

Мўмин ҲОШИМҲОНОВ

МАШРАБИ МУЎТАБАР ЎЗУМ

Машраб ва Мовароуннаҳрда
ижтимоий таназзулнинг
социологик таҳлили
(XVII—XVIII асрлар)

Иккинчи китоб

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент — 2007

83.3(5У)6

Қ71

Бобораҳим Машраб ҳақидаги ушбу китобимни бир умр биз фарзандлар учун дуода бўлган онам Офтобхон Султонхон қизининг ёрқин хотирасига бағишлайман. Ундаги ояти карималар онамининг қабрларини қиёматгача ёруғ этсин, Илоҳо!

Муаллиф

Тақризчилар:

филология фанлари номзоди, доцент У.Қосимов,
фалсафа фанлари номзоди, доцент С. Ғозиев.

Ҳошимхонов Мўмин

Машраби мўътабар ўзум: Машраб ва Мовароуннаҳрда ижтимоий таназзулнинг социологик таҳлили (XVII—XVIII-асрлар). Ж.2/ М.Ҳошимхонов. — Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. — 204 б.

ББК 83.3(5У)6

ISBN-978-9943-06-066-1

©. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007

КИРИШ

Ўзбекистон Ислом дунёсига ўзининг буюк алломаларини етказиб бердики, улар нафақат ислом дини ва шариати учун, балки бутун инсоният маънавияти, маданиятининг ривожланишига, умуминсоний қадриятларни бойитишга ўзларининг буюк ҳиссаларини қўшдилар. Дини — Ислом таълимотлари равнақи йўлида оламшумул аҳамиятга эга бўлган асарлар яратиб кетган имом Исмоил ал-Бухорий, Исо ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Маҳмуд аз-Замаҳшарий, Нажмиддин Кубро, Абдулхолиқ Фиждувоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб каби буюк зотларнинг маънавий меросларини ўрганишнинг буюк аҳамияти шундаки, бу улуғ зотлар дунёвийликни ҳам, илоҳийликни ҳам бирга қўша олган мутафаккир эдилар. Улар илоҳийлик деб дунёвийликдан ёки дунёвийлик деб илоҳийликдан воз кечиш ёки бир ёқлама ҳаёт кечиришни инкор этганлар¹.

Бу фикрда президент Ислом Каримовнинг Шарқнинг улуғ мутафаккир алломалари ва улар қолдирган ижтимоий-маънавий меросга бўлган эҳтироми баён этилган. Умуминсоний қадриятлар тикланаётган ва у халққа қайтарилаётган бугунги мустақиллик кунларида ифтихор билан айтмоқ керакки, ўтмишда яшаб ўтган қатор Шарқ мутафаккирлари Аҳмад Яссавий ва Абдулхолиқ Фиждувонийларнинг 900 йиллик, Баҳоуддин Нақшбанднинг 665 йиллик, Қуръондан кейин турувчи ҳадислар муаллифи имом Исмоил ал-Бухорийнинг 1200 йиллик рамзий таваллуди, жаҳонгир, соҳибқирон ва давлат арбоби Амир Темурнинг 670 йиллик, Аҳмад Фарғонийнинг 1200 йиллик, Бурҳониддин Марғинонийнинг 910 йиллик, Абу Мансур Мотрудийнинг 1130 йиллик, Жалолиддин Мангубердиннинг 800 йиллик, Хожа Аҳрор валийнинг 600 йиллик, Хоразм ва Термиз шаҳарларининг 2500 йиллик, Алпомишнинг 1000 йиллик, Авестонинг 2700 йиллик, Маъмун академиясининг 1000 йиллик, Қарши шаҳрининг 2700 йиллик, Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик, Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилей анъаналарини кенг нишонладик.

¹ *Ислом Каримов*. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. «Халқ сўзи», 1999 йил, 6 март.

Мутафаккирларнинг илғор ижтимоий фикр тараққиётига қўшган ғояларидан, уларнинг фалсафий, ахлоқий, сиёсий, тасаввуфий, диний, маънавий, таълимий қарашларидан халқимиз баҳраманд бўлди.

XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII аср бошларида яшаб ижод этган Шарқнинг улуғ мутафаккири Бобораҳим Машраб ўзбек адабиёти, фалсафаси, социологияси тарихида ижтимоий ва сиёсий, фалсафий ва диний масалаларни ўзида акс эттирган чуқур, илғор ғояли ғазаллар, мустазодлар, мухаммаслар, ривоятлар, ҳикоятлар муаллифи сифатида ўзига хос муносиб ўринга эга тасаввуф шоиридир.

Ўрта аср Шарқ фалсафий шеъриятида Низомий Ганжавий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳририддин Бобур, Саид Имомиддин Насимий, Мирза Абдулқодир Бедил, Сўфи Оллоҳёр каби улуғ сўз ва ғазал усталари сермазмун ижод этдилар. Улар қолдирган бой маънавий мерос асрлар ўтса ҳам, ҳануз маъно-моҳиятини йўқотмай, ахлоқий, бадиий, таълимий руҳининг чўнглиги, теранлиги ва фалсафийлиги туфайли ҳар томонлама ардоқланиб келинмоқда.

Машраб ҳам салафлари изидан бориб, улар олға сурган фикрлардан изчил фойдаланган ҳолда, кейинчалик шогирдлари ва мухлислари томонидан тасниф этилган «Девони Машраб» ва энди ўрганилаётган ахлоқий-таълимий «Мабдаи нур» («Нурнинг ибтидоси», «Аллоҳ нурининг жило бериши»), «Кимё» («қимматбаҳо, ноёб») асарларини яратди. «Вайсул қаран» мухаммаси эълон қилинмоқда. Унинг 1000 (минг) га яқин янги топилган ғазаллари нашрга тайёрланди. Бу асарларда Машраб ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий, маърифий-дидактик ва умуминсоний фикрларни ифода этиб, ўз тафаккури билан Шарқ ижтимоий-фалсафий фикри тараққиётига улкан ҳисса қўшди.

Машраб ижоди деярли кейинги юз йиллар орасида айтарли ўрганилмаसा-да, халқ орасида у ҳақдаги қисса ва ривоятлар қизиқиш билан оғиздан-оғизга ўтиб келди.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бадиий ва илмий адабиётларда у ҳақдаги фикрлар бир томонлама, унинг шахсияти ўта илоҳийлаштирилган, ёинки баъзи ўринларда даҳрий, шаккок, исёнкор деган номуносиб фикрлар билан тор маънода ўрганилди.

Машраб тадқиқотчилари, файласуф ва адабиётшунослар М.Мўминов, М.Хайруллаев, А.Абдуғафуров, И.Абдуллаев, Ҳ.Алиқулов, Ж.Юсупов, А.Шарипов, И.Ғафуров, А.Ҳайитметов, М.Нуритдинов, И. Салоҳий, Д.Ҳамроева, М.Ҳошимхонов ва бошқа олимлар унинг ижоди, ижтимоий дунёқараши ўз даврида ва кейинги даврларда ҳам муҳим роль ўйнаганлигини исботлаб бердилар.

Биз ушбу социологик монографияда Шарқнинг хурфикр мутафаккири, фалсафий шеърлари билан халқ руҳига кириб борган, ижтимоий-таълимий, ахлоқий қарашлари билан уч ярим асрдан бери нафақат Шарқ халқлари, балки ғарб халқлари ижтимоий фикр тараққиётида ҳам катта мавқега эга бўлган Бобораҳим Машрабнинг ижтимоий-ғоявий қарашларини талқин қилишга ва унинг ҳали тадқиқ қилинмаган жиҳатларини ёритишга уриндик.

Жоизки, шу пайтгача социология тарихида XVII—XVIII асрларни ўз ичига қамраб олган, Мовароуннаҳр халқларининг ижтимоий-социологик фикри тараққиётида муҳим ўрин тутган даврни ўрганишга эътибор берилмади. Шунинг учун ушбу монографияда мутафаккир Машрабнинг шахс ва жамият ҳақидаги қарашларини, ижтимоий адолат ва тенглик ҳақидаги фикрларини, унинг ижодида тасаввуфнинг ўрни ва ижтимоий ахлоқ масалаларининг ёритилиши каби муаммоларни тадқиқ этиш мақсад қилиб олинди.

Тадқиқотда Машраб яшаган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳвол, даврнинг маънавий муҳити, мутафаккир яшаган даврнинг муҳим хусусиятлари, шу билан бирга Машрабнинг ҳаёти ва ижодий мероси тарихий-тадрижий ҳақиқатни тиклашга, ўзбек халқининг маънавий-ижтимоий тараққиётини холисона ёритиб беришга хизмат қилади. Мутафаккирнинг бой адабий, ижтимоий мероси, унинг Ватани, она юртни севиш, миллий ифтихор, ҳақ ва ҳаққоният, инсоф ва диёнат, меҳр-мурувват, ахлоқ, тенглик, шахс ва жамият ҳақидаги ғоялари бугунги кунда ҳам таълимий- тарбиявий аҳамиятини сақлаб қолган ҳолда, инсоният маънавиятининг шаклланишида ўзига хос ҳисса бўлиб қўшилмоқда.

Машраб ижодий мероси ҳали деярли тадқиқ этилмагани ҳолда, мутафаккирнинг ижтимоий-маънавий мероси тадқиқотчи олимлар ўртасида қизиқиш уйғотиб, эътиборни жалб қилиб келмоқда. Унинг шеърятини ўрганиш жараёнида ғазал ва мухаммасларини ўз ичига олган девонлари вужудга келди¹.

¹ *Машраб*. Танланган асарлар. Т., 1963; *Машраб*. Танланган асарлар. Т., Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971; *Машраб*. Девон. Т. Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980; *Машраб*. Избранное. Перевод с узбекского на рус. язык. Т., 1959; Машраб шеърятидан. Ўзбекистон КП МК нинг нашриёти, Т., 1979; *Бобораҳим Машраб*. «Меҳрибоним қайдасан». Т., Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990; Қиссаи Машраб. Т., «Ёзувчи», 1992; Шоҳ Машраб қиссаси. Т., «Шарқ», 1991; *Бобораҳим Машраб*. Мабадаи нур. Т., «Фан», 1994; *Бобораҳим Машраб*. Мабадаи нур (сайланма). Т., «Фан», 1994.

Турли эътирозлар, шубҳа ва гумонларга сабаб бўлган «Мабдаи нур», «Кимё» асарлари Бобораҳим Машрабники эканлиги исботини топди. Шарқшуносу ва тарихчилардан В.Л. Вяткин, Н.И.Веселовский, Н.С.Ликошин Машраб ижодининг баъзи томонларини тадқиқ қилганлар¹.

Ўрганаётган мавзунинг манбашунослик, тарихий-бадий, бадий-адабий жиҳатларини ёритиш борасида амалга ошган тадқиқотлар сирасига Абдул Муталлиб Хўжа Фаҳмий, Муҳаммад Бадеъ Малехо, Саид Ҳакимхонтўра, А.Абдуғафуров, В.Абдуллаев, Ф.Фулом, А.Ҳайитметов, И.Султон, И.Абдуллаев, Фитрат, М.Зокирий, Ж.Юсупов, Н.Комилов, Ф.Саломов, И.Ҳаққулов, В.Раҳмонов ва бошқаларнинг илмий ишлари кирди².

Машрабнинг ижтимоий-маънавий мероси ва дунёқарашини ўрганишда И.М.Мўминов, М.Хайруллаев, Ҳ.Алиқулов, Й.Жумабоев, А.Шарипов, М.Нуритдинов, Д.Ҳамроева, М.Ҳошимхонов³. ва бошқа олимлар салмоқли иш қилдилар.

¹ В.А.Вяткин. Ферганский мистик Дивана-и Машраб. Т, 1923; Н.И.Веселовский. Восточные заметки. Петербург. 1895; Н.С.Ликошин. Дивана-и Машраб. Т., 1910.

² Муҳаммад Бадеъ Малехо. Музокир ул-асҳоб. Самарқанд. 1888-91. Абдул Муталлиб Хўжа Фаҳмий (қарда босилгани номаълум 1763), Мунтахаб ут-таворих. Қўқон. 1872; Ф.Фулом. XI том.Адабий-танқидий мақолалар. Т.,1989; В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. II том. Т.,1980; А.Абдуғафуров. 1. Ўзбек адабиёти тарихи. II том, Т., 1984. 2. Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 1991, 4-сон. 3. *Машраб*. Сўзбоши ўрнида. Т., 1971; 4. Эрк ва эзгулик куйчилари. Т., 1979; 5. *Бобораҳим Машраб*. Т., 1979; 6. *Машраб*. Т., 1963; А.Ҳайитметов. 1. Ҳаёт-бахш чашма. Т., 1974; 2. Машраб лирикаси. Шарқ элдузи. 1980, 3-сон; 3. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. Т., 1970; И.Султон, В.Аҳмедов. Асл Машраб. Т., 1936; *Абдурауф Фитрат*. Танланган асарлар. 2 жилд. Машраб. Т. Маънавият, 2000; М.Зокирий. Адабий-танқидий очерк. Т., 1966; Ж.Юсупов. Ҳақиқий Машрабни излаб. Т.,1990; И.Абдуллаев. «Мабдаи нур» га сўзбоши. Шарқ юлдузи. Т., 1992; 12-сон; И.Ҳаққулов. 1. Адабиёт ва санъат. Т., 1988; 2. Тасаввуф ва шеърят. Т., 1992; Н.Комилов, Ф.Саломов. Шоири анализ. Т.1990; В.Раҳмонов. Буюк исёнкор. Т., 1980.

³ И.Мўминов. Танланган асарлар. 1-том. 1969; М.Хайруллаев. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. Т.1971. Ҳ.Алиқулов. Ўрта Осиё халқлари хурфикрлиги тарихидан. IV боб. Т., 1990; М.Нуритдинов. Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI—XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр. Т., 1991. А.Шарипов. Мироззрение Машраба. Очерки истории общественно философской мысли в Узбекистане. Т., 1977; Д.Ҳамроева. Бобораҳим Машраб газаллари поэтикаси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т., 2003. М.Ҳошимхонов. Машраби мўътабар ўзум. Монография. Т., Шарқ, 2001; М.Ҳошимхонов. Бобораҳим Машраб ижодини ўрганиш. Методик қўлланма. Т., Орзу, ва бошқалар.

Тадқиқотчилар Машраб дунёқарашининг мураккаб, зиддиятли томонларини, мутафаккирнинг ижтимоий-фалсафий қарашларининг муҳим хусусиятларини, XVII—XVIII асрларда илм-фан ривожига қўшган ҳиссасини очиб бердилар. Шўролар тузуми даврида яратилган адабий ва фалсафий тадқиқотларда Машраб ижодига бир томонлама ёндошилди, унинг ижтимоий ғоялари ислом динига қарама-қарши қўйилди. Мутафаккирнинг умуминсоний томонларига кам эътибор қилинди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида, алломанинг 350 йиллик юбилеи муносабати билан кўплаб илмий мақолалар чоп қилинди. Уларда Машраб ижодиётининг муҳим томонлари ёритилди.

Тадқиқотчи Дилором Ҳамроева Миллий адабиёт тарихи бўйича илмий тадқиқот яратди. Бу илмий ишлар рисола бўлиб чиқди.

Лекин ҳалигача социология фанида Машраб ижтимоий қарашларини муфассал ёритувчи монография йўқ эди.

Тадқиқотимизнинг мақсади Машраб дунёқарашини ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий муҳит, даврнинг шарт-шароити, ғоявий-назарий манбалар асосида ўрганиб, унинг ижтимоий қарашлари — шахс ва жамият, адолат ва тенглик, ижтимоий ахлоқ, тасаввуфнинг ўрни каби масалаларни тадқиқ қилиш ҳамда шу ғояларнинг умуминсоний ва инсонпарварлик моҳиятини ёритиб беришдир.

Шулардан келиб чиқиб, рисолада қуйидаги вазифаларни бажариш мақсад қилиб қўйилди:

— Машраб яшаган даврда Мовароуннаҳрдаги ижтимоий иқтисодий-сиёсий шароит ва маънавий муҳит;

— шоир яшаган даврнинг ўзига хос муҳим хусусиятлари;

— Машраб ҳаёти ва ижодий мероси;

— мутафаккирнинг шахс ва жамият ҳақидаги қарашлари;

— шоирнинг адолат ва тенглик ҳақидаги фикрлари;

— Машраб тасаввуфий-ахлоқий қарашларининг ўзига хос хусусиятлари;

— мутафаккирнинг таҳлил этилмаган шеър ва мухаммаслари;

— Машраб рисоаларидаги ҳикоят ва ривоятларнинг мазмун-моҳияти.

Машраб ўз даври жамиятининг реал кишиси эканлигини эътироф этиб, шоирнинг ижтимоий-фалсафий, шахс ва жамият, ижтимоий адолат ва тенглик, унинг ижодида тасаввуф ва ахлоқнинг ёритилиши масалалари ўрни ва аҳамияти, уларнинг ўша давр ижтимоий фикр тараққиётига таъсири, тарихий-социологик жараёнларга, бой

маънавий меросга тарихий-диалектик нуқтаи назардан ҳолисона ёндашиши тадқиқотнинг методологик асосини ташкил қилади. Мазкур муаммони ёритишда мумтоз файласуфларнинг тадқиқот услуби ҳам тарихий-илмий асос бўлиб хизмат қилди.

Шунингдек, ишнинг баъзи назарий-илмий услубларини аниқлаш, тарихий-социологик жиҳатларини чуқурлаштириш, мутафаккир ижодининг мураккаб жиҳатларига аниқлик киритишда таниқли файласуф, социолог ва адабиётшунос олимлар ишларига мурожаат қилинди. Мутафаккирнинг ўзбек ва рус тилларида чоп этилган асарларига эътибор қаратилди. Илмий тадқиқотдаги асосий янгиликлар куйидагилардан иборат: биринчидан, Машрабнинг ижтимоий-фалсафий, тасаввуфий-ахлоқий, шахс ва жамият, адолат ва тенглик ҳақидаги фикрларини ёритувчи махсус монографик асарнинг социология тарихи бўйича йўқлиги; иккинчидан, унинг фанларда тўпланган материалларни (манбаларни) социологик умумлаштириш ва назарий таҳлил қилиш; учинчидан, Машраб ижтимоий-социологик қарашларини илк бор янгича тафаккур асосида тадқиқ қилиш, фикримизча, ўша даврдаги ижтимоий-фалсафий фикр тараққиёти қай даражада эканлигини аниқлаш ҳамда унинг муҳим хусусиятлари ва қонуниятларини билишга ёрдам беради. Ахлоқ ва тасавуфнинг тутган ўрни, Машраб дунёқарашдаги ҳурфикрлилик бугунги кун нуқтаи назаридан қараб чиқилди, унинг шахс ва жамият, адолат ва тенглик, ижтимоий ахлоқий, тасаввуфий қарашларидаги миллий ва умуминсоний қадриятлар ҳар томонлама тадқиқ қилинди.

Ушбу монографиядаги деярли барча мавзулар Абдулла Қодирий номли Жиззах Давлат педагогика институтида, Жиззах Давлат политехника институтида, Жиззах ўқитувчилар малакасини ошириш институтида ва бошқа илмий даргоҳларда фалсафа, сиёсатшунослик, социология фанларидан маърузалар ўқишда қўлланилди. Келгусида ундан «Социология», «Фалсафа», «Фалсафа тарихи», «Адабиётшунослик ва эстетика асослари», «Адабиёт тарихи», «Маданият тарихи ва назарияси» ва бошқа фанлардан олий ўқув юртларида фойдаланиш ҳам эътиборга олинди.

I БОБ. МОВАРОУННАХРДА ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

ДАВРНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА СИЁСИЙ АҲВОЛИ

Шарқ ижтимоий фикр тараққиётига ҳисса қўшган ўзбек шоири ва мутафаккири Бобораҳим Машраб XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII аср бошларида яшаб ижод этди. Бу Мовароуннаҳрда аштархонийлар давлати ҳукмронлик қилган даврга тўғри келади. Машраб яшаб, ижод этган даврда Мовароуннаҳрда иккита—Бухоро ва Хоразм хонликлари қарор топган эди. Ўзбекларнинг Мовароуннаҳрда бир аср давом этган ҳукмронлигига хотима берилган (1598), шайбонийлар давлатининг амирлари Бухорода истиқомат қилаётган, асли астраханлик шаҳзода Жонибек султонни хон қилиб қўтардилар. Шу билан ўлкамизда янги ўзбек сулоласи — аштархонийлар ҳукмронлиги бошланиб, у бир ярим аср, яъни XVIII асрнинг ўрталаригача давом этди.

Шайбонийлардан кейин Бухоро тахтини эгаллаган сулола — аштархонийлар ҳукмронлиги ўзбек давлатчилиги тарихидаги энг зиддиятли давр ҳисобланади. Олий ҳокимиятни 150 йилдан ортиқроқ (1601—1756) давр мобайнида ўз қўлларида сақлаб келган аштархонийлар даврида марказий давлат ҳокимияти жуда заифлашди. Ўзаро урушлар ниҳоятда авж олди. Марказий ҳокимият мамлакатдаги вазиятни назорат қилолмаганлиги, ҳудудий яхлитликни таъминлай олмаганлиги сабабли XVII аср бошларидаёқ Хуросоннинг катта қисми қўлдан бой берилди. Хоразмда мустақил Хива хонлиги барпо этилди. XVIII аср бошига келиб эса хонликнинг шимолий чегараларида Қўқон хонлигига асос солинди. Кўпгина аштархоний ҳукмдорларнинг сиёсий фаолияти ва ҳаёти давлатни қандай бошқараолмаслик кераклиги ҳақидаги аччиқ сабоқ бўлиб тарихга кирди¹.

Тарихчи Азамат Зиё аштархонийларнинг келиб чиқиши ҳақида шундай дейди: Олтин Ўрда (Жўчи улуси) заифлашиб борар экан, унинг бир қанча майда хонликларга бўлиниш эҳтимоли ҳам кучайган. Натижада XV асрнинг 30-йилларида Волгабўйи ерларида Аштар-

¹ А. Сағдуллаев. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Тошкент, «Академия», 2000, 174-бет.

хон хонлиги юзага келди. «Астрахан» Аштархоннинг руслашганидир. Аштархон эса аслида «ҳожи Тархон» сўзидан олингандир. Тархон туркий тилли халқлар ҳаётида имтиёзли унвонлардан ҳисобланиб, машҳур Хазар хоқонлиги (VII—X) давриданок маълум¹.

1552 йили Россия Қозонни босиб олгандан сўнг 1554 йили Аштархон (ҳожи Тархон) хонлигига нисбатан босқинчилик қилади. Хонликни бу вақтда бошқариб турган манғит сулоласи намояндлари лашкари билан урушиб енгади ва тахтга шу сулолалик Дарвишалани ўтқзади. Мақсад уни қарамликда тутиб, хонликни ўз таъсиридан чиқармаслик эди. Аммо кўп ўтмай Дарвишали ҳам Москвага бўйсуннишдан бош тортгач, 1556 йили руслар катта қўшин билан яна бостириб келиб, хонликни бутунлай йўқ қилиб, бу ерларни Россия империясиники деб эълон қиладилар. Худди шу йилларда, манба тили билан айтганда, «урус машҳур насронийлар босқини дастидан қочиб Ёрмуҳаммадхон фарзандлари Жони Муҳаммад султон, Аббос султон, Турсун Муҳаммад султон, Пир Муҳаммад султон ва аҳли аёли билан Мовароуннахрга келган»².

Бухоро хони Искандархон томонидан илиқ кутиб олинган Ёрмуҳаммадхоннинг ўғли Жонибек султон тез орада хоннинг қизи Зухро бегимга уйланади ва шу тариқа аштархонийлар шайбонийлар билан яқин қариндош бўлиб қолдилар. Жонибек султон ва унинг ўғиллари (Динмуҳаммад, Боқи Муҳаммад, Вали Муҳаммад) Абдуллахон Иккинчи ҳукмронлиги давридаёқ юксак мавқега эга бўлган эдилар. Унинг ўлимидан сўнг шайбонийлар ўртасида тожу-тахт учун бошланган кураш бу сулоланинг бутунлай қирилиб кетишига олиб келди. Натижада йирик ўзбек қабилалари бошлиқлари томонидан Бухоро тахти аштархоний Жонибек Султонга таклиф этилди (Жонийлар деб аталиши сулола асосчиси Жонибек султон номидан олинган). У Хуросонда ҳокимлик қилаётган ўғли Динмуҳаммад фойдасига тахдан воз кечди. Лекин Динмуҳаммад Бухорога келишида қизилбошлар билан тўқнашувда ҳалок бўлгач, унинг укаси, Самарқанд ҳокими Боқи Муҳаммад тахтга ўтқазилди (1601—1606). Лекин расман олий ҳокимият Жонибек Султон қўлида бўлиб, унинг номидан тангалар зарб этилган, унинг номи хутбага қўшиб ўқитилган.

Боқи Муҳаммадхоннинг қўшин ва ҳукумат девонини қуришга бўлган уриниши муваффақиятсиз тугади, бошланган феодал тарқоқлик тартибсизликка олиб келди. Боқи Муҳаммадхон ҳукмронлиги-

¹ *Азамат Зий*. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Тошкент, «Шарқ», 2000, 174-бет.

² *Ҳожи Мир Муҳаммад Салим*. Силсилат ас-салотин. Бодлеян кутубхонаси. Рақами 169, 124 varaқ.

нинг охирларида кўчманчи қозоқлар, қорақалпоқлар ва қалмиқларнинг ҳужумларидан мамлакат хонавайрон бўлди.

Боқи Муҳаммад вафотидан кейин тахтни унинг укаси, Балх ҳокими Вали Муҳаммад (1605—1611) эгаллади, 1611 йилда Бухоро аёнларининг унга қарши қўзғолон кўтарганлиги оқибатида икки ўғлини олиб Эронга қочади, у ерда қўшин тўплаб, ҳокимиятга қайтишга уринди. Аҳоли Вали Муҳаммаднинг амакиваччаси бўлмиш Имомқулихонни бухороликларни эронликлардан ҳимоя қилишга кўндирди.

Вали Муҳаммадхон 1611 йили Эрон шоҳи шоҳ Аббос берган ёрдам натижасида Бухоро тахтини қайта эгаллашга эришса-да, аммо 1661 йил октябрида Имомқулихон билан Самарқанд атрофидаги навбатдаги тўқнашувда ҳалок бўлади. Шундай қилиб мамлакат тахтига Имомқулихон (1611—1642) ўтиради. Кўриниб турганидек, у давлатни ўттиз йилдан кўпроқ бошқарган.

Боқи Муҳаммадхон ва Вали Муҳаммадхонга нисбатан бу катта давр. Шунинг ўзиёқ Имомқулихон ҳукмронлик қилган йиллари барқарор, марказий ҳокимият мустаҳкам бўлган. Имомқулихон шимолдан Тошкент ва Андижонга хавф солиб турган қалмоқ ва қозоқ қавмларини тийиб туришга тўғри келган. Чунончи, 1613 йили уларни қувлаб то Қоратоғ ва Ашпара томонларгача борган, мазкур юришларда унинг укаси, Балх ҳокими Назр Муҳаммад султон ҳам қатнашган. Бу эса ўз ўрнида жанубий чегараларда бошқа бир куч — мархум Вали Муҳаммадхоннинг Ҳиротда паноҳ топган ўғли Рустам султон лашкари пайдо бўлишига сабаб бўлган. Чунки, Рустам султон Ҳиротда тураркан, Назр Муҳаммад султоннинг Балхни тарк этганидан хабар топиши билан бу томонга ҳамла қилади. Бироқ бу сафар ҳам ҳеч нарсага эришолмай, мағлуб бўлиб, яна орқага қайтиб кетади¹.

Имомқулихон Мовароуннаҳр сарҳадини, жумладан, Тошкентни ҳам эронликлар хавфидан халос этди. Бунда унга Тошкент қозоқлари ёрдам берди. Сўнг 1612—1613 йилларда ўз ерларини илгариги иттифоқчи қозоқларнинг ҳужумидан ҳимоя этди. У Тошкентни эгаллаб, унга ўз ўғлини ҳоким қилиб тайинлади. Имомқулихон Тошкентни тарк этгани ҳамано қўзғолончилар шаҳзодани ўлдиришди. Тарих бизга бетайин шафқатсизлик тимсолини мерос қолдирди. Ўғлининг ўчини олиш учун Имомқулихон шаҳарликларнинг қони отининг узангисигача етмагунча қирғин қилажаги ҳақида қасам ичди. Тошкентликларнинг бу қадар шафқатсизларча қирғин этилишига, қонунсизликларга ҳатто унинг кўшин бошлиқлари ҳам чидай олишмади.

¹ *Муҳаммад Юсуф Мунший*. Муқимхон тарихи. Тошкент, 1956, 86-бет.

Улар ҳовузга сув тўлдириб, уни ўлдирилган кишилар қонига бўядилар ва Имомқулихонни сув отининг узангисигача етказиши учун отда шу ҳовузга тушишга кўндиришди. Шундагина, ўч олиш тўхтади. Имомқулихон қорақалпоқлар билан ҳам жанг қилди. Кўчманчилар билан муваффақиятли олиб борилган жанглар Имомқулихоннинг мавқеини оширди. Бу даврада хон ҳокимияти мустаҳкамланди. У ҳимматли эди, дарвишларни қўллаб-қувватлар, ўз атрофига олим, шоирларни тўплар, ўзи ҳам шеърлар ёзарди¹.

Имомқулихон ҳукмронлик қилган даврда мамлакатдаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий барқарорлик мўътадиллашди. «Имомқулихон ночорлар ишини енгиллаштирди, арз билан келганларни қайтармади, унинг замонида на камбағал, на бечора қолмаганди. Чиқарган буйруқлари ижроси борасида амалдорларга қаттиқ турди, қоронғи тушиши билан оддий кийим кийиб вазири ва кўрчи билан бозорлару маҳаллаларни айланиб, оддий халқнинг ҳақиқий турмуш аҳволидан бохабар бўлиб турарди. Буни халқ биларди. Шунинг учун ҳам унинг ҳукмронлиги йиллари мамлакатда бирон марта ҳам исён туғи кўтарилмади»².

Имомқулихон замонидаги бундай осойишталик ва фаровонлик, афсуски кейинги олий ҳукмдор Назр Муҳаммадхон (1642—1645) ҳукмронлиги вақтида ички низолар қарама-қаршилиги билан ал-машмаганди. Сўнгги йилларда кўзи ожиз бўлиб қолган Имомқулихон укаси Назр Муҳаммад султонни Балхдан чақиртириб тахтни унга топширади.

Имомқулихоннинг вориси, унинг укаси Назр Муҳаммад ўта кетган такаббур ва мол-мулкка ўч бўлиб, халққа зулм ўтказиш, ялпи норозиликнинг туғилишига сабаб бўлди. У хонлик даврининг учинчи йилида, қозоқлар Мовароуннаҳрга қилган навбатдаги ҳужумларида Хўжандгача етиб бордилар. Назр Муҳаммад қозоқларни қувиб юбориш учун ўғли Абдулазиз бошлиқ жуда катта қўшин юборади. Юриш вақтида Абдулазиз Хўжандда хон қилиб кўтарилган эди. Назр бундан хабар топгач, тезлик билан Балхга жўнаб кетади, Абдулазиз бўлса Бухоро томон йўл олади, бу борада амалдорлар унинг хонликка кўтарилишини узил-кесил маъқулладилар. Назр Муҳаммад бобурийлардан Шоҳ Жаҳонга мурожаат қилиб, ундан мадад сўрайди.³

¹ Академик А.Асқаров таҳрири остида. Ўзбекистон халқлари тарихи. 2-жилд. Тошкент, «Фан», 1993, 35-бет.

² *Ҳожи Мир Муҳаммад Салим*. Силсилат ас-салотин, 188-бет.

³ Ўзбекистон тарихи. И.Мўминов таҳрири. Тошкент, «Фан», 1970, 563-бет.

Темурий Захириддин Муҳаммад Бобур набираси Шоҳ Жаҳон Кобулга тез-тез хужум қилиб турган. У Назр Муҳаммаддан бобоси қасдини олиш, қўли баланд келса бой-бадавлат Бухоро вилоятини босиб олиш ниятида ўғиллари Мурод Бахши ва Аврангзеб бошлиқ кучли қўшин юборди. Назр Муҳаммад Шоҳ Жаҳоннинг ўғиллари ваъда қилинган ёрдам ўрнига Балхни забт қилиш ниятида келаётганликларидан хабар топгач, уларга қарши чиқади ва Маймана йўлида мағлубиятга учраб, Фарбий Эронга қочади. Бобурий қўшинлари йўлда уни тор-мор қиладилар. Батамом енгилган Назр Муҳаммад Эронда Шоҳ Аббос II паноҳида икки ярим йил жон сақлайди.

«Муқимхон тарихи» муаллифининг ёзишича, 1647 йилда Шоҳ Жаҳон авлодлари Балхни забт этганлар. Улар Амударёдан ўтиб, Мовароуннаҳр томон йўл олдилар. Балхнинг вайрон этилиши, мамлакатдаги очарчилик, қаттиқ қиш иссиқ иқлимга ўрганган ҳиндистонликлар учун ҳалокатли бўлди. Шоҳ Жаҳон лашкарларини Ҳиндистонга чақириб олади, Балхни эса Эрондан таклиф қилинган Назр Муҳаммадга топширади.

Назр Муҳаммадхоннинг фарзандлари кўп бўлган. Одатга кўра, мулк тақсимотида энг олий ҳукмдорнинг фарзандлари – шаҳзодалар катта имтиёзга эга бўлганлар. У олти ўғли, бир набираси, икки жиянига мамлакатининг асосий вилоятларини тақсимлаб беради. Хисрав султонга – Тошкент, Субҳонқули султонга – Балх, Қутлуғ Муҳаммад султонга – Ҳисор, Абдурахмон султонга – Шибирғон ва Андхуд, набираси Қосим султонга – Гузор, жиянлари Муҳаммадёр султонга – Шахрисабз, Сўфи султонга – Толиқон тегади¹.

Дастлабки икки йил давомида ошиғи олчи келиб турган Назр Муҳаммадхон ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш ниятида мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта ўрин тутиб келган амирлар мавқеини чеклаш йўлига ўтади. У машҳур Йалангтўшбийдан унинг мулки бўлмиш Каҳмердни тортиб олади. Ваҳоланки, Йалангтўшбий замонасининг энг қудратли сиёсий арбобларидан бўлиб, ҳарбий ва иқтисодий жиҳатлардан хонлардан қолишмасди. Манба тили билан айтганда, «ҳар йили унга Ҳиндистон саркардалари, Қандаҳор ва Хурросон хонлари, қирғизлар, қозоқлар, қалмоқлар бошлиқлари ва қошғар хони назру ниёз юбориб, у билан яхши муносабатда бўлишга интиланлар».²

Шундай қудратли шахс билан қарама-қаршиликка бориш ниҳоятда қалтис иш бўлган. Бундан ташқари Назр Муҳаммадхон давлат

¹ Силсилат ас-салотин, 209-бет.

² Маҳмуд ибн Вали. Баҳр ал-асрор. Ҳиндистон офис кутубхонаси. Рақами 575, 290-бет.

юмушларида ўзининг эски қадрдонлари балхлик амирларга суюна бошлайди, уларга марказий ҳокимиятдан юқори лавозимлар беради. Унинг катта хатоси отадан кейин хонликка даъвогар Абдулазизхонни Балхга эмас, Йалангтўшбийдан тортиб олинган Каҳмердни бергандан сўнг норози томонлар Абдулазизни хон деб эълон қиладилар, шундан кейин Назр Муҳаммад Балхга қочишга мажбур бўлади.¹ У адашди, ички муносабатларни ўрнига қўя олмади. Имомқулихон даврида мавқеини анча кўтариб олган йирик амирлар, маҳаллий ҳокимлар тилини тополмади.

Абдулазизхон ҳокимиятга келгач (1645—1681), 1646 йили Туркистон (Йасси) ва Сайрамга ҳужум қилган қалмоқларни бартараф этиш билан машғул бўлиб фақат шу йил кузидагина Бухоро кўшини ҳамда қозоқ ва қорақалпоқ қавмидан лашкари билан Бадахшон ва Балхга йўл олган. 1647 йили бобурийларни Балхни тарк этишга мажбур қилган. Балх яна отаси Назр Муҳаммадга насиб қилган.

Абдулазизнинг мавқеи дастлабки йилларда айтарлик мустақкам бўлмаган. Унга икки марта фитна уюштирилган. Абдулазизхондан норози бўлган гуруҳлар Бухоро тахтига аввал аштархонийлардан бўлмиш Сўфи султонни, кейинги сафар хоннинг укаси Субҳонқули султонни ўтказмоқчи бўладилар. Икки сафар ҳам фитна очилиб, Сўфи султон қатл қилинади, Субҳонқули эса Балхга, отаси олдига қочади. Субҳонқули султон 1651 йили Балх тахтини отасидан тортиб олади, ҳажга отланган Назр Муҳаммадхон Симнон (Эрон) шаҳрида вафот этади.

Балх ўша даврда ҳар томонлама қудратли, аҳолиси, ишлаб чиқаришнинг кўплиги жиҳатидан олдинда эди. Балх шаҳрига хон бўлган киши Мовароуннаҳр тахтига лозим кўриларди. Уни Бухородан кейинги иккинчи пойтахт деса бўларди. Субҳонқули султон акаси ҳокимиятини тан олса-да, лекин Балх 1681 йилга қадар амалдаги мустақиллигини сақлаб қолди.

Аштархонийларнинг ҳукмронлиги даврида мамлакатда феодал тарқоқлик, тож-тахт учун кураш бениҳоят кучайди. Дашти-қипчоқ кўчманчилари, Хоразм хонлари Мовароуннаҳрга тез-тез ҳужум қилиб, кўпгина қишлоқларни, ҳатто Бухоро ва Самарқанд атрофларини ҳам талон-тарож қилдилар. Эрон ва Ҳиндистон ҳукмдорлари эса Мовароуннаҳрнинг ички ишларига аралашиб турдилар².

¹ *Азамат Зиё*. Ўзбек давлатчилиги тарихи, 264-бет.

² *Бўрибой Аҳмедов*. Тарихдан сабоқлар. Тошкент, «Ўқитувчи», 1994, 400-бет.

Абдулазизхон Балхни укаси Субҳонқулихондан тортиб олиш ни-
ятида унга қарши Муҳаммад султон бошлиқ жуда катта қўшин юбо-
ради. Шаҳарни қирқ кун қамал қилиш вақтида шаҳар атрофлари шу
қадар вайрон бўладики, Муҳаммад Юсуф муншининг сўзларига қара-
ганда, «уй-жойлардан асар ҳам қолмаган». Лекин Абдулазизхон узил-
кесил ғалабага эриша олмай, укаси билан сулҳ тузиб, уни ўз мерос-
хўри ва Балх ноиби деб тан олишга мажбур бўлади.

1655 йилда Мовароуннаҳр Абулғозихон бошлиқ (1645—1663) хива-
ликларнинг даҳшатли ҳужумига дучор бўлди. Хиваликлар Қоракўлга
икки марта ҳужум уюштириб, кўп асир олдилар. Кармана вайрон
бўлди. Мовароуннаҳр вилоятларининг барчаси тарқатилиб, парокан-
да қилиб юборилади. Ҳужумлар босқинчилик мақсадида қилинади.

1657 йили Абулғози Карманага юриш қилиб, ўлжа билан қайта-
ётганда Абдулазизхон ҳужум қилиб, унинг отрядларини тор-мор
қилади. Абулғози ўғли Ануша ёрдами билан асир тушмайди. Хива-
ликлар 1658 йили Варданзегга, 1662 йили Бухорога етиб келишади.
1664 йили Абулғози вафотидан кейин, унинг ўғли Ануша (1663—
1687) Бухоро вилоятларига ҳужумлар уюштиради, ўн саккиз марта
Бухорога талончилик қилинади. Ануша Аркка етиб келганда Абду-
лазизнинг даъвати билан Бухоро халқи қуролланиб, хиваликлар
чекинади.

Хива билан узоқ давом этган урушлар Мовароуннаҳрнинг умумий
иқтисодий аҳволига жуда ёмон таъсир қилди ва аштархонийлар
давлатидаги ички зиддиятларни кучайтириб юборди.

Хиваликлар билан бўлган урушдаги муваффақиятсизликлар Бу-
хорода жиддий ҳокимият таназулини чуқурлаштирди. Кексайиб,
касалманд бўлиб қолган Абдулазизхон мудофаа ишларини уюшти-
ришга ожизлик қиларди. Субҳонқулихоннинг очиқдан-очиқ таҳдид
солишидан таъсирланган Абдулазиз тахтдан воз кечади ва Маккага
кешиб, ўша ерда вафот этади. Абдулазиз кетгач, Субҳонқулихон хон-
ликка кўтарилади (1680—1702 йиллар).

Самарқанд тарихи XVII асрнинг биринчи ярми шаҳар ҳокими,
олчин уруғидан чиққан ўзбек ҳарбий-феодал амалдорларининг йи-
рик вакили Йалангтўшбий Баҳодирнинг фаолияти билан боғлиқ-
дир. Йалангтўшбий жуда катта бойлик ва 3000 тача қулга эга эди.
Ануша бошлиқ Хива қўшинлари Мовароуннаҳрни вайрон қилиб,
1685 йилда Самарқандни ишғол қилди. Шуниси қизиқки, шаҳар
мансабдорлари Хива хонининг ҳокимиятини ихтиёрий тан олиб,
унинг номини тангага зарб эта бошлади. Кейинчалик хиваликлар
қувилгач, Субҳонқулихон шаҳарга юз қабиласидан ҳарбий отряд

юбориб, самарқандликлардан катта товон ундириб олди¹.

Субҳонқулихон даврида мамлакатда сиёсий вазият яна издан чиқди. Мамлакатда диний мутаассиблик кучайди. Бу ўз навбатида дунёвий тараққиётни бўғар, давлат ва жамият тараққиётига тўсқинлик қилар эди.

Анушанинг талончилик юришлари Зарафшон ва Қашқадарё воҳаси, Бухоро шаҳар ва қишлоқларини вайрон қилди. Суғориш иншоотлари вайрон этилди, деҳқончилик издан чиқди. Натижада озиқ-овқат маҳсулотлари нархи ҳаддан ташқари ошиб кетди, халқнинг аҳволи янада ёмонлашди. Солиқлар бир неча бор оширилди, ҳатто етти йиллик солиқлар бирданига йиғиб олина бошланди.

Тинимсиз урушлар, ҳаддан ташқари оғир солиқлар, маҳаллий ҳокимларнинг бебошликлари, тез-тез бўлиб турган табиий офатлар (қурғоқчилик, ҳашорат босиши) ҳам мамлакатнинг иқтисодий аҳволини издан чиқарди, халқнинг аҳволини янада ночорлаштирди².

Шу орада Субҳонқулихоннинг ўғли, Балх ҳокими Сиддиқ Муҳаммад устидан ифвогарона хатлар келади, Субҳонқулихон 1681 йили Балхга қўшин тортиб бориб, ўғлини қамайди ва уни ўлдиртириб юборади.

Бухоро чегараларини вайрон қилаётган Анушани ўз аъёнлари 1686 йилда қўлга тушириб, кўзини ўйиб кўр қилишади. Унинг ўрнига ўғли Арангмуҳаммадни (1686—1688) хон қилиб кўтаришади. Субҳонқулихон қўшинлари билан Хуросондалигидан фойдаланган Аранг Бухорога ҳужум қилмоқчи бўлган. Субҳонқулихон оталиқ Маҳмудбийдан ёрдам сўрайди. Аранг Хивада ўлдирилади. Хоразм яна Бухоро хонлигига вақтинча қўшиб олинади.

Хонга кўрсатган хизматлари учун оталиқ Маҳмудбий Балх ва Бадахшонга ҳоким қилиб тайинланади.

Балхда Маҳмудбий Бухородан бутунлай мустақил ҳолда ҳокимлик қилади. Унинг шафқатсизлиги туфайли теварак-атрофдаги ўзбек қабилалари орасида бир неча марта кўзғолон кўтарилди. Исёнларни бошловчи асосий кучлар кўп сонли курама қабиласининг амирлари эди. Маҳмудбий ўз обрўсини мустаҳкамлаш ниятида Субҳонқулихонга мурожаат қилиб, ёш набираси Муҳаммадмуқим султонни Балхга ноиб қилиб юборишни илтимос қилишга мажбур бўлади. Лекин Балх юқори табақалари аҳолининг мададкорлигига суяниб,

¹ Самарқанд тарихи. 1-жилд. И.Мўминов таҳрири остида. Тошкент, «Фан», 1971, 263-бет.

² А.Сагдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. 176-бет.

Балхга Солиххўжани ҳоким қилиб кўтардилар. Солиххўжа қадимий дарвишлар хонадони Муҳаммад Порсо авлодларидан эди. Бухородаги уламоларнинг вакиллари оталиқнинг бир томонлама ҳаракатлари ҳақида Субҳонқулихонни огоҳлантирдилар. Субҳонқулихон сулҳ тузишга мажбур бўлади¹.

Субҳонқулихоннинг сўнгги ҳокимлик йилларида этник тарқоқлик кучайиб, Мовароуннаҳрда сиёсий таназул чуқурлашди. Ҳаммаёқда тартибсизлик ҳукм сурарди. Балх вилоятида ҳам ўта кетган бебошлик ҳукм сурарди. Шу вақтда Субҳонқулихон вафот этиб (1702 йил), тахтга унинг ўғли Убайдуллахон ўтиради. Шу фурсатдан фойдаланиб, Убайдуллахоннинг жияни Муҳаммадмуқим ўзини Балхнинг мустақил хони деб эълон қилади, шаҳар амирлари ва мансабдорларининг қистови билан Маҳмудбийга мурожаат этиб, Балх қуроли кучларини ташкил қилишни ўз зиммасига олишни ундан илтимос қилади. Муҳаммадмуқимнинг орқасида Кундуз юртидаги ўз қатанга қабиласига суянган қаттиққўл оталиқ Маҳмудбий мададкорлик қилиб турарди. Кейинроқ, 1706 йилда Маҳмудбий Муҳаммадмуқимни ўлдириб, ўзини Балх хони деб эълон қилади. Шунда Убайдуллахон Маҳмудбийга қарши қўшин тортиб боради, лекин исёнкор Балхни ўзига бўйсундира олмади.

Мамлакатдаги ички зиддиятлар кейинги аштархоний ҳукмдор Убайдуллахон (1702—1711) даврида янада кучайган. Йирик ҳукмдор ва маҳаллий ҳокимлар мавқеи эса тобора ошиб борган. Мамлакатдаги энг асосий вилоятлар ва шаҳарларда сулола намояндалари эмас, тобора қудратга тўлиб келаётган амирлар ҳукмронлик қилганлар. Масалан, Самарқандда бир-бирига кек сақлаган ва хон қўшинлари таркибига кирган ўзбек қабилалари найман билан сарой ўртасида тўқнашувлар бўлиб ўтди. Убайдуллахон тартиб ўрнатиш учун 1709 йил май ойида қўшин тортиб Самарқандга келди. У Бухорога қайтиб борганидан кейин (1711 йил) фитначилар томонидан ўлдирилди.

Феодал тарқоқлиги, марказий ҳокимиятнинг ҳаддан ташқари бўшашиб кетганлиги, йирик табақаларнинг тож-тахт талашишлари аштархонийлар сулоласининг сўнгги намояндаси бўлган Абулфайзхон замонида (1711—1747) айниқса авж олиб кетди. Пётр I элчиси Флорио Беневени ёзганидек, Абулфайзхонни хон қилиб кўтариш тўполонсиз бўлмади... «Фитнадан хабар топган Абулфайз фитначиларнинг ҳаммасини ҳузурига меҳмонга чақирди ва ўз навқарларига уларни қиличдан ўтказишни буюрди. Таклиф қилинганларнинг кўплари ўлдирилди»².

¹ Ўзбекистон тарихи, 568-бет.

² Самарқанд тарихи, 264-бет.

Абулфайзхон ҳукмдорлиги даврида қабила бошлиқлари вилоят ҳокимларининг марказий ҳокимиятга қарши чиқишлари янада кучайди. Амалдорлар фитнаси авж олди. Натижада Абулфайзхон ҳам Убайдуллахондек ўз шахсий қўриқчиларини рус ва қалмиқ қулларидан тузишга мажбур бўлган.

Бошбошдоқлик маҳаллий кучлар ва нуфузли амирларнинг ўз манфаати йўлида интилишлари, уларни бартараф этишда Абулфайзхоннинг ожизлиги...

1740 йили афшорийлар сардори Нодиршоҳ (1736—1747) яна бир бор бостириб келиб, аштархонийлар қудратига сўнгги қулатувчи зарбани беради. Гарчи Нодиршоҳ Абулфайзни ўз ўрнида хонлик курсисиди қолдирган бўлса-да, аммо амалда ҳокимият бошқа бир маҳаллий сулола — манғитлар намояндалари Муҳаммад Ҳакимбой ва унинг ўғли Муҳаммад Раҳимбий ихтиёрига ўтади¹. Худди шу Муҳаммад Раҳимбий буйруғи билан 1747 йили Абулфайзхон қатл этилиб, марҳумнинг ўғли Абдулмўмин султон хон деб эълон қилинади. Аммо амалдаги ҳокимият Муҳаммад Раҳимбий ихтиёрида қолаверади. Бир йил ўтиб Муҳаммад Раҳимбий бу қўғирчоқ хонни ҳам ўлдириб, ўрнига марҳумнинг укаси Убайдулла султонни ўтқазиб тез орада уни ҳам йўқ қилади. Шу тариқа аштархонийлар сулоласи фаолияти ҳам узил-кесил барҳам топади.²

1722 йилда Самарқандда Хива хонлари авлодидан бўлган Ражабхонни қадимий одатга кўра Кўктошга ўтқазилди ва хон деб эълон қилинди. Шу тариқа мустақил Самарқанд хонлигига асос солинди ва хонлик 1730—1731 йилларгача сақланиб турилди.

XVI асрда Абдуллахон замониди Мовароуннахрни сиёсий бир бутун давлат қилиб боғлаб турган заиф алоқалар ҳам XVIII аср бошларида узилиб кетди. Энди давлатнинг таназзулга учрагани тамомила аниқ-равшан кўриниб турарди. Фарғона XVIII аср бошидаёқ алоҳида ҳокимият бўлиб олган эди. Бу ерда ҳокимиятни Чодак кишлоғида (Чустдан 40 километр шарқда жойлашган) истиқомат қилиб турувчи хўжалардан иборат дарвишлар жамоасининг вакиллари ўз қўлларига олган эдилар.

Ўзбекларнинг минг қабиласидан бўлган, ўзини Чингизхон авлоди деб ҳисобловчи Шоҳруҳбий 1710 йилда шайхлар ҳокимиятини ағдариб ташлади. Шоҳруҳбий асос солган маҳаллий минг сулоласи XIX асрнинг биринчи ярмида деярли бутун Сирдарё ҳавзасини ва

¹ *Мирза Маҳди Астрободий*. Тарихи Нодирий, Техрон. 1370(ҳижрий) 344-364-бетлар.

² *Азамат Зиё*. Ўзбек давлатчилиги тарихи, 268-бет.

Еттисувнинг бир қисмини ўз қўлига олади. XVIII аср бошларида Шохруҳбий Хўқанд қишлоғи ўрнида бино қилган Қўқон шаҳри янги тузилган давлат пойтахти бўлади¹.

XVIII аср бошларида Фарғона водийсида Қўқон хонлиги ташкил этилган вақтда Балх ва Қундуз туманлари ҳам Бухоро хонлигидан ажралиб кетди. Бу ерларда гоҳ аштархонийлардан, гоҳ ўзбек шахзодаларидан чиққан кишилар ҳокимлик қилдилар. Ўзбек шоири ва мутафаккири Бобораҳим Машраб яшаб ижод этган даврдаги сиёсий вазият ана шулардан иборат эди.

Аштархонийлар ҳукмронлик қилган даврда омма томонидан уларнинг сиёсатига қарши бир қанча халқ ҳаракатлари, исёнлари бўлиб турди.

1605 йилда Балхда кўзғолон кўтарилди. Ўзбек қабиласидан бўлган Шохбек кўкалдошнинг жабр-зулмига қарши исён кўтарилди, улар жиноят қилган одамларни қаттиқ қийноққа солардилар. Халқ Шохбекка қарши оёққа турди, у Абдуллахон мадрасасига беркинди, ушланди ва омма хоҳиши билан қатл этилди.

1601 йилда Зарафшон водийсида боёнлар зулмига қарши бош кўтарилди. Сирдарёнинг этак томонларидан келган қорақалпоқлар ҳам унда қатнашган эдилар. Қўзғолон бостирилади, ғалаёнлар бўлиб туради.

Энг кучли ғалаёнлар 1708 йилда Бухорода кўтарилди. Бунга Убайдуллахоннинг давлат молия аҳволини мустаҳкамлашга қаратилган ноҳўя «пул ислоҳоти» сабаб бўлади. Тўхтовсиз давом этган урушлар, сарой чиқимлари, исрофгарчилик, хазинани ўғирлашлар давлат хазинасини бўшатиб қўйди. Бу ислоҳотдан камбағал аҳоли энг кўп зарар кўрди, савдогарлар, хунармандлар, нонвойлар, майда дўкондорлар молларини янги пулга сотмадилар ва савдо-сотикни тўхтатдилар. Минглаб халойиқ хон саройига йўл олиб, уни қуршаб олди, арк дарвозасини тошбўрон қилиб, баланд овоз билан сўкиб, ҳақорат қила бошлайди. Хон янги тангаларнинг мажбурий баҳосини икки баробар туширишга мажбур бўлади.

XVIII асрнинг 20 ва 40-йилларида Бухоро хонлигининг Кармана, Миёнкол, Шаҳрисабз ва бошқа вилоятларида халқ оммасининг нозилик ғалаёнлари бўлиб ўтади.

1711 йилда Абулфайзхон қаттиққўл Фарҳодбийни Самарқанд вилоятига ҳоким қилиб тайинлади. 1713 йилда Самарқандда Фарҳодбийнинг зулмига қарши халқ катта кўзғолон кўтарди. Бу кўзғолонга

¹ Ўзбекистон тарихи, 571-бет.

аҳолининг ҳамма табақаси қатнашди. «Тарихи Абулфайзхон» деган солномада Фарҳодбий бундай таърифланган: «У зулм ва зўрлик ила табааларнинг уйларини истибдод ўтида ёндирди. Унинг адолатсизлиги дараги марказий ҳукуматга етган бўлса-да, лекин у тийиб қўйилмади ва Мовароуннаҳрда тартибсизлик юз берди. 1713 йили жами сардорлар Бухорода йиғилиб кенгашди ва “Фарҳодбийнинг зулми барча меъёрдан ўтиб кетди” дейишди. Шу баҳона билан у тахтдан туширилди ва Самарқандни бошқариш Муҳаммад Раҳимбийга топширилди¹. Мустабид ҳокимга қарши халқ иккинчи марта исёнга чиқди. 1722 йилда Фарҳодбий ўлдирилди.

1714 йилда Самарқандда яна исён кўтарилди. Бу сафар халқ қўзғолони янги ҳукмдор Муҳаммад Раҳимбийга қарши кўтарилди. У шафқатсизликда Фарҳодбайдан қолишмасди. Тарихчи Абдураҳмон Толенинг ёзишича, Муҳаммад Раҳимбий ва унинг ёрдамчиси Султон тўқсоба кенагас (шаҳрисабзлик) «... тинч оилаларга зулм ва зўравонлик қила бошлади. Юрт умумқўзғолон кўтарди ва Султон тўқсобани Самарқанддан ҳайдади... Муҳаммад Раҳимбий Бухорога йўл олди...»

ҶVIII асрнинг 20-йилларидаги урушлар, низо-жанжаллар натижасида Самарқанднинг вайрон бўлиши ва харобазорга айланиши шу қадар даҳшатли эдики, одамлар 1730 йилдан бошлабгина Самарқанд қалъасига қайтиб келиб, ўзларига уй-жой қура бошлашди. Аммо орадан яна ўн йил ўтгандан кейин ҳам шаҳарда аҳоли кам эди ва кўчманчилар қиш фаслида ўз молларини Регистоннинг хувиллаб қолган мадрасасида боқарди².

Аштархонийлар давлат тизимида хон олий ҳокимият бошлиғи бўлиб, олий фармонлар жорий қилинар, тангалар зарб этилар, хоннинг номи хутбада қўшиб ўқитиларди. Маҳаллий вилоят ҳокимларига кўп ваколатлар берилган, бу марказий бошқарувнинг заифлиги оқибати бўлиб, давлат тизимининг беқарорлигига, ижтимоий-сиёсий инқирозларга олиб келар эди.

Аштархонийлар даврида Бухородан кейинги энг нуфузли шаҳар Балх бўлиб, уни тахт вориси бошқарар эди. Давлат бошқаруви икки босқичли бўлиб, марказий ва маҳаллий бошқарув тизимига эга эди.

Марказий бошқарув хон саройи амалдорлари қўлида бўлиб, аштархонийлар оталиқ мансабига эга шахс катта мавқега эга эди. Оталиқдан ташқари девонбеги, парвоначи, мушриф, хазиначи ва бошқа сарой амалдорлари давлат бошқарувида эдилар.

¹ Самарқанд тарихи, 264-бет.

² Ўша жой, 266-бет.

Вилоят ҳоқимлари йиллик солиқларни тўплаб, хон хазинасига юбориб туриш, ҳарбий юришларда қатнашишдан иборат эди. Вилоят ҳоқимлари ҳам ўз бошқарув тизимига, ҳарбий кучларига эга эди¹.

Аштархонийлар даврида Бухоро хонлиги ҳудуди кескин қисқариб, хонликка бўйсунувчи олтига вилоят; Бухоро, Самарқанд, Сагараж, Ўратепа, Шаҳрисабз ва Фузор вилоятларидан иборат эди. Кейинчалик Имомқулихон томонидан Ҳисор, Тошкент, Туркистон, Фарғона, Балх вилоятлари қайта бўйсундирилган бўлса-да, Хуросондаги бир неча йирик вилоятлар, Ҳирот, Хоразм бутунлай Бухоро хонлиги таркибидан чиқди. Ҳисор, Шаҳрисабз Бухорога номигагина тобе ҳисобланарди.

Бу даврда Жўйбор хўжаларининг авлодлари бўлган уламолар ва бошқа диний амалдорларнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеи янада ошди. Асосий солиқ тўловчи бўлган ижтимоий табақа—райатнинг аҳволи оғирлашиб борди. Бу даврда ижтимоий пиллапояннинг энг пастида турган қулларнинг, сарой хизматчи қулларининг мавқеи ошиши учун имкониятлар кенгайди.

Уюшган марказий ҳарбий қўмондонликнинг йўқлиги ва бошқа сиёсий-иқтисодий сабаблар туфайли аштархонийлар даврида Бухоро хонлиги ҳарбий жиҳатдан ўта заифлашиб кетди².

Аштархонийлар даври ижтимоий-иқтисодий аҳволи масаласида тўхталганда, энг аввало суғориш ҳақида сўз кетади. Бу борада ҳам муайян ишлар қилинган. 1614—1615 йиллари Имомқулихон буйруғи билан Қашқадарёдан Қарши чўлига канал чиқарилиб, бир қатор қишлоқлар ва қаровсиз ерлар обод бўлган. 1633—1634 йиллари Кўшқўрғонда ҳам унинг буйруғи билан канал қазилгани маълум³. Сунъий суғориш тизимларини, иншоотларни таъмирлаш, тозалаш каби ишлар бажарилган.

Россия томонидан Туркистонга келиб кетган савдогарлар, элчилар ўз вазифаларидан ташқари ўлкани ўрганган. Уларни бу ердаги турли-туман бойлик, олтин ҳақидаги маълумотлар қизиқтириб, Пётр I замонидан бошлаб минтақага ҳарбий экспедициялар уюштирган (1714, 1716, 1717, 1719, 1721 йиллари). Улардан мақсад мамлакатни пухта ўрганиш, қуруқлик ва сув йўлларини аниқлаш, ички иқтисодий-савдо имкониятларини таҳлил қилиш, маҳаллий ҳукм-

¹ А. Сагдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти, 180-бет.

² Ўша асар, 181-бет.

³ Тарихи Роқимий. Ўзбекистон ФАШИ қўлёзмаси. Рақами 7711, 249-бет.

дорларни Россия паноҳига ўтишга кўндириш, эвазига ҳарбий ёрдам ваъда этиш каби тадбирларни амалга ошириш эди. Гарчи мазкур экспедициялар барбод бўлса-да, аммо улар Россиянинг Туркистонга нисбатан бошланган босқинчилик ва империяпарастлик сиёсатининг ибтидоси эди¹.

Аштархонийлар даврига хос бўлган ўзаро урушлар, сиёсий тарқоқлик, солиқларнинг муттасил ошиб бориши мамлакат иқтисодини, хусусан, унинг етакчи тармоғи бўлган қишлоқ хўжалигини инкирозли аҳволга солиб қўйди.

Бу давр деҳқончилигида ўрта асрларга хос ер эгаллиги, иқтисодий муносабатлар тўлаллигича сақланиб қолинди. Ҳосилдор яхши ерлар биринчи даврлардагидек хон ва унинг хонадонига тегишли эди. Мулки султоний деб аталадиган бу ерлардан олинадиган даромад хон ва унинг хонадонининг шахсий бойлиги ҳисобланарди. Ҳарбий-маъмурий бўлган ва суюрғол, иқтоъ, танҳо шаклдаги хусусий ерлар ҳам ер эгаллигининг муҳим кўриниши сифатида сақланиб қолинди. Бу даврда вақф ерлар ҳажми ҳам муттасил оширилиб, диний амалдорларнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги мавқеи ошиб борганлигидан далолат берди².

Бу даврларда ўзига хос социал, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар илдизи нималарда намоён бўлди? Номигагина хоннинг марказлашган ҳокимияти ўрнатилган бўлса-да, Мовароуннаҳрда аслида мамлакатнинг хўжайини кўп сонли ер эгалари ҳисобланарди. Мамлакатда ер эгаллиги тарқоқлиги ва улар ўртасида тўхтовсиз низолар давом этарди. Деҳқонлар шафқатсизларча эзилиб хонавайрон бўлар, урушлар туфайли деҳқонлар ўта қашшоқликда ҳаёт кечирардилар. Очарчилик одатий ҳол бўлиб қолганди. Ерни сўғориб деҳқончилик қилиш аҳоли хўжалигининг асосий тармоғи эди. Хўжаликда деҳқончилик, пиллачилик, пахта етиштириш, сабзавотчилик, боғдорчилик ва чорвачилик асосий ўрин тутарди. Бундан олдинги асрларда бўлгани каби Мовароуннаҳрда ер эгаллиги, чунончи: давлат ер эгаллиги (амлок), хусусий ер эгаллиги (мулк) ва вақф ер эгаллиги (диний муассасаларга қарашли ерлар) мавжуд эди.

Турли солиқлар усули, чунончи, турли тўловлар, ўлпонлар, ер рентаси—хирод, натурал солиқлар, фавқулодда ва ғайри қонуний солиқлар ҳам жорий этилган. Айни вақтда анъанавий ички ва ташқи савдо, ҳунармандчилик ривожланишда давом этди. Ўзбек хонликлари ҳудудида ўзига хос пул муомаласи жорий этилган эди.

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи, 277-бет.

² А. Сағдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти, 182-бет.

Давлат ерларида ҳам, вақф ва хусусий ер мулкларида ҳам асосан ерсиз камбағал деҳқонлар ижара ҳисобига меҳнат қилганлар. Лекин асосий маҳсулот етиштирувчи бундай кишиларнинг моддий аҳволи оғирлигича қолди.

Аштархонийлар даврида суғориладиган ерларда Ўрта Осиё минтақаси учун хос бўлган буғдой, арпа, жўхори, ловия, мош, шоли, пахта, сабзавот ва полиз экинлари, дашт ва тоғ олди ҳудудларидаги лалми ерларда буғдой, арпа, кунжут, тарвуз, қовун ва бошқа экинлар экилиб, деҳқончилик қилинган. Ўзаро урушлар деҳқончилик тараққиётини бирмунча орқага суриб турган бўлса-да, тинчлик даврларида ерлардан анча юқори ҳосил олинган. Деҳқончилик маҳсулотлари ички талабни тўла қондириб, ташқи бозорга ҳам чиқарилган. Бу мамлакат иқтисодини бутунлай инқирозга тушиб қолишидан сақлаб турган асосий омиллардан бири эди¹.

Феодал ер эгалиги кенгайган ва шу муносабат билан марказий давлат ҳокимияти заифлашган сари ўзбек мулкдорларининг деҳқон аҳолиси устидан ҳукмронлиги ошиб борди.

XVII асрда ернинг танҳо ва мулк сифатида инъом қилиб берилиши орқасида катта-катта ер бойликларининг тўпланиши жараёни янада кучайиб, бу ҳол Алексей Михайловичнинг элчиси Пазухинга Бухоро хонлигида «ҳамма қишлоқлар ҳарбийларга ва бошқа ҳар хил мансабдорларга инъом қилиб берилган» деб ёзишига сабаб бўлган².

Чорвачилик аштархонийлар даврида ҳам қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи сифатида катта аҳамиятга эга эди. Хон ва йирик сарой амалдорлари, дин пешволари, қабила бошлиқлари, йирик чорвадор бойларга тегишли яйловлардаги сурувларда минг-минглаб қўйлар, подалар, йилқилар, туялар боқилган.

Чорвачилик ички ва ташқи бозорда талаб катта бўлган қўйлар, йирик шохли ҳайвонлар, қорабайир отлар, икки ўрқачли туялар ҳамда жун, тери ва бошқа маҳсулотлар етказиб берадиган сиёсий тармоқ сифатида ҳам бу даврда ўз мавқеини сақлаб қолди³.

Шайбонийлар ва аштархонийлар давлатида юқори табақа мусулмон руҳонийлари, шунингдек, дарвишлар жамоаси бошлиқ бўлиб турган шайхлар (эшонлар) мулкдорлар орасида алоҳида мавқега эга эдилар.

¹ Ўша асар, 182-бет.

² Ўзбекистон тарихи, 579-бет.

³ А. Сагдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти, 183-бет.

Хонлар, амалдорлар ва бошқаларнинг турли диний муассасалар, вақф васиқалари (масжид, мадраса, қабристон, хонақо) фойдасига берилган ва бизгача етиб келган кўпдан-кўп васиятномалари шуни кўрсатадики, бутун-бутун туманлар ва улардаги ўнларча қишлоқлар, экин экиладиган ерлар, уй-жойлар, карвонсаройлар, деҳқонлар ва ҳоказолар мусулмон руҳонийларининг айрим табақалари қўлига ўтиб кетган. Вақфга инъом қилинган ерлардан ташқари, дарвиш эшонларнинг ер бойликлари ўша замонларда расм бўлган ер сотиш ҳисобидан ҳам кўпайиб борган.

Уруғ ва қабилалар кўчиб юришидан ўтроқ ҳаёт кечиришга ўтиш жараёни жуда тез содир бўлган. Афтидан, XVII аср охирида ва XVIII асрда ўтроқликка кўчиш жараёни оммавий тус олган бўлса керак. Чунки шу вақтларда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ўзбек қабила ва уруғ қабила гуруҳларининг номи билан аталган. Қўнғирот, Манғит, Найман, Дўрмон, Месит ва шунга ўхшаш жуда кўп қишлоқлар пайдо бўлган.

Одий кўчманчиларни ҳам ўз ичига олган этник муносабатларнинг ривожланиш жараёни XVIII асрда янада кучайди. Бу даврда ҳунармандчилик ривожланди. XVII—XVIII асрларда кўп шаҳарларда карвонсаройлар қурилганлиги, қаландар Машраб шу карвонсаройларда кўниб ҳордиқ чиқаргани маълум.

XVII асрда чини ва сопол идишлар, қоғоз, қурол-аслаҳалар, газламалар, ёғоч буюмлар ишлаб чиқарилди.

Ўрта Осиё билан ташқи савдода Москва давлати сезиларли рол ўйнай бошлаган. «Шарқий Европа Ўрта Осиёга, асосан хом ашё етказиб турган, чунки у ерда ишлаб чиқариш кучлари бирмунча паст даражада бўлган. Бу вақтларга келиб Ўрта Осиё ва Москва давлати орасида савдо айланмалари ҳажми кенгая борди. Мавжуд тахминий ҳисобларга кўра, мазкур давлатлар орасидаги савдо айланмаси йилига (XVII асрда) 100000 сўмни ташкил қилган. Бу Москва давлатининг Архангельск порти орқали бўладиган хорижий савдосининг 1/5 қисмига яқини демакдир»¹. Москва XVII асрда Ўрта Осиёдан бахмал, ҳарир доқа, кимхоб, гилам ва шойи газламалар ҳамда қимматбаҳо тошлар, Шарқ аслаҳаси ва бошқа ноёб буюмларни сотиб олган.

Москвадан эса Ўрта Осиёга мовут, ойна, мўйна, чарм, кумуш, қалқон ва турли ов қушлар келтирилган. Бухоро ва Хива элчилари Ўрта Осиё савдогарларининг савдо карвонлари билан бирга Москва

¹ *М. Нуритдинов*. Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI—XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр. Тошкент, «Фан», 1991, 13—17-бетлар.

ҳамда қўшни Шарқ мамлакатларига, қозоқ чўлларига, Сибирга, нўғайлар юртига ва бошқа мамлакатларга борганлар. Бухорога ўша мамлакатлардан элчилар ҳам келиб турган.

Хитой ва Ҳиндистон ҳамда Русия билан қизғин савдо-сотик ишлари давом этган. Хитойдан кўпроқ ип газламалар, чинни идишлар, дори-дармон, чой келтирилган; Ҳиндистондан қимматбаҳо тошлар, марварид, дока, зарбоф матолар, зар ип, бўёқ, упа-элик ва ҳоказолар келтирилган. Ҳинд савдогарлари Бухорода узоқ вақт истиқомат қилганлар. XVII асрда Бухорода бутун бошли ҳиндлар маҳалласи ҳам бўлган.

Мулкдор ер эгалигининг ривожланиши ва ўзбек зодагон аслзодалари қўлида катта ер бойликларининг тўпланиши аслзодалар аҳамиятини шу қадар кучайтириб юбордики, XVII асрдан бошлаб хон ҳокимияти илгариги мавқеининг катта ҳиссасидан маҳрум бўлди. Ўзбек мулкдорлари учун аштархонийлар қулай эди, чунки улар ўзбек қабилалари билан боғлиқ бўлмаганларидан Ўрта Осиё аҳолиси орасида етарли даражада таянчлари йўқ эди. Бу ҳол марказий ҳокимият аҳамиятини янада пасайтириб, этник тарқоқликни кучайтирди. Аштархонийлар сулоласидан бўлган баъзи бир хонларнинг (масалан, Имомқулихоннинг) ҳокимиятини марказлаштириш ва баъзи бир мулкдорларни бўйсундириш учун қилган ҳаракатлари қулай фурсатлардагина қисман муваффақият қозонди.

Бухоро хонлиги аштархонийлар даврининг охирларида марказий ҳокимиятдан бутунлай мустақил бир қанча қабила мулкларидан ташкил топганди.

Субҳонқулихон ҳукмронлигининг сўнгги йиллари ўзаро урушлар ва хон ҳокимиятининг бўшашиб қолганлиги билан ажралиб туради. Қабилаларнинг марказий ҳокимиятга қарши бош кўтаришлари ва ўзаро урушлари Бухоро хонини бир неча бор қарши қўшин тортишга мажбур қилди, лекин бу ҳамлалар кўпинча хон лашкарларининг мағлубияти билан аяқланди. Урушлар кенг халқ оммасига зиён етказди, улардан фақат амалдорларгина наф кўришарди. Бундай урушлар Ўрта Осиёнинг кўчманчи ва ўтроқ аҳолиси ўртасидаги иқтисодий алоқаларга ҳам путур етказди¹.

Кўқоннинг ҳукмрон доиралари асосан маҳаллий юқори табақа вакиллари, руҳонийлар ва Хожа Аҳрор авлодларидан таркиб топган эди. Унинг таркиби элатчилик жиҳатидан хилма-хил бўлиб, Хожа Аҳрор ва ўратепалик юзлар билан қариндошлик ришталарини боғлаб, ўз мавқеини мустаҳкамлаб олган минглар уруғи етакчи рол

¹ Самарқанд тарихи, 263-бет.

ўйнардилар. Хонлар доирасининг асосини ташкил этган тожиклар, шунингдек, қипчоқ ва қирғизлар ҳам сиёсий ҳаётда катта ўрин тугар эди. Гарчи қипчоқлар ўзларини 92 ўзбек уруғидан бири ҳисобласалар-да, лекин улар билан қирғизлар битта кўчманчи қабила бўлиб яшардилар. Қипчоқлар Шаҳрихон, Балиқчи ва Қорадарё билан Норин дарёси оралиғида яшар, қирғизлар эса, асосан Фарғона атрофидаги тоғларда ҳамда тоғ ёнбағирларида (Кетмонтепа, Олой) кўчиб юрардилар.

XVII аср ва XVIII асрнинг биринчи ярмида Бобораҳим Машраб яшаган даврда Мовароуннаҳрда иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий вазият ана шундай эди.

Шундай қилиб, биз аштархонийлар ҳукмронлиги давридаги давлатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳволини кўриб чиқдик. Бир сўз билан айтганда, қанчалик катта иқтисодий, маданий, маънавий шароит ва имкониятларга эга бўлинмасин, марказий ҳокимиятнинг заифлашиши, маҳаллийчилик, сиёсий бошбошдоқлик мамлакат ва давлатнинг бошқа барча қудратларини кесиб юборади. Назр Муҳаммад замонида бошланган сиёсий барқарорлик тахминан юз йил ўтиб сулола инқироzi ва давлатнинг учга бўлиниши билан тугади. Шунингдек, давлат бошқаруви тизимида шайбонийлар даврида бошланган «орқага қайтиш» жараёни кучайиб, аштархонийлар замонида девонлар тизими деярли барбод бўлди, бутун ҳокимият маҳаллий кучлар қўлида мужассамлашди. Шунинг учун ҳам вилоятларнинг бошбошдоқлик кайфияти бу вақтда ниҳоятда кучайган. Бундан давлатчилик асослари заифлашди¹.

Давлатимизнинг халқаро ҳаётдаги мавқеи сусайиб борди. Ташқи алоқалар асосан Хуросон доирасида, шимолдаги кўчманчи халқлар билан муносабатларда чекланиб қолган.

Жаҳон сиёсий, иқтисодий сиёсат юритиш анъанаси бизнинг сиёсатчилар, давлат арбобларида бўлмаган. Замонанинг энг илғор ютуқларидан миллий манфаат йўлида фойдаланишга масъул ҳукмрон кучлар, сулолалар тобора ўз қобикларига ўралашиб, маҳаллийчилик, сулолавий манфаатлар қарама-қаршилиги асоратидан чиқа олмаганлар. Бу ҳол Мовароуннаҳрни давлат таназзулига олиб келди.

¹ *Азамат Зиё*. Ўзбек давлатчилиги тарихи, 277-бет.

МАЪНАВИЙ МУҲИТ

Бирон-бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб ўз истиқболини тасаввур эта олмайди. Шунинг учун Президентимиз И.Каримов бундай деб таъкидлаган эди: «Халқнинг маданий қадриятлари, маънавий мероси минг йиллар мобайнида Шарқ халқлари учун қудратли маънавият манбаи бўлиб хизмат қилган. Узоқ вақт давом этган қаттиқ мафкуравий тазйиққа қарамай, Ўзбекистон халқи авлоддан авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди.

Биз маънавий қадриятларни тиклашни миллий ўзликни англашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг илдизларига қайтишдан иборат узвий, табиий жараён деб ҳисоблаймиз»¹.

XVII асрнинг бошида (1601) ҳокимиятни шайбонийлардан кейин қўлга киритган ва то XVIII аср ўрталаригача ҳукмронлик қилган аштархонийлар даврида Мовароуннаҳр ижтимоий-маънавий муҳити қай тарзда эди?

XVII—XVIII асрларда Мовароуннаҳр маданияти ҳар қандай зодагон маданиятига хос хислатларга эга эди. Фан, санъат ва маорифдан асосан халқнинг юқори қатлами баҳраманд эди. Муҳим маданий бойликларнинг катта қисмини тарихда номи қолмаган халқ усталари яратган бўлишига қарамай, хонликнинг ўзаро низо-жанжалларидан хонавайрон бўлган халқ оммаси фан, санъат ва маориф ишларига яқин йўлатилмасди. Халқнинг маънавий маданияти ривожланиб борди: халқ ўз дostonларини, қўшиқ ва эртақларини, мақол ҳамда масалларини яратди. Халқ оммаси мана шу қўшиқлар, мақол ва маталларда ҳукмрон тузумнинг адолатсизликларига қарши норозилигини изҳор қилди. Моддий буюмларнинг кўпи йўқолиб кетди ёинки, кўпи кейинги асрларда истилочилар томонидан олиб кетилди.

Халқнинг маънавий ҳаётига, аввало киши руҳини эзувчи ақидаларга баъзи мутаассиб руҳонийларнинг хурофот, бидъатларни қув-

¹ *Ислоҳ Каримов*. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997 йил, 137-бет.

ватлаб туриши ёмон таъсир этарди. Кўчманчи ва ўтроқ аҳолига дарвиш ҳамда сўфи жамоаларининг таъсири айниқса кучли эди. Бу жамоадан бўлган обрўли шайхлар жуда кўп муридлар орттирдилар. Бунга шайхни пир тутиб, унга қўл берган мурид пирининг очиқ фармонларини сўзсиз бажарилишидан ташқари, пирга ҳар турли назр-ниёзлар қилиб туриши лозим эди.¹

Ўрта Осиё тарихининг йирик тадқиқотчиси П.П.Иванов шундай ёзади: «Дарҳақиқат, Ўрта Осиёда эски маданий анъаналар XVII асрда ҳам сақланиб қолди. Ўзбекларнинг ҳукмрон синфи ўтмиш маданий анъаналарига адоват кўзи билан қарамади, аксинча, уларни давом эттириш ва ривожлантиришга интилиди»².

Аштархонийлар ҳукмронлиги даврига хос бўлган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий зиддият маданий ҳаётга салбий таъсир кўрсатди. Мамлакатда диндорлар мавқеининг ошиб бориши ва уларнинг давлат ишларига аралашувининг кучайиши аниқ фанлар (ҳандаса, риёзат, тиббиёт, фалакиёт) соҳасида ўрта асрларда эришилган ютуқларининг аста - секин унутилишига, дунёни, жамият тараққиётини тушунтиришда фақат илоҳий дунёқарашнинг ҳукмронлиги ўрнатилишига олиб келди. Бу ўз навбатида диний ақидапарастликка, миллий биқикликка, ижтимоий фикрнинг ва дунёвий тараққиётнинг бўғилишига сабаб бўлди. Натижада илм-фан, маданият бешиги бўлган Мовароуннаҳр аштархонийлар даврида сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан қолоқ бир ўлкага айланди³.

Бу давр мафкуравий ҳаётида олий мусулмон мактаблари – мадрасалар муҳим рол ўйнаган. Аштархонийлар мадрасалар таъсирини мустаҳкамлашга интилганлар ва Бухоро, Тошкент, Самарқанд ва Балхда бир қатор янги мадраса ва масжид биноларини қурганлар. Ҳақиқий илм ўрнини мусулмон сунний мазҳаби вакиллари мустаҳкам эгаллаб олган эдилар. Бу илм-фан ривожининг кескин пасайиб кетишига олиб келди. Шунга қарамай, тараққиётнинг тарихий одими тўхтатиб бўлмаганидек, маънавий бойликларнинг тарқалиши ва йиғилиши жараёни давом этди⁴.

¹ Ўзбекистон тарихи, 592-бет.

² П.П.Иванов. Очерки по истории Средней Азии. Москва. Вост.лит. 1958, 80-бет.

³ А.Сағдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти, 185-бет.

⁴ Академик М.М.Хайруллаев таҳрири остида. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995, 181-бет.

Қадимдан Ўрта Осиё ерларида давом этиб келган хилма-хил ҳунар-мандчилик, заргарлик, кулолчилик, тикувчилик, қозончилик, пичоқчилик, темирчилик каби ҳунарлар билан бирга бу даврда бинокорлик, меъморчилик ҳам ривожланди.

XVII—XVIII асрларда Тошкентда бунёд этилган Шайх Ҳованди-тохур мазорати, Бароқхон қabri, Бухорода Мирараб мадрасаси, Масжиди калон, Нодир Девонбеги масжиди, Абдулазизхон мадрасаси (XVII), Самарқандда «Шердор» (1619), «Тиллакори» (1646), «Хожа Аҳрор мазорати» (1630), Хивада Арабмуҳаммад мадрасаси (1616), Ануша «Оқмасжиди», «Мадрасаи Шерғозихон» (1719), «Мадрасаи Муҳаммадамин иноқ» (1770) сингари, Қўқонда «Мадрасаи Мир», «Мадрасаи Хонхўжа» каби тарихий ёдгорликлар қурилди.

Аммо, муҳим томони шундаки, бунёдкор меъморлар, тарҳандозлар, муҳандислар, ўймакорлар, мусаввиру наққошлар ҳукмрон зодагонлар манфаатини кўзлаб эмас, балки ўз ҳунар, санъатларини авлодларга мерос қилиб қолдириш учунгина уринар эдилар, мадраса пештоқларига муборак номларини ёзиб қўярдилар¹.

Аштархонийлардан Абдулазизхон, Убайдуллахон, Боқи Муҳаммадхон қатор мадраса ва масжидлар, Субҳонқулихон Бухоро Регистонида қурдирган ҳовуз ва касалхона (Доруш-шифо), Балхда Назр Муҳаммадхон, Субҳонқулихон мадрасалари, Балх атрофида қатор чорбоғлар саройлари билан, Балх аркидаги иморатлар, Жоме масжиди, Ҳазрати Али мазоридаги гумбаз ҳамда Имомқулихон Мадинада қурдирган чорбоғ, Тур тоғидаги ҳовуз, Маккада Каъбага кираверишдаги дарвозалардан бири остонаси учун ишлатилган олтин ва кумуш тутқичли ёғоч зиналар ҳақида маълумотлар тарих саҳифаларидан ўрин олган. Чунончи: XVII асрда Шерғозихон мадрасалари, Самарқандда Йалангтўшбий қурдирган ва ҳамон ўз салобатини йўқотмаган Шердор, Тиллакори мадрасалари, Самарқанд атрофида Назр девонбеги мадрасаси, шаҳардаги қози Соқий мадрасалари қурилди².

Абдулазизхоннинг Бухорода қурдирган бинолари айниқса машҳурдир. Булардан бири Бухородаги Улуғбек мадрасасининг рўпарасига солинган бўлиб, у Улуғбек мадрасаси билан ягона ансамблини ташкил қилади. Афтидан, бу мадрасани қурган уста янги бинонинг дабдабали ҳашаматлари, формалари ва нақшлари жиҳатидан одмироқ Улуғбек мадрасасини орқада қолдириб кетишни олдига мақсад қилиб қўйган бўлса керак. Жуда ҳам баҳайбат қилиб солинган бу каттакон бино ҳаддан зиёда нақшланган; деворларнинг пастки қисми

1. Ўзбек адабиёти тарихи. III том. Тошкент, «Фан», 1978, 134-бет.

2. Ўзбекистон тарихи, 598—599-бетлар.

мармар панель билан қопланган бўлиб, қимматбаҳо ўймакор кошин ва сирланган гулдор парчинлар ўрнатилган, гумбазлари жуда мураккаб «сталактит» деб ном олган формада ганч нақшлар билан безатилган. Ниҳоят, масжиднинг ички деворлари, дарс ҳамда бошқа хоналари жуда нафис ва ажойиб нақшлар билан безатилган. Хўжа Зайниддин масжиди ва Баланд масжид безакларидан бизга маълум «қундал» усули билан солинган гулларни ҳам, Хитой санъатининг шубҳасиз таъсири борлигини кўрсатадиган, Бухорога Хитойдан келтирилган чиннидек ҳаммага машхур бўлган оқ фонга кўк бўёқ билан берилган нақшларни ҳам, дарахтларни ва Ҳиндистонни эслатиб турувчи ажойиб биноларнинг сурати солинган манзараларни ҳам кўрамиз¹.

XVII асрга келиб Самарқандда қурилиш ишлари яна жонланиб кетди. Аштархонийлар даврида қудратли вазир Имомқулихон Нодир девонбеги ташаббуси билан баъзи қурилишларга қўл урди. Унинг фармони билан Самарқанднинг жанубий қисмида Намозгоҳ масжиди қад кўтарди.

1630 йилдан 1636 йилгача Нодир девонбеги топшириғига биноан, Хўжа Аҳрор мозори ёнида мадраса қурилди. Мадраса меъмор Дўстмуҳаммад раҳбарлигида бунёд этилди; Хўжа Ҳошим номли киши қурилиш учун жавобгар бўлган. Бу ёдгорликнинг мозоикадан ишланган паннога битилган шеърларда «улуғвор бино» баландлиги «нур сочиб турган ойгача етади» деб айтилса ҳам, мадрасанинг ҳажми унча катта эмас. Ҳовлининг юқори қисмида масжид ва дарсхоналар жойлашган. Буларнинг усти кубба шаклидаги томлар билан ёпилган.

Самарқанднинг жанубий чеккасидаги кичкина қабристонда Абди Берун мақбараси бор. Бу мақбара XVII асрда қурилган, унда даҳмалар ҳам бор. Кўзга кўринган ҳокимлар ва руҳонийлар ўша вақтда мадраса ва хонақолар ёнига дафн этилган. Абди Берун мозорида мутаносиб пештоқлар мавжуд².

Йалангтўш Баҳодир фармони билан Регистонда қурилган иккита ҳашаматли иншоотда олдинги қурилишларга нисбатан ижодий тафаккур ўсганлиги кўриниб турибди.

Ўрта Осиёдаги вилоят ҳокимларининг сепаратизми авж олган ва марказий хон ҳокимияти заифлашган бир пайтда кучли ўзбек уруғларининг роли анча ошади. Имомқули томонидан Самарқанд ҳокими қилиб тайинланган Йалангтўш Баҳодир урушларда эришган ғалабалари билангина эмас, балки енгилганларни қаттиқ жазолаш билан ҳам танилган ҳарбий саркарда эди.

¹ Ўзбекистон тарихи, 588—590-бетлар.

² Самарқанд тарихи, 301-бет.

Шердор мадрасаси (1619—1635) Улуғбекнинг бузилган хонақоси ўрнида Улуғбек мадрасаси қаршисида бунёд этилди. Унинг фасади Улуғбек мадрасаси фасади билан асосан бир хил. Бу биноларнинг режаси бир-бирига ўхшаш, лекин бир хил эмас. Шердорнинг тўрт айвонли квадрат шаклидаги ҳовлиси икки қаватли ҳужралар билан ўраб олинган (ҳужралар сони 52 та). Ҳовлининг бурчақларида дарсхоналар жойлашган, лекин бу ерда масжиднинг зали йўқ, жануби-ғарбий дарсхона эса зиёратхона ҳисобланган. Шердор мадрасаси фасадидаги миноралар ҳам Улуғбек мадрасасиникига ўхшаш тик, бироқ орқа томондаги фасадлар бурчаги гулдаста миноралар билан ўралган.

Мадраса фасадининг композицияси тик миноралардан ва улкан пештоқлардан иборат бўлган. Бу биноларни архитектура жиҳатидан безашда сирланган ғишглар, ўйма нақшлар, мрамар тахталардан фойдаланилган. Буларнинг ҳаммаси юксак дид ва техник томондан юқори даражада ишланган. Пештоқ аркининг тоқчалари айниқса ажойиб ишланган; уларнинг ҳар бирида дарактлар орасидан ҳамла қилиб турган шер тасвири солинган бўлиб, унинг орасидан қуёш нури сочилиб турибди. Мадрасага халқ томонидан «Шердор» деб ном қўйишнинг ўзи ҳам «шерлари бор» деган маънони билдиради. Мадраса деворларига битилган ёзувларда уни яратган талантли меъморлар — меъмор Абдулжаббор ва ўймакор Ҳасан Самарқандий номлари ҳам эслатилган.

Йалангтўш Баҳодир Тиллакори мадрасасини (1646/47—1659/60) умрининг сўнгги йилларида барпо этган. Мадраса ҳовлиси диний йиғинлар учун мўлжалланган. Қишги масжид тўғри бурчакли устунларга ўрнатилган кўп гумбазли галерия шаклида; унинг марказида меҳроби бўлган асосий монументал бино жойлашган. Унинг тик пештоқи ҳовлига қараган бўлиб, мураккаб сталактит гумбазлар билан ёпилган. Деворлари, дарчалари ва интерьер қуббалари пастдан то шифтгача кундал услубида туширилган гулли расмлардан иборат. Бу ёзувларга тилла суви юритилганлиги учун ҳам мадраса «Тиллакори» деб аталган. Ташқи мадраса улкан цилиндрик қисми қуриб битказилган бўлса ҳам, поёнига етказилмаган. Тиллакори мадрасасининг безаклари Шердор мадрасасиникидан фарқ қилади.

Тиллакори — қадимий Самарқанд классик архитектурасининг ажойиб босқичини яқунлайди. Бу ёдгорликнинг бадий қиймати унинг

¹ Самарқанд тарихи, 301—302-бетлар.

² *Азамат Зиё*. Ўзбек давлатчилиги тарихи, 272-бет.

³ *Муҳаммад Бадеъ Самарқандий*. Музаққир ал-асҳоб. Ўзбекистон ФА ШИ кўлёмаси. Рақами 4270, 287-бет.

ўзи туфайли эмас, балки бу бинони барпо этиш билан Самарқанднинг Регистон майдонидаги ажойиб монументал ансамбль ўзининг ниҳоясига етганлигидадир. Бу ансамбль кўрки ўшандайлигиича бизнинг кунларимизгача етиб келди.

XVII—XVIII асрларда ижод қилган олиму фозиллар, шоирлар, тарихчилар сони илгаригидан кам бўлмаган. Чунончи, 1692 йили Муҳаммад Бадеъ Самарқандий томонидан битилган тазкирада шу асрда яшаган 165 та ижодкорнинг номи тилга олинган, тарихий манбаларда ҳам бунга доир гувоҳликлар бор. Соқий, Юсуф Қорабоғий, Туробий, Нахлий, Муҳаммад Балхий, Турди, Саидо Насафий, Қосимхожа Самарқандий, Фитрат, Мулҳам, Сўфи Оллоҳёр, Машраб шулар жумласидандир.

Ҳукмрон мафкура қарашлари ва илғор фикрлар мадрасалардаги таълим-тарбия системаси, тарихнавислик, китобиёт, мусиқа, тазкиранавислик, халқ китобиёти ва адабиётда ҳам мавжуд эди. Масжид ҳузуридаги мактаблар, мадрасаларда асосий машғулотлар ислом дини таълимоти асосида ҳафтияк, Куръон, чор китоб ўқитиш, ҳодисалардан баҳс этиш, «Шамоил-ан-наби», «Меърожун-нубувват», «Шарҳи виқоя» сингари китобларни мутолаа қилиш, шу билан бирга Навоий, Фузулий, Бедил асарларини — улуғ муборак зотларнинг дунёвий фикрларидан улар муҳим ғояларни ўрганиб, келажакка умид билан боқар эдилар!

Наср ва назмдаги тарихий асарлар жуда баландпарвоз ҳамда жим-жимадор ёзилган, подшоҳ ва хонлар улар ворисларининг—шу сулоладаги олий ҳукмдорларнинг зўрлаб ўлдирилганлиги баён этилган. Муаллифлар «Муқимхон тарихи», «Убайдуллахон тарихи» каби асарларида Бухоро ҳукмронлари ва ворисларини бартараф этиш имконига эга эмасликларини таъкидлаган эдилар.

Тиббиётга муайян қизиқиш кўзга ташланади. Субҳонқулихон маҳсус мадраса — шифохонасида беморлар шифо топган. Тиббиёт кутубхонаси бўлган хоннинг ўзи Нишоний тахаллусида шеърлар ёзган, ўз атрофига шоир ва ва олимлардан йиққан, оммабоп тиббий асарлар яратган².

XVII асрда Бухоро хонлигидаги йирик шаҳарларда олий таълим берувчи 150 га яқин мадрасалар фаолият кўрсатган бўлса-да, улардаги таълим тизими замон тараққиётини белгилаб берадиган билимларни беришда ожиз эди. Гарчи, бу даврда ҳам риёзиат, ҳандаса,

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. III том, 135-бет.

² Ўзбекистон халқлари тарихи. II том, 38-бет.

кимё, астраномия соҳасида иш олиб борган (Мулло Турсун Фаризий), фалсафа ва мантиқ каби илмлар билан шуғулланган (Мулла Юсуф Қорабоғий) кишилар бўлган бўлса-да, бу соҳаларда ҳатто ўрта асрлардаги ютуқлар даражасига ета оладиган асарлар яратилмади.

Бу даврда Ўрта Осиё анъанавий тарихнавислиги давом эттирилиб, кўпгина тарихий адабиётлар яратилди. Улар ичида Маҳмуд ибн Валининг XVI аср охири – XVII аср бошларидаги Хуросон ва Мовароуннаҳр тарихига оид «Баҳр ал-асрор» асари, Муҳаммад Юсуф муншийнинг Балх ҳокими Муқимхонга атаб ёзилган «Тарихи Муқимхоний» асари, Хожа Самандар Термизийнинг ўрта аср мусулмон бадий-тарихий адабиётида нодир ҳисобланган «Дастур ал-мулук» асари, Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома», Муҳаммад Вафо Карманегийнинг «Тухфат ул-хоний», Абдурахмон Давлат (Толё) нинг «Тарихи Абулфайзхон» каби тарихий асарларини айтиб ўтиш мумкин¹. Бу асарларда хон ҳокимиятини, шахсини улуғлаш билан бирга жамиятдаги инқирозли ҳодисалар ўзаро урушларнинг натижаси эканлиги тўғри англанилиб, бунга барҳам беришнинг асосий чораси марказий ҳокимиятни адолатли бошқаришда деган фикрлар ҳам илгари сурилган. Ушбу тарихий асарларда мусулмон оламида кенг тарқалган афсоналар, ривоятлар, шеърӣй ва насрий шаклдаги ҳикматли сўзлар, Куръон оятлари ва диний китоблардан парчалар тарихий воқеликка ўта маҳорат билан бирлаштирилиб юборилган.

Дарвешали Чангий «Шердор» ва «Тиллакори» мадрасалари бунёд этилаётган йилларда 12 мақомдан ташкил топган «Рисолаи Мусиқий» трактатини яратди.

XVII асрда «Муҳитут-Таворих» (Муҳаммадамин Яроқчи), «Таворихи касира» (Охунд Мулло Фарҳоди Самарқандий), XVIII асрда «Тухфаи Хоний» ёхуд «Тарихи Раҳимхоний» (Муҳаммад Вафо Карманегий асари), «Тарихи Абулфайзхон» (Абдурахмон Толё асари), «Ансбус-салотин» (Мирзо Олим), «Шоҳут-таворих» (Мирза қаландар Исфарагий асари) асарлари ҳам яратилди.

XVII асрнинг биринчи чорагида Хива хони Арабмуҳаммаднинг етти ўғлидан бири бўлган Абулғози Баҳодирхон (1603—1664) ўз оғанилари Асфандиёр, Шермуҳаммад, Хоразмшоҳ султон, Афғон султон, Ҳабаш, Элбарслардан ўзининг «...бағоят ашъор-фаҳм ва тарихдон» (Мунис) лиги, тож-тахт, ўзаро тарафкашлик тортишувлари

¹ А. Сағдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти, 186-бет.

тақозосига кўра Хоразмдан бош олиб кетиб, анча вақт қалмоқлар орасида, Туркистон, Самарқанд, Бухоро ва ниҳоят, 10 йил давомида Эронда—Исфаҳонда бўлганлиги оқибатида, турли-туман қабила-уруғларга мансуб кишилар билан муомала-муносабат ва мустақил машғулотлар билан форс-тожик, араб ва қисман мўғул тилини ҳам, расм-одатларини ҳам билганлиги жиҳатидан ажралиб турар эди. Хусусан, катта-кичик ҳажмдаги «Шажараи Тарокима», «Шажараи турк» ва «Манофеул-инсон» номли уч асари билан у XVII аср илм-фан, маданият ва адабиётининг йирик намояндаси сифатида ном қозонди.¹

Ана шу учала асар туфайли, хусусан «Шажараи турк»ка кўра, уни В.Г. Короленко ва А.М.Горький ҳам, В.И.Далль, В.Н.Татишевлар ҳам билар эдилар. Лозим топилганда Абулғози китобларидан И.Н.Березин, Н.И.Веселовский, В.В.Бартольд, Г.С.Саблуков, С.В.Жуковский, Г.Вамбери, Д.Н.Логофет, А.Н.Самойлович, П.Н.Мелиоранский, Ф.И.Страленберг, А.Г.Туманский, Г.И.Карпов, Х.Д.Френ, П.И.Демезон, П.И.Иванов каби рус ва Фарбий Европа шарқшунослари ҳам, Хоразм тарихшунослари—Мунис, Огаҳий, Баёнийлар ҳам ўз асарларида фойдаланидилар.²

Бизнинг замонимизда Ўзбекистон, Қозоғистон, Туркменистон, Қирғизистон, Қорақолпоғистон халқлари тарихини яратишда ҳам «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима» дан манба сифатида фойдаланилди.

Демак, тарих, адабиёт, тилшунослик, геология, география масалалари бўйича Абулғози асарларидан фойдаланилган ўринлар кўп.

Абулғозининг «Шажараи тарокима»си ўғуз қабилалари, хусусан, қардош туркман халқи уруғ-аймоқларининг саргузаштларига доир бўлиб, 1661 йилда яратилган. Асар, ўз ота-боболари тарихига иштиёқманд бўлган туркманларнинг илтимосига кўра бунёд этилган.

«Шажараи тарокима» Шарқ тарихнавислиги, шунингдек, «Қисасул-анбиё» ва қисман «Шоҳнома» ларда мавжуд бўлган анъаналарга кўра Одам Ато қиссасидан бошланган.

Ана шу мақсадда у тарихни тавсиф этиб, ўз салтанати учун фойдали деб билиб Жалолоиддин, Темур Малик, Али Султон, Қурбон ҳожи сингари тарихий шахсларни таъриф этди; Севинчхон, Бердибек ва ўз оғалари Ҳабаш, Элбарсларга нисбатан ўз нафратини биён этди.

¹ Абулғози Баҳодирхон. Шажараи турк. Тошкент, «Чўлпон», 1992, 5-бет.

² Ўзбек адабиёти тарихи, 138-бет.

В.В.Бартольд «Туркистоннинг суғорилиш тарихи» (Тошкент, 1926, 41-бет) китобининг бир ўрнида: «... Умуман суғориш ишларидан маълумот берган, муаррихларга қараганда XVII асрдаги Абулғози... Амударё ва ундан чиқарилган наҳрлар тўғрисида кўпгина маълумотлар беради», деб таъкидлайди.

Г.Вамбери эса: «... Жоҳан онинг «Шажараи турк» номидаги тарихий асари учун анго миннатдордир» деб уқтиради ўзининг «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр» (М., 1924, 197-бет) китобининг биринчи жилдида ва худди шу ўринда: «... Абулғози Баҳодирхоннинг кўпгина ишлари Бобурни хотирга туширади...» деб, таъкидлайди¹.

Албатта, А.А.Бартольд ҳам Г.Вамбери ва Г.А.Саблуков ҳам, ўзбек археологи ва тарихчиси Яҳё Фуломов ҳам Абулғозининг «Шажараи турк» ига тарихшунослик бўйича мурожаат этганлар. Г.Вамбери эътирофича, ва бизнинг фикримизча, «Шажараи турк» “Бобурнома”га яқинроқ асар бўлиб кўзга ташланди. 124 иллатга доир «Монофеъул-инсон» трактатини ҳам бунёд этган Абулғози 1664 йил 61 ёшида жаҳондан ўтди.

Аштархонийлар даври—XVII—XVIII асрларда маданий ва адабий ҳаётида тазкиранависликда ҳам «Тазкиратул-шифо» (1604—1605) муаллифи Мутрибий, «Музаккирул асҳоб» (1692) муаллифи Малехо Самарқандий, «Риёзуш-шуаро» (XVII асрнинг 40-йиллари), муаллифи Мулло Содиқ Самарқандий тазкиралари яратилди.

Ўзбек халқининг оғзаки ва ёзма эпик ижоди кўп асрлик бой тарихга эгадир. Бу тарих ибтидоий жамият одамларининг табиат стихиялари билан бўлган тўқнашувлари натижасида вужудга келган мифлар, сеҳрли-фантастик эртақлар, тарихий ривоят ва хроникалар, қаҳрамонлик ва ҳайратомуз романтик эпослар, халқ китоблагича бўлган жараёнларини ўз ичига қамраб олади.

Ўзбек халқининг ана шундай қадимий, бой оғзаки ва ёзма эпик мероси унинг қисмати ниҳоятда оғир бўлган XVI—XIX асрларда ҳам мавжуд эди. Бу асрларда «Гўрўғли» циклидаги ва бошқа ўнлаб жангномалар, тарихий мазмундаги романтик ҳамда қаҳрамонлик достонлари, «Тоҳир ва Зуҳра», «Ошиқ Фариб ва Шоҳсанам», «Сайёд ва Ҳамро», «Асли ва Карам», «Санобар», «Юсуфбек ва Аҳмадбек», «Алибек билан Болибек», «Хуршид ва Маликаи Дилором» каби достонлар, уларнинг фольклор ва халқ китоби вариантлари тарқалди.

Бу асарлар эпик ижоднинг алоҳида бир тури бўлиб, фольклор билан ёзма адабиётимиз тарихида муҳим ўринни эгаллаб келади.

¹ Ўзбек адабиёти тарихи, 141-бет.

Ўтган асрнинг ўрталарида Ўрта Осиёни айланиб чиққан шарқшунос Г.Вамбери халқ ўртасида кенг тарқалган халқ романлари ҳақида шундай деб ёзган эди: «Ўзбекларда бундай романлар сон-саноксиз кўп бўлиб, уларда ўзбекларнинг миллий ҳис ва ифтихорларини, мардлик ва қаҳрамонлигини акс эттирувчи кўпгина манзараларни топиш мукин»¹.

Ҳазлनावислик XVII—XVIII асрларда ҳам етакчи ўринда эди. Турди Фароғий, Бобораҳим Машраб, Мавлоно Вафойи, Нодир, Мулло Масти Охунд (XVII), Равнақ, Роқим, Андалиб, Нишотий, Муҳаммад Хоксор, Умар Боқий, Акмал, Низомий Ҳўқандий ва Ҳувайдо (XVIII)лар ҳаёт биноти, ҳақиқатгўйлик мактабининг илғор намоёндалари эдилар.

Сўфи Оллоҳёр, Шайх Ҳасанкули Аҳсанӣ, Муҳаммад Тоҳир Эшон Хоразмӣ, Ишратий Бухорӣлар тасаввуфий фикрларни ижодларида талқин этган ижодкор шоир, мутафаккирлардир. Замон, макон, жамоа, ҳаёт шароити тақозосига кўра, қанчалик қарама-қаршилиқларга дучор бўлмасинлар, улар келажакка умидворлик билан қараб, авлодларга муҳим маънавий ҳазиналарни қолдирдилар.

Ўрта Осиё, Эрон, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар олимларининг фалсафий меросига интилиш, дунёвий илмларга қизиқиш, иңсонпарварлик ғояларининг ривожланиши, ўтмиш олимлар асарларини ўрганиш бу даврда ҳам давом этди, ижтимоий-фалсафий тафаккурда сезиларли даражада юксак аҳамият касб этди.

Йирик ҳуқуқшунос олим Насриддин Бухорӣ, мусаввир, хаттот Муҳаммад Амин, «Олтин кашмир» қалам соҳиби Мавлоно Хожа Ёдгор каби файласуф олимларнинг номи тарихда сақланиб қолган.

Ўрта Осиёда туркий тилда сўзлашувчи ўзбек аҳолиси ва форс тилида сўзлашувчи тожик аҳолисини, уларнинг турмуши, дунёқарашини, маданий анъаналарини бирлаштирувчи ўзбек хонликлари эди. Форс ва араб тилларининг нуфузини камситмаган ҳолда, мактаб ва мадрасаларда Ҳофиз, Бедил, Навоӣ, Фузулий ижоди, уларнинг ижтимоий фикр тараққиётига қўшган мероси ўрганиларди.

Собир Сайқалий Ҳисорӣ ўзбек адабиёти тарихида алоҳида из қолдира олган истеъдодли шоирлардан биридир. Унинг қаламига мансуб «Баҳром ва Гуландом», «Раззи ушшуҳадо», «Аҳтамнома», «Вайсулқаран», «Зайнулараб» каби асарлари мутафаккирнинг сермаҳсул ижодкор бўлганлигидан дарак беради.

«Баҳром ва Гуландом»нинг тожик тилида яратилган насрий қисса ҳолатидаги ва дoston шаклидаги хиллари ҳам бор. Унинг дoston шаклидаги намунаси тожик шоири Муҳаммад Амин (XVIII) томонидан яратилган.

¹ Г.Вамбери. Очерки Средней Азии. М., 1868, стр.336.

Сайқалий «Баҳром ва Гуландом» поэмасида тасвир этган Рум шаҳзодаси Баҳром ва Чин маликаси Гуландомнинг бир-бирларига бўлган самимий муҳаббатини ҳаётбахш асосда куйлаш билан бирга қаҳрамонлик, мардлик, адолатпарварлик, одабийлик, дўстлик каби умумбашарий, халқчил, инсоний ғояларни ҳам, ўз даври ҳаёти ва ижтимоий масалалари лавҳаларини ҳам ифодалайдики, бу унинг афсонавий-анъанавий мазмун билан боғлиқ талқинларни ҳаёт ҳақиқатлари билан уйғунлаштира олишида чинакам маҳоратга эгалигидан далолат беради.

XVII асрда Самарқанд миниатюраси Мовароуннаҳрдагина эмас, балки бошқа мамлакатларда ҳам шуҳрат қозонган эди.

Самарқандлик мусаввир Муҳаммад Шариф Самарқандий 1616 йили Саъдийнинг «Бўстон» достонига ишлаган тўрт миниатюрадан бирини чизган. Муҳаммад Дарвиш Самарқандий 1618 йили ўзининг «Достон Зебо Зевар» асарига ва Али Яздийнинг йирик «Зафарнома» асарига етгита миниатюра чизган.

Халқ театр санъати ҳам ривож топди. Мовароуннаҳрнинг кўпгина шаҳарларида кўғирчоқ театри XVII аср охиридан бошлаб тез ривожланди. Мусиқа соҳасида уста созандалар етишиб чиқди. Машҳур муаррих ва шоирлар Биноий, Ҳофиз Таниш Бухорий, шоирлардан Лутфий, Ҳасан Ансорий, хаттот Маҳмуд Исҳоқ, табиб Мавлоно Ҳасан Самарқандий ва бошқалар етишиб чиқди.

«Ўн икки мақом» деб аталган мусиқа назарияси бўйича кўпгина рисолалар муаллифи Мавлоно Кавкабий, мусиқа назариясига оид рисолалар муаллифлари Хўжа Муҳаммад ибн Абул Ҳасан Самарқандий, Дарвиш Алилар мусиқа соҳасида йирик назариётчилар эди¹.

Бу даврда Мовароуннаҳр шаҳарларида ўймакорлик, сангтарошлик санъати юқори босқичга кўтарилди. Жез ва қумушдан ишланган идишларга чекилган нозик нақшлар ўзининг юксак санъати билан ажралиб турар эди.

XVII—XVIII асрларда қўлёзма китоблар безак санъати юқори даражада эди. Айниқса, Бухоро ўзининг нафис хаттотлиги билан шуҳрат қозонди. Самарқанд қоғозининг сифати эса жуда юқори турган. Абдулазизхоннинг хаттоти Ёдгор XV асрдаги машҳур Ҳирот хаттотларидан қолишмайдиган ажойиб санъаткор эди.

¹ История Узбекистана. Ташкент, «Наука», 1970, стр.408—410.

Тўқимачилик ишлаб чиқаришида турли нав ва турдаги ип газлама ва шойи газламалар, дастурхонлар, дарпардалар ишлаб чиқариш ривож топди.

Бухоро билан савдо қилган рус савдогарларининг фикрича, хонликда хилма-хил шойи ва ип газмоллар ишлаб чиқарилган. Филипп Ефремовнинг хотира дафтарларида куйидагилар қайд қилинган эди: «Бу ерда ипак қурти боқилади, бундан кўпгина ипак олинади, ипакдан эса зарли ва кумушли йўл-йўл парчалар, атласлар, бахмаллар, магрмантлар тўқишарди, майда-майда зар солинган йўл-йўл кунтилар ва бошқа хил парчалар тўқишади»¹.

Самарқандда зардўзар, Хоразмда гилам тўқувчилар маҳаллалари бўлган.

XVII—XVIII асрларда Самарқанд ёғочсозлигида турли уй жиҳозлари тайёрланган, заргарлар эса хилма-хил олтин, кумуш, мисдан тақинчоқлар ясашган. Бўёқчилик, совун пишириш янада ривожланган. Г.Вамберининг ёзишича², Бухоро ва Самарқанд қоғози Туркистондагина эмас, балки турли мамлакатларда ҳам маълум ва машҳур эди.

Уша даврда мадрасанинг ўқув дастурларида тилшунослик, мантик, дин қонунлари (фикҳ), қонуншунослик (шариат), фалсафа ўқитилар эди. Ўқувчилар ҳисоб бўйича тўрт амал, алгебра ва геометриянинг бошланғич қисмини ҳам ўрганишарди. Ўқиш муддати қатъий белгиланмаган, 16 ёшдан бошлаб, 8 йилдан то 15 йилгача ва ҳатто 20 йилгача ўқитилар эди. Мадрасада жума ва пайшанба кунлари, рамазон ва ёз фаслида уч ой маърузалар ўқиларди.

Аштархонийлар даврида савдо-сотик билан боғлиқ иншоотлар қурилиши ҳам анча ривожланди. Маҳаллий бойлар, амалдорларнинг хусусий маблағлари ҳисобига барпо этилган кўплаб карвонсаройлар, работлар, карвон йўллари бўйидаги сардобалар буни кўрсатиб турибди. Саройда дастурхончи лавозимини эгаллаб турган Зокирбой ўз маблағидан Бухоро-Қарши савдо йўлида работ қурдирган бўлса, хонликдаги энг йирик бойлардан бўлган Нодир девонбеги томонидан Бухоро-Самарқанд савдо йўли бўйида ҳашаматли работ барпо этилади. Бу бинолардан ташқари хонликнинг бошқа шаҳарларида, қишлоқларида кўплаб масжидлар, хонақолар, карвонсаройлар, ҳаммомлар, ёпиқ бозорлар ва бошқа ижтимоий фойдали бинолар қурилдики, бу ўзаро низоларга, мураккаб сиёсий вазиятга қарамасдан, Мовароуннаҳр меъморчилигида етакчи анъаналар давом эттирилганлигини кўрсатиб турибди³.

¹ Самарқанд тарихи, 284-бет.

² Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Т., 1990, 94-бет.

³ А.Сагдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти, 189-бет.

Аштархонийлар бу даврда Ўрта Осиё ва бошқа мамлакатлар билан савдо-сотик алоқаларини анча ривожлантирди. Чунончи, Самарқанд ва Бухородан Россия ва Ҳиндистонга шойи ва ип газламалар олиб борилар эди. Ўз навбатида турли газламаларни олиб келишарди. Ўрта Осиёнинг Москва давлати билан савдо алоқалари ривожланган эди. Савдогарлар Москва давлатига ҳам тери, ошланган қўй териси, жун газлама, ёғоч идиш-товоқлар ва бошқа нарсаларни олиб боришарди.

XVII аср Мовароуннаҳр билан Москва давлати ўртасидаги дипломатик муносабатлар ҳақидаги кўпгина расмий ҳужжатларда Самарқанд тилга олиб ўтилади. Назр Муҳаммадхон подшо Михаил Федоровичга (1645 йил март) йўллаган мактубида ўзининг тахтга ўтирганини ва Москва давлати билан аввалгидек дўстона муносабатларни, савдо алоқаларини давом эттиришини маълум қилади.

Хулоса қилиб айтганимизда, XVII—XVIII асрларда Мовароуннаҳрда ижтимоий-маънавий муҳит ўзига хос жамият руҳиятини ифода этди. Бу даврда адабиёт, санъат, меъморчилик, шеърят, тарих, география, фалсафа, ахлоқшунослик, таълим-тарбия билан бирга ижтимоий фикр ўсганлигига гувоҳ бўлинди. Бу соҳада Мовароуннаҳр халқининг турли қатлаמידан истеъдодли ва фавқулудда қобилиятга эга кишилар етишиб чиқди. Улар ўз даврининг мураккаб ва зиддиятли томонларини, халқ тили учидан турган фикр ва муаммоларни кўтариб чиқдилар. Ана шундай истеъдодлардан бири Мовароуннаҳр фарзанди Бобораҳим Машраб эди.

ИЖТИМОЙ ФИКРНИНГ МУҲИМ ХУСУСИЯТЛАРИ

XVII—XVIII асрлар аштархонийлар ҳукмронлик қилган Мовароуннаҳр халқларининг фан ва маданияти, ижтимоий фикр тараққиёти, уларнинг мавжуд жамоаларга муносабати ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ҳолда ривожланди.

Мовароуннаҳр сарҳадида бўлиб турган жанглар, иқтисодий таназул илм-фан намояндаларига қанчалик қимматга тушмасин, санъат, фалсафа, ижтимоий фикр ўз ривожини тўхтатиб қўя олмади. Фалсафа, социология, тарих ва адабиёт фанлари бир-бири билан узвий боғлиқ фанлардир. Бу фанларнинг асосий тадқиқот манбаи инсон, унинг руҳияти, тафаккури ва ижтимоий қарашларидир. Шу боис адабий тил ва адабиёт услубидаги халқчиллик ҳурфикрли мутафаккирлар ижодиётида кўпроқ зуҳур этар эди.

XVII—XVIII асрлар Мовароуннаҳр ижтимоий фикр тараққиётида Муҳаммад Шариф Бухорий, Абулғозий, Турди Фароғий, Сўфи Оллоҳёр, Юсуф Қорабоғий, Абу Абдулло ас-Сийёлкутий, Муҳибулло ал-Ҳиндий, Мирзо Абдулқодир Бедил, Вафойий, Мулло Масти Охунд, Нодир, Равнақ, Андалиб, Роқим, Нишотий, Ҳувайдо, Умар, Боқий ва бошқа мутафаккирлар тарихий-тадрижий даврнинг мураккаб жараёнида эл-юрт назарига тушган илгор фан арбоблари, атоқли шоир ва олимлари, тақдири мураккаб истеъдодли алломалари эдилар. Улар асарларининг тили, кўтарган ғоялари ҳамоҳанглигига кўра бир-бирига яқин турган маслакдош эдилар.

Манбалар ва кўлэмаларни ўрганиш жараёнида мавжуд тузумининг сўнгги даврлари аксар баъзи ғарб олимларининг таъкидларига қарамай, юнонларнинг антик маданиятини, Мовароуннаҳр, Эрон, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар олимларининг ижтимоий-фалсафий меросини, дунёвий илмларга бўлган қизиқиш, инсонпарварлик ғояларининг ривожланиши, ўтмишдаги олимлар асарларини ўрганиш билан характерланишини кўрсатади. Бу ўринда XVII—XVIII асрлардаги фалсафий тафаккур ривожига хос бўлган баъзи белгиловчи хусусиятларга¹ эътибор қилиш жоиз кўринади.

Бу давр аввалги мутафаккирлар илгор ғояларининг жамиятга ўзаро

¹ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан, 182-бет.

таъсири аста-секин заифлашуви билан характерланади. Буни мавжуд ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий сабаблар билан изоҳлаш мумкин. Бу даврда Мовароуннаҳрнинг қўшни мамлакатларга сиёсий ва маънавий таъсири бирмунча торайди. Тасаввуф равнақ топди. Тасаввуф давлат идораси даражасига кўтарилди. Сўфийлик адабиёти ривож топди.

Бу даврда Мовароуннаҳрдаги фалсафий тафаккур ривожининг икки йўналиши мавжуд эди:

1. Ўрта Осиёнинг ўзидаги ривожланиш.
2. Ўрта Осиё мутафаккирлари томонидан Ҳиндистонда ижтимоий-фалсафий фикрнинг ривожлантирилиши¹.

Бобур сулоласининг 200 йилдан ортиқ даврдаги ҳукмронлиги Ҳиндистондагина эмас, балки Мовароуннаҳр ва бошқа қўшни мамлакатлардаги маданий ҳаётда ҳам чуқур из қолдирди. Бобурийлар маънавий ҳаётда ўзларини Мовароуннаҳрнинг муайян бир қисми деб қарадилар, улар ватанларидаги илғор анъаналарни садоқат билан давом эттиришга ҳаракат қилдилар.

Ҳиндистондаги ижтимоий фикр тараққиётининг ривожланиш омилларидан бири форс тили ва форсий адабиёт эди. Адабиётда ҳам Эрон ҳамда Мовароуннаҳр фалсафий тафаккурининг илғор хусусиятлари бутун улуғворлиги билан ўз аксини топган эди. Чунки уларнинг илдизлари адабиёт ҳамда фалсафий меросга бориб тақалар эди. Ҳиндистон Бобур томонидан забт этилганига қадар ҳам бу ўлкада Эрон ва Мовароуннаҳрнинг энг яхши фалсафий анъаналари, ижтимоий фикри тараққий эттирилди.

Хуллас, ўрганилаётган даврда Ҳиндистонда XVIII аср аввалига қадар бир қатор ўзига хос тафаккурли мутафаккирлар яшаб, ижод қилганлар. Ҳар бирининг ижоди Мовароуннаҳр ва Ҳиндистондаги ижтимоий ва фалсафий тафаккур тарихини ўрганишда муайян аҳамиятга моликдир.

XVII—XVIII асрларда Мовароуннаҳр ва Ҳиндистон фан ва маданиятининг ўзаро таъсири ва тараққиётининг муҳим омили бу мамлакатларнинг мустақкам маданий алоқалари ва бошқа давлатлар доирасидаги муносабатлари эди.

Ўрта Осиё томонидан Ҳиндистонда ижтимоий фикр ривожига ҳисса қўшган мутафаккирлар аслида Бобур сулоласи таклифи билан Ҳиндистонда ижод этган Мирзо Абдулқодир Бедил, унинг издош ва замондоши ас-Сиёлқутий, ал-Ҳиндий эдилар.

Мирзо Абдулқодир Бедил машҳур мутафаккирлардан. Бедил наса-

¹ М.Нуритдинов. Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI—XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр, 30-бет.

бига кўра, ўзбекнинг барлос қавмидандир. Лекин у Ҳиндистонда яшаб ижод этган. Бедил 1644 йилда Бонголиянинг Азимобод шаҳрида туғилди. Унинг ҳаёти мураккаб бир даврда ўтди: бу давр Ҳиндистонда бобурийлар сулоласи барҳам топаётган ва Фарбий Европа мамлакатларининг Ҳиндистонга мустамлака урушлари бошланаётган бир давр эди.

Мирзо Бедил мадраса таълимини олгач, умрини тамомила фалсафага бағишлаган.

Бедил 1721 йилда Деҳлида вафот этди. У 16 китобдан иборат «Куллиёт», «Чор унсур», «Ирфон» (Билим), «Нукот» (Ҳикматли сўзлар) каби фалсафий асарлар, «Рубоиёт», «Ғазалиёт» каби шеъррий тўпламлар яратди. Бедил ижоди мураккаб, у ўз таълимотида сўфийлар, мутакаллимлар истилоҳларидан фойдаланади. Ўша даврда ва ундан кейинги асрларда ҳам Бедил асарларини ўқишнинг ўзи бир санъат ҳисобланган.

Бедил ҳинд фалсафасини мукаммал ўрганган. Ҳинд пантеизми, араб, форс ва Мовароуннаҳр фалсафаси Бедил дунёқараши шаклланишига катта таъсир кўрсатди. У юнон фалсафаси, айниқса, Афлотун ва Арасту таълимотини ҳам чуқур ўрганди¹.

Амир Ҳусрав Деҳлавий ва Абул Файз Файзийдан сўнг йирик шоир, шубҳасиз, Абдулқодир Бедилдир. Файзийнинг «вахдату вуҷуд» билан боғлиқ илғор фалсафий ғоялари XVI—XVII асрлар мобайнида Мирзо Бедил томонидан ривожлантирилиб, фалсафий система даражасига кўтарилди.

Мирзо Бедил буюк мутафаккирдир. У Мовароуннаҳр халқлари маданияти ривожига сезиларли таъсир кўрсатган. Бедил фақат истеъдодли шоиргина эмас, балки ажойиб файласуф, даврнинг забардаст олими ҳам эди.

Бедил маърифатпарвар сифатида илм-фан тараққиёти ва уни ҳаётга татбиқ этиш ғояларини тарғиб қилар эди. Шу асосда Бедил билиш назариясини ишлаб чиққан ва кўриш, ҳис этиш, тушунча ва ақлга оид ўз қарашларини ифодалаб берган эди.

Бедилнинг меҳнатга, билимларни эгаллашга, фаол ҳаётга чорловчи ғоялари ўша даврлардаги ҳукмрон тақдир таълимотига зарба бўлиб тушар эди².

¹ *Йўлдош Жумабоев*. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. Тошкент, «Ўқитувчи», 1997, 140-бет.

² *М.Нурутдинов*. Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI—XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр, 32—33-бетлар.

Мирзо Бедил инсон эркинлиги, киши тафаккурининг ҳурлиги йўлида куйлашга интилди. Бир неча асрлар ичида Ҳиндистон халқлари ўртасида давом этиб келган диний ва миллий зиддият, низо, кураш ва қонли тўқнашишлардан хабардор бўлган Бедил Ҳиндистон халқларининг бирлигини, ҳамжиҳатлиги ва ҳамкорлигини жони дили билан истади ва шу ғояни куйлади, мадҳ этди. У халқлар бирлигида, ҳамкорлигида, иттифоқида ватаннинг қудратини, хур, эркили ҳаётини, яшнаб-гуллашини, кундан-кунга авж олиб келаётган инглиз тажовузига қарши тура оладиган кучни кўра олган фозил киши, ажойиб мутафаккир эди. У бор куч-қуввати билан замондош, ватандошларини ҳамжиҳат, дўст бўлишга чорлади:

Дўстлар, иттифоқда ташласак қадам,
Синар ҳар босқинчи—арабми-ажам.
Иттифоқ кучидан бўлмангиз ғофил,
Тиш тошни синдирар бирлашгани дам¹.

Бедил «Чор унсур» («Тўрт унсур») китобида ҳамма нарсаларнинг илк замини ҳаводир, ҳавони табиатнинг ўзидан пайдо бўлишини изоҳловчи бор, моддий нарса деб билади. Тўрт унсур (ҳаво, сув, ер, олов), унинг дунёқарашича, турли бирикмалардан номоддий дунё пайдо бўлган, ундан кейин эса моддий дунё: ўсимликлар, ҳайвонлар ва одамзод пайдо бўлган деган фикрни илгари суради².

Инсон атрофдаги нарса ва ҳодисаларни, моддий дунёни фан ёрдами билан билади, деган фикрни илгари сурди. У фанни ривожлантириш зарурлигини ёқлаб умр шамларини фан билан ёритган кимсанинг умри боқийдир, дейди. Амалиёт билан, тажриба билан боғлаб олиб борилмайдиган илм-фан, файласуф фикрича, инсоннинг қалби, юрагига етиб бормаиди.

Бедил одамларнинг олам сир-асрорларини билиб олишида билим кўмақдош бўлишини таъкидлаб, кимки, ҳаёт шамин илмга ёқди, ҳаёти асрлар сўнмади, балқиди, деган эди. Унинг фикрича, илм инсоният гавҳаридир³.

Абдурауф Фитрат Мирзо Бедилни Шарқ Гегели деб атади.

Бедил ўзининг ахлоқий ва ижтимоий-сиёсий таълимотида муҳим

¹ *Мирзо Бедил*. Рубоийлар. Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1974, 6-бет.

² *И. И. Мўминов*. Танланган асарлар. I том. Тошкент, «Фан», 1969, 66-бет.

³ *Ж. Туленов, З. Ғофуров*. Фалсафа. Т., «Ўқитувчи», 1997, 84-бет.

масалаларни тадқиқ этади. У асарларида ҳазрати инсонни мадҳ этади, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, ҳаққонийлик, маърифатпарварликка даъват этади. Бедил «Нукот» асарида «карам» тушунчаси устида тўхталиб, унинг марҳамат, хайрли ишдан иборат эканлигини бир неча мисоллар орқали тушунтиради. Чунончи, бўз ерларда дарахт экиш, ниҳол ўстириш, йўқсилларга мадад, кўзи ожизларга тўғри йўл кўрсатиш, беморлар ҳолидан хабар олиш ва шу кабилар—карамдир, дейди у.

Бедил жамият моддий эҳтиёжини қондирадиган, товламачи, судхўр, ялқов, найрангбоз табақалар хусусида гапиради. У брахманларни, шайху зоҳидларни ҳам танқид қилди. Мусулмонларни таваккул-тақдирга ишониш, брахманларнинг таносуҳ—жоннинг кўчиб юриши ҳақидаги фикрларини жиддий танқид қилди¹.

Мирзо Бедил ўз фикр, ғояларини ҳамма вақт очиқ айта олмас эди. Ўрта асрчиликда хилма-хил образларда киноя, истиора, тасаввув, калом фалсафаси қоида ва истилоҳлари воситасида ифода қилишга мажбур эди. Мирзо Бедил ҳақиқатан ҳам «Абу Маони» яъни «Маънолар отаси» лақабига сазовор адиб бўлиб, ҳар бир ўқувчи кўз ўнгида ўткир фикрли, кўтаринки руҳ эгаси, ҳам дардли, ҳам аламли дил соҳиби, ажойиб тарихий шахс сифатида гавдаланади.

Бедил Ҳиндистонда мамлакатни ҳалокатдан қутқаришнинг энг тўғри йўллари, тадбирлари, ҳинд халқининг бирлашиши, уларни диний ва миллий низолардан қутқариш, деҳқончилик, хунармандчилик, фан, маърифатни юксалтириш ҳақида ўйларди.

Мирзо Бедил Ҳиндистон, Ўрта Осиё, Озарбайжон, Эрон, Арабистон фани ва адабиёти, фалсафасига доир асарларни ўрганиб, ўз даври маданиятининг юксак босқичига кўтарила олди. У Низомий, Аттор, Саъдий, Жомий, Ҳофиз ва Навоий сингари буюк қалам эгаларининг китобларини зўр қизиқиш, илиқ меҳр ва фавқуллода кунт билан ўқиди, уларнинг ижтимоий анъаналари байроғини баланд кўтарди. Асарларида таълим, тарбия, хулқ, ахлоқ тўғрисида ҳамда ўз даври учун илғор ғояларни олдинга суради, адолатсизлик ва адоватга қарши курашга ундовчи сатрлар ярқираб кўзга ташланиб туради².

Бедилнинг куйидаги фикрлари ҳеч қачон ўз аҳамиятини йўқотмайди. Фаразгүйлик уринишлари ва ҳокимлик қилиш истаги давлатнинг келиб чиқишига сабаб бўлган. У Навоий умид қилганидек,

¹ *Мирзо Абдулқодир Бедил*. Тошкент, «Фан», 1986, 3-бет.

² *Мирзо Бедил*. Рубоийлар. 7—8-бетлар. И. Мўминов сўзбошиси.

халққа деҳқончилик ва фанни ривожлантиришга ғамхўрлик қиладиган одил подшоҳ бўлишини истар эди.

Мутафаккир Бедилнинг тараққийпарвар ғоялари Аҳмад Дониш, Муқимий, Фурқат, Асирий, Хожа Савдо, Хислат ва бошқа шоирлар томонидан ривожлантирилди.

Бедилнинг Ҳиндистон фалсафий тараққури соҳасидаги издошлари Ҳаким Сиёлқутий, Муҳибуллоҳ ал-Ҳиндий ва Қози Муборак ижтимоий қарашларидаги муҳим хусусиятларга қисқа тўхтанилди.

Абдул Ҳаким Сиёлқутий (вафоти 1682) ижтимоий-сиёсий, тафаккур соҳасининг намояндаси эди. Манбаларнинг шаҳодат беришича, у масбул лавозимларни эгаллаган, шоҳ саройига яқин аъёнлардан, Шоҳ Жаҳон (1628—1658) нинг маслаҳатчиси бўлган эди. Унинг асарлари фақат Ҳиндистонда эмас, балки узоқ ўлкаларда ҳам машҳур бўлган, баъзилари жаҳон каталогларида ҳам учрайди. У Ўрта Осиё, Эроннинг Қазвиний, Тафтазоний, Давоний каби олимлари асарларидан хабардор бўлган¹.

Бизгача олимнинг 11 йирик шарҳи ҳамда бир рисоласи етиб келган бўлиб, муаллиф уни бевақт вафот этган ўғли хотирасига бағишлаган.

«Ҳошият шарҳи ҳикмат ал-айн» («Ҳикмат манбаи шарҳига ҳошия»). Асл рисола муаллифи Нажмиддин Қазвиний (вафоти 1277) ўрта асрлар Шарқининг забардаст олими Насириддин Тусий (вафоти 1274) нинг шогирдидир. Нажмиддин Қазвиний рисоласига Шамсиддин Бухорий шарҳ битган, Давоний, Қорабоғий, Муҳаммад Шариф Бухорий каби олимлар ҳошия ёзган эдилар, рисола мантиқ муаммола-рига бағишланган.

Бедил ғояларининг яна бир давомчиси Муҳибуллоҳ ал-Ҳиндий (вафоти 1707) унинг «Суллам ул-улум» («Билим поғоналари») рисо-ласи мантиққа бағишланган. Муаллиф рисола саҳифаларида Арасту, Афлотун, Сукрот, Форобий, Ибн Синс, Баҳманёр каби буюк алломалар билан фалсафа ва мантиқ мусалалари юзасидан мувоҳасалар, муноқашалар олиб боради.

XVII аср иккинчи ярмида Ҳиндистонда қозии Муборак номи билан машҳур олимнинг беш асари етиб келган. «Ҳошият шарҳи-тах-зиб» Саъдуддин Тафтазоний рисоласига битилган шарҳдир. Бу мантиқ илмига оид асар Ўрта Осиё ва бошқа жойларда шу қадар маълум ҳамда машҳур бўлганки, XIX асргача турли олимлар шарҳ ва ҳошиялар ёзганлар².

¹ *М.Нурутдинов*. Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI—XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр, 33—34-бетлар.

² *М.Нурутдинов*. Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI—XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр,

Тадқиқ этаётган XVII—XVIII асрларда бошқа фанларга нисбатан адабиёт, тарих, фалсафа, тасвирий санъат, рассомлик ривож топди. Ижтимоий фанлар ва табиий фанлар турғунликка учрагани йўқ.

Баъзи тадқиқотларда XVII—XVIII асрларда кўзга кўринган файласуфлар яшаб ижод этмаган, ижтимоий фикрда узилиш мавжуд деган гап бор эди. Лекин кейинги йилларда олиб борилган изланишлар юқоридаги фикрнинг бирёқлама эканлигини кўрсатди. Бу даврда ижтимоий фикр тараққиётига ҳисса қўшган Юсуф Қорабоғий, Муҳаммад Шариф Бухорий, Иноятулло Бухорий, ал-Ҳиравий ва Ҳусайн ал-Холҳолий каби мутафаккирлар етишиб чиқди.

Файласуф Ибн Муҳаммад Юсуф ал-Қорабоғий ал-Муҳаммад Шоҳий¹ жамият маънавий ҳаётида хурфикрлилик ғояларини тарғиб этган йирик олим ҳисобланади. У асли озарбайжонлик бўлиб, мамлакатни турклар ишғол қилган даврда Мовароуннаҳрга қочиб келишга мажбур бўлди ва Самарқандда, кейинчалик Бухорода яшади.

Озарбайжонлик А.А.Аминзода ўзининг монографиясида Қорабоғийга махсус боб ажратган. А.А.Семеновнинг кичикроқ аса-рида Қорабоғий таржимаи ҳолига оид маълумотлар келтирилади ва унинг «Рисолаи ботинийи»сининг мухтасар таржимаси берилган. «Озарбайжон фалсафаси тарихидан очерклар» да Юсуф Қорабоғийга бутун бир боб ажратилган. Бу ерда у озарбайжон файласуфи ва фикр-шуноси сифатида талқин этилади. Файласуф 1563 йилда Қорабоғ қишлоғида туғилган. Шерозда Ҳабибулло Мирзажон Шерозийдан таълим олган. Қейинроқ Самарқанднинг таниқли сиймоларидан, Кубровия тариқатининг фаол тарғиботчиларидан бўлган Халиулло Бадахший билан танишиб, унга шогирд тушади ва 1647 йилда вафот этади².

Халқ орасида Қорабоғийнинг обрў-эътибори ошиб кетди. Бу олимнинг ғоявий-сиёсий, ижодий рақиблирининг ҳасадини кўзгатди. Улар иғво қилиб Қорабоғийни Бухородан икки чақирим ерга бадарға қилдирдилар. Қорабоғий умрининг сўнгги йилларини шу ерда ўтказди.

Қорабоғий асарларини ўрганиш ва таҳлил қилиш унинг ғоят кенг маънодаги аллома ва чуқур билимли файласуф эканлигини кўрсатади. У аниқ фанлардан хабардор, тиббиётни билган, бошқа кўпгина фанлардан рисоалар ёзган (бутунги кунда унинг 24 рисоласи Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади). Олимнинг

¹ Ўрта Осиё халқлари хурфикрлилиги тарихидан. Тошкент, «Фан», 148-бет.

² Буюк сиймолар, алломалар. Абдулла Қодирий номидаги Халқ Мероси нашриёти. Тошкент, 1997, 34—35-бетлар.

асарларида машхур мутафаккирлар ва табиатшунослардан Арасту, Платон, Пифагор, Сократ, Анаксагорларнинг номларини тез-тез учратамиз. Шарқ олимларидан Форобий, Ибн Сино, Беруний, Бахманёр, Фаззолий, Тусий, Тафтазоний кабилар қаторида Ас-Сулаймий, Ибн Аммуна, Абул Ҳасан ал-Кошийларнинг исмларини ўқиймиз¹. Шунингдек, Қорабоғий, Давоний, Қазвиний, Тафтазоний, Шаҳобиддин Сухравардий каби олимларнинг асарларига шарҳлар ёзган, мантиқ, араб тили, риёзиёт, луғатшунослик, диний масалаларга доир қатор рисолалар ижод этган.

Қорабоғий оламни тушуниш назариясига сабабият қондасини асос қилиб олади. Унинг бу қарашлари эса мутакаллимлар фикрига қарама-қаршидир. Каломга кўра, олам нарсаларнинг тартибсиз йиғини, уларнинг пайдо бўлиши ва йўқолиши мутлақо ўз хатти-ҳаракатида эркин бўлган Худо иродасига боғлиқдир.

Қорабоғий фикрича, мавжуд оламдаги барча нарсалар ўзаро сабаб-оқибат муносабатидадир. Шундай қилиб, ҳар қандай оқибат сабабга эга. «Бинобарин, — дейди файласуф, — агар сабаб йўқлиги таъкидланса, у вақтда, албатта, натижа ҳам йўқ бўлади»².

Юсуф Қорабоғийнинг фикрича, руҳ билан таннинг ўзаро муносабатлари муаммоларини ҳал этишда ўрта аср перипатетиклари³ билан тасаввуф ва ислом дини вакиллари ўртасида қарама-қаршиликлар бор эди. Масалан, калом ва сўфийликнинг кўпчилик вакиллари руҳни асосий субстанция (ҳамма ҳодиса ва нарсаларнинг моҳияти) деб биладилар ва киши вафотидан кейин у нариги дунёга қайтишига ишонадилар. Сўфийлик таълимотига кўра, руҳ ва тана ўртасида ҳеч қандай алоқа йўқ. Чунки уларнинг келиб чиқиш манбаи ҳар хилдир. Руҳ Оллоҳнинг паноҳига ўтади, тана эса моддий дунё кўринишига айланади.

Юсуф Қорабоғий жоннинг бир танадан иккинчи танага кўчиб ўтиши (таносух) мумкинлиги тўғрисидаги таълимотни йўққа чиқаради: «Модомики, марҳумнинг жони бошқа танага кўчиб ўтаркан, у ҳолда қанча мурда бўлса, шунча тирик киши бўлиши мумкин. Шиддатли жанглار бўлади, ваболар тарқалиб туради, сон-саноқсиз кишилар ўлиб кетишади. Нобудгарчилик ўрни кўп йиллар ва асрлар давомида ҳам тўлмаслиги аниқ. Бу эса жоннинг бир танадан бошқа танага ўтиши зарурати тўғрисидаги фикрнинг нақадар ёлғонлигини исботлаб турибди»⁴.

¹ Ўша асар, 35-бетлар.

² Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан, 188-бет.

³ Перипатетик — сўзма-сўз: «сайр этувчилар» деган маъно беради. Аристотель яратган мактаб.

⁴ Ўрта Осиё халқлари ҳурфикрлиги тарихидан, 151-бет.

Қорабоғий изчил перипатетик сифатида илғор мутафаккирларнинг билиш жараёни ҳақидаги гоёларни ривожлантирди, баъзи таълимотлар талқинига кўп асл фикрлар киритди. У ҳаёт мазмуни еб-ичиш ва ухлаш эмас, балки меҳнат қилиб, ўз меҳнати эвазига яшаш деб билади. Инсон ўз ҳаётини меҳнат билан бойитиб, жамият эзгулиги учун яшаши керак — бу Қорабоғийнинг маънавий тамойилидир¹.

Қорабоғий барча мавжудот орасида энг олий ва энг комили — инсон деб ҳисоблаган. Инсон ёвузлик учун эмас, балки эзгулик учун яратилган деб билади.

Юсуф Қорабоғий бой фалсафий мерос қолдирди. Улар оригинал рисоалар, шарҳ ва изоҳлардан таркиб топгандир. У ўзидан олдин ўтган алломалар меросини ниҳоятда пухта билган ва уларнинг фалсафий анъаналарини давом эттирган ва ривожлантирган.

Ижтимоий фикрнинг муҳим хусусиятлари ҳақида гапирилганда, Муҳаммад Шариф Бухорий (1609—1697 Бухоро), шунингдек, «Ал-Мавлавий» лақаби билан машҳур бўлган бу олим тўғрисида мухтасар тўхтанилди. Олим XVII асрдаги Мовароуннаҳр мутафаккирларининг ёрқин намоёндаларидан бири эди. У ўз ижодида ёлғиз фалсафага оид билимларнигина эмас, балки илмнинг тарих, шеърият, ҳуқуқ, тилшунослик қаби жабҳаларини ҳам қамраб олган. Унинг бизгача йиғирмадан ортиқ асари етиб келган ва улардан «Ар-рисола ад-давриййа» («Даврийлик ҳақидаги рисола») асари Бухорода ёзилган. Яна унинг «Рисолату истилзами давр мин тасалсул» («Даврийликнинг муттасилликка зарурий тобеълиги ҳақида») рисоласидир. Муаллифнинг яна бир асари «Такаммуле ат-татимме» («Такмилнинг тўлдирилиши») бўлиб, у Юсуф Қорабоғийнинг «Татиммагул хавоши фи изодатил гавоши» («Ноаниқликларни тузатишда ҳошияларнинг яқунланиши») номли фалсафий асарига тўлдириш, шарҳ тарзида ёзилган.

Бухорийнинг фалсафий асарлари сирасига Шарқда машҳур бўлган асарларга битилган ҳошиялар ҳам киради. Булардан бири «Ҳошиятун ала шарҳил ақоид ал-адудиййа» («Адудиййа ақидалари шарҳига ҳошия») асарига ёзилган ҳошиядир. Асл ҳошия муаллифи Адудиддин ал-Иджий номи билан танилган Адуд ал-Миллат вад дин Абдурраҳмон ибн Аҳмад ибн Абдулғаффор ас-Сиддиқий ал-Мутаразий аш-Шибонкорийдир. Унда Жалолиддин Давоний шарҳига Муҳаммад Бухорий ҳошия битган².

¹ *М. Нуритдинов*. Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI—XVII асарлардаги ижтимоий-фалсафий фикр, 90-бет.

² Буюк сиймолар, алломалар, 40-бет.

Бухорийнинг «Тазҳиб» («Тузатилиш») асари Мовароуннаҳр ва бошқа ўлкаларда машҳур бўлган ва унга олимлар шарҳ ва изоҳлар ёзган.

Муаллифнинг ижтимоий-ахлоқий фикрларга бағишланган асари «Китоби фавоиди Ҳоқонийя» («Ҳоқонга фойдали маслаҳатлар китоби») деб аталади. Унда давлат бошлиғига: «Подшоҳлик қилишда адолат эзулик саналади»¹ мазмунида маслаҳатлар берилади.

Муҳаммад Шариф Бухорий XVII аср Мовароуннаҳр фалсафий тафаккури ривожига ҳисса қўшиш билан бирга ўз даврининг ижтимоий-сиёсий ва социал ғояларини ўртага қўйди.

Июнотулло Бухорий — XVIII аср аввалида вафот этган бўлиб, кўпроқ Охунд Шайх номи билан машҳурдир. У нодир китобларни кўчириш билан машҳур бўлган. Шунингдек, ноёб қўлёзмаларни йиғувчи ва сақловчи ҳам бўлган.

Мовароуннаҳрдаги бу давр ижтимоий-маънавий тафаккури даражасини белгилаш нуқтаи назаридан анчайин таниқли бўлган сиймолар—Мирзо Зоҳид ал-Ҳиравий ва Ҳусайн ал-Холҳолийларнинг асарлари ҳам диққатга сазовор.

Мирзо Зоҳид ибн Муҳаммад Аслам ал-Ҳиравий (1601—1690) қаламига қуйидаги асарлар мансубдир: «Ал- ҳошия ал-Кубро Ало шарҳи Мавоқифи Саййид» («Саййид мавқелари шарҳига катта ҳошия»), «Ҳошияи шарҳи таҳзиби ад-Давоний» («Давонийнинг таҳзиб шарҳига битилган ҳошия») ва бошқалар.

Ҳусайн Холҳолийнинг турли манбаларда бешта асари тилга олинади: «Рисола фи-л-ақоид» («Ақидалар ҳақида рисола»), «Шарҳи рисолат исботил-вожиб» («Вожиб исботи ҳақидаги рисолага шарҳ»), «Ҳошия ало шарҳи-т-таҳзиб-ли-д-Давоний» («Давонийнинг «тузатишлар шарҳига изоҳ»), «Таълиқоти Холҳолий бар шарҳи Адудия» («Адудия шарҳига Холҳолий изоҳлари»), «Шарҳи хулосат ал-ҳисоб» («Ҳисоб ҳақидаги қисқача баён шарҳи»).

Ижтимоий фикрнинг муҳим хусусиятлари таҳлил этилганда кам эътибор этилган, сарой ҳукмдори деб тадқиқотчилар бир томонлама ёндошган Абулғозихон четда қолаверган. Аслида Абулғозихоннинг ижтимоий фикр тараққиётига қўшган ҳиссаси, уни қанча кўп ўрган-сак, шунча камдек туюлади, бизга.

Абулғозихон «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима» номли катта

¹ М.Нуритдинов. Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI—XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр, 90-бет.

илмий аҳамиятга эга бўлган тарихий асарларни ижод этган ўзбек тарихнавис олим, узоқ вақт Хива хонлигини бошқарган йирик давлат арбобидир. Абулғозийхон адабиётдан ҳам хабардор бўлган, тиб илмини яхши ўрганган.

Абулғозихон олий насаб ва тожу тахт соҳиби бўлган. У қарийб 20 йил (1644—1664) Хоразмни идора қилди, лекин тарихда олий ҳукмдор сифатида эмас, балки йирик олим сифатида қолди. Илмининг хосиятидан шундай бўлди. Дарҳақиқат, Абулғозихон кенг ва чуқур маълумотли киши эди. «Бу фақирга, — деб ёзган эди унинг ўзи, — Худойи таоло иноят қилиб кўп нимарса берган турур. Хусусан, уч ҳунар берган турур: Аввал сипоҳийгарликнинг қонуни ва йўсиниким нечук отланмоқ ва юрумак ва ёвға ёсоқ ясамоқ, кўп бирлан юруганда нечук қилмоқ, оз бирлан юруганда нечук сўзлашмак. Дўстга, душманга нечук сўзлашмак. Иккинчи, маснавийёт ва қасоид ва ғазалиёт ва муқаттаъот ва рубоийёт ва барча ашъорни фаҳхламаклик, арабий ва форсий ва туркий лугатларнинг маъносини билмаклик. Учинчи, одам аҳдиндин то бу дамгача Арабистонда, Эрон ва Туронда ва Мўғулистонда ўтган подшоҳларнинг отлари ва умрларининг ва салтанатларининг кам ёки зиёдин билмаклик»¹.

Абулғозихон Эронда қарийб 10 йил (1630—1639) махсус назоратчилар кўл остида Исфаҳонга яқин жойлашган Таборак қалъасида тирикчилик ўтказди. 1639 йили, ёз кунларидан бирида у тутқунликдан қочиб қутилишга муваффақ бўлди. Кўп тараддуд ва машаққатлар чекиб, икки ярим йил деганда, 1642 йили орол ўзбеклари орасига келиб тушди. Оролик ўзбеклар 1643 йили Абулғозихонни хон кўтардилар. Орадан бир йил ўтгач, 1644 йили, у кўпчилик рақибларини енгиб, Хоразм тахтини эгаллашга муваффақ бўлди.

Унинг хонлик даврида ўзаро қабила урушлари нисбатан тинчиди, ташқи мамлакатлар билан алоқалар яхшиланди, ободончилик, ички вазиятни тузатишга эътибор кучайди. Ҳокимият мустақамланди.

Абулғозихоннинг «Шажараи тарокима» (1658—1661) асари туркий қабилаларнинг, хусусан, туркман халқининг келиб чиқиши ҳақида қимматли маълумотлар беради. Асарда барча туркларнинг афсонавий подшоси Ўғузхон ва унинг авлоди тарихи, шунингдек, туркман уруғлари (солур, баяндур, така, ёвмут, тевачи, хизр эли, сариқ, али эли, ёзир, эрсори ва бошқалар)нинг келиб чиқиши қисқа тарзда баён этилган². Ушбу асарнинг танқидий матни, русча таржимаси бишоир, тақводор, тўғрисўз, ҳалол, покиза инсон, дунё моли ва

¹ Абулғозий. «Шажараи турк», 3-бет.

² Абулғозий. «Шажараи турк», 3-бет.

лан биргаликда катта илмий тадқиқот сифатида 1958 йилда академик А.Н.Кононов (1906—1986) тарафидан Ленинградда чоп этилган. Абулғозихоннинг «Шажараи турк» асари академик Бўрибой Аҳмедов сўз бошиси билан 1992 йили Тошкент («Чўлпон»)да нашр этилди. Абулғозихон тарихшуносликка асос солган олим сифатида Хива тарихида қолади.

Мовароуннаҳр ижтимоий фикр тараққиётига оз, лекин салмоқли, мазмунли ҳисса қўшган мутафаккир шоирлардан бири Турди Фароғийдир. Шоир ўз шеърларини кўп ҳолларда «Турди» номи, баъзан «Фароғий» тахаллуси билан ёзган. «Фароғ» Жиззах худудидаги қишлоқлардан бирининг номи бўлиш эҳтимоли бор.

Турди тахминан XVII асрнинг 40-йилларида туғилиб, Бухородаги аштархоний ҳукмдорлардан Назр Муҳаммад ва унинг ўғиллари Абдулазизхон ҳамда Субҳонқулихонлар даврида фаолият кўрсатган.

Турди ўзбек ва форс тилларини яхши билган. У «Дар мазаммати сипоҳигари» («Амалдорликни мазаммат қилиш») шеърда касб-кори ҳарбийлик бўлганини, таъмасиз шоҳларга хизмат қилса-да, охиروқибатда ҳеч нарсага эриша олмаганлигини маълум қилади¹.

Мутафаккир Шарқ адабиётидан хабардор, ҳаёт, жамият ҳақида кенг тушунчага эга эди.

XVII аср Бухоро сиёсий ҳаётидаги энг муҳим воқеа аштархонийлардан Назр Муҳаммаднинг тахтга чиқиши, ҳукмдорликни ўғли Абдулазизхон ундан тортиб олиши, кичик ўғил Субҳонқулихоннинг акасига узоқ вақт қарши бориши ва ниҳоят 1680 йилда мақсадига эришуви бўлган эди. Субҳонқулихон рақиби Абдулазизхонни Мадинага кетишга мажбур этиш билан бирга Турди каби унга яқин кишиларни қувғин остига олади, қанча софдил кишиларни қиличдан ўтказди. У ҳатто 10000 мисрالي «Девон» тартиб берган ўз жияни — шоир Қосим Султонни ҳам тирик қўймади.

Субҳонқулихон бошлиқ аштархоний ҳукмдорлари мамлакатни ҳамжиҳатлик билан бошқариш ўрнига уруғ-аймоқчилик анъаналарини авж олдириб юборадилар; қирқ, юз, минг, жалоийр, жағалбойли, ойтамғали, хитой, қипчоқ, найман, кенагас, барлос каби уруғ бошлиқлари мансаб ва мартаба учун уруш-жанжал қўзғаб, халқ бошига турли-туман уқубатлар соладилар. Бундан қаттиқ ғазабланган шоир Турди турли уруғ мансабига мансуб бекларга қарата қуйидагиларни ёзган эди:

¹ Буюк сиймолар, алломалар, 42-бет.

Тор кўнгуллик беклар, манман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бори ўзбек юртидир, тенглик қилинг.
Бирни қипчоқу хитою, бирни юз, найман деманг,
Қирку юз минг сон бўлиб, бир хон ойинлик қилинг.
Бир яқодин бош чиқариб, барча бир тўнга кириб,
Бир ўнгуллик, бир таризлик, бир яқо-енглик қилинг¹.

Субҳонқулихон зулмига қарши халқ кўзғолон кўтариб, бу кўзғолон шафқатсизларча бостирилади. Бу кўзғолонларда Турди Хўжандга, кейин Жиззахга келиб, 1699—1700 йилларда вафот этган.

Турдининг адабий мероси 18 шеърдан иборат бўлиб, улардан 12 та газал, 5 таси мухаммас ва 1 таси фард. 434 мисра ҳажмидаги бу мероснинг 165 мисраси Субҳонқулихон тўғрисидаги машҳур ҳажвияни ташкил этади. Бироқ шу мероси билан ҳам Турди ўзбек мумтоз адабиёти тарихидан муҳим ўрин эгаллагандир.

Ижтимоий фикрнинг муҳим хусусиятлари ҳақида гап юритилганда, ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намояндаси, ўзига хос мактаб яратган адиб, шоир, мутасаввуф мутафаккир Сўфи Оллоҳёр ижоди ҳақида тўхталиш айнаи муддао бўлади. Шоир 1644 йилда Каттақўрғон беклигига қарашли Минглар қишлоғида Оллоқули (Темирёр) хонадониди дунёга келган. Сўфи Оллоҳёр дастлаб Шайхлар қишлоғидаги масжид қошидаги мактабда, сўнг Бухородаги мадрасаларда таълим олган. Мадрасани тугатгандан кейин Жўйбор шайхлари қўлида таҳсил кўрган. Сўнг Сўфи Оллоҳёр маълум бир муддат Бухорода Абдулазизхон саройида солиқ йиғувчилар бошлиғи бўлиб ишлаган. Бойлик орттирмаган. Илм олишга, тасаввуфни чуқур ўрганишга, бадиий ижодга қаттиқ киришиб кетади. Машҳур мутасаввуф шайх Ҳабибуллоҳга шогирд тушади. Ўн йилдан кейин шайхлик мартабасига кўтарилади.

Ундан бизга «Маслак ул-муттақин» («Тақводорлар маслаги»), «Сабот ул-ожизин» («Ожизлар саботи»), «Мурод ул-орифин» («Орифлар — донолар муроди»), «Махзан ул-мутеъин» («Мутелар хазинаси») каби йирик, «Қиёматнома», «Муборак ҳаж сафари» каби асарлар, кўплаб лирик шеърлар мерос бўлиб етиб келган. Сўфи Оллоҳёр адабий мероси халқ орасида машҳурдир. Оллоҳёр ижодининг маърифатимиз тарихи учун муҳим жиҳатларидан бири шундаки, эски усул мактабларида тўрт китоб, яъни «Ҳафтияк», «Чор китоб», «Сўфи Оллоҳёр» сўнгра «Ҳофиз» ўқитилиши шарт бўлган. Асримиз бошида «оллоёрхонликлар»² мавжуд бўлган.

¹ Буюк сиймолар, алломалар, 52-бет.

² *Воҳид Абдуллаев*. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, «Ўқитувчи», 1980, 131-бет.

Сўфи Оллоҳёрнинг икки асари—«Маслак ул-муттақин» ва «Сабот ул-ожизин» анъанавий давлат тили бўлиб келган форсий ва туркий адабий тилларни улуғлади. Ўзининг бу фаолияти билан Сўфи Оллоҳёр Хитойдан Суриягача; Оқ Эдил (Волга) бўйларидан Ҳинд сарҳадигача бўлган минтақаларда яшовчи туркий ва форсийзабон халқларни яққалам қилди. Уларни асл исломий эътиқоддан чағи-маслик, ёт мафкураларнинг турли бидъат таълимотларига учмасликка даъват этади. Уларни бир исломий-ахлоқий, бир фалсафий-эстетик мафкуравий ялов остида бирлаштирди. Бу ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий давр ҳамда сиёсий муҳитларда унча-мунча мутафаккир ижодкор қўлидан келаверадиган иш ҳам эмас эди. Сўфи Оллоҳёр буюклигининг туб боиси, аввало шундадир. Негаки, унинг бу саъй-ҳаракати туфайли курраи заминнинг турли минтақаларида яшовчи халқлар бир-бирлари билан яқинлашадилар, бир-бирларининг маърифатларидан хабардор бўладилар¹.

Файласуф шоир ожизларга, йўлдан озганларга ҳидоят ва нажот йўлини кўрсатиб беради. Толибларга тўғри йўл кўрсатади. Инсофу адолатни, ҳалоллик ва тўғрилиқни, орифлик, ошиқлик, хилват ва узлатни тўлиб-тошиб қуйлайди, нафс ва худбинликни қаттиқ танқид қилади. Дунё лаззатларидан воз кечиб, ўзни ҳақнинг инон-ихтиёрига топшириш фалсафасини илгари суради. Мовароуннаҳрда кенг тарқалган Яссавия—Жаҳрия тариқати гоялари учун курашади².

XVI—XVII асрларда Мовароуннаҳр худудининг кўп қисмини ташкил этган чўл-сахро қисмида ўтроқлашган янги ўзбек этник қатлами маданиятида исломга зид урф-одатларнинг сақланиб қолганлиги жоҳилият унсурларининг жонланишига ва аҳоли ўртасида исломий эътиқоднинг сусайишига олиб келди.

«Сабот ул-ожизин» китобида Сўфи Оллоҳёрнинг халқпарвар зиёли, фидойи қалб соҳиби сифатида жамиятнинг нақадар аянчли ҳолатга келиб қолганлигини, залолатга ботиб, нафс қурбонига айланаётганини теран англаб етгани ва даҳшатга тушгани аниқ ифодаланган:

Бу умматлар ажаб зишт этди ҳолин,
Ёпар бидъат билан суннат жамолин.
Баҳойимдек иши ичмак-емакдур
Илоҳо, лутф қил, ҳасратли соат.
Ҳабибингдин насиб этгил шафоат.
Айирма яхшиларнинг орасидан,
Йироғ этма ҳабибинг қорасидан³.

¹ Сўфи Оллоҳёр. Кўзунг ибрат била оч. Самарқанд, 2002, 5-бет. Проф. И.Сувонкулов сўзбошиси.

² Буюк сиймолар, алломалар, 52-бет.

³ Ҳабиб — Муҳаммад аллайҳиссалом.

У жамият ислоҳ қилинмас экан, сохта авлиёлар нафс илинжида халқни гумроҳ этиши мумкин эканлигини чуқур англаб етди. Нафс, таъма, ўғирлик, товламачилик авж олган, маърифат унутилаёзган, илм-фан таназулга юз тутган жамият тақдирига бепарво бўлиш унинг эътиқодига зид эди. Бу жирканч балонинг олди олинмаса, барчани ўз домига тортиши муқаррар бўлиб, бундан қутилиш чораси кучли раҳбар етакчилигида бидъатларга қарши ёппасига кураш эълон қилиш эди¹.

Сўфи Оллоҳёр «Ожизлар саботи» рисоласида ахлоқий фикрларни илгари суради. Хусусан, унда зоҳидларнинг хулқ-атвори, юриш-туриши тўғрисида гап кетар экан, шоир уларни ахлоқий поклик ва руҳий камолотга чақиради. Зоҳид, Сўфи Оллоҳёр фикрича, сахий, очиқ юзли, мурувватли ва энг муҳими, ширинсухан ва хушмуомалали бўлиши лозим. Мутафаккир ширинсуханлик ва мулойимликни хайрли ишларнинг асоси деб ҳисоблайди. Зеро, бундай ҳислатга эга бўлган одам аждарҳони энгиши, уруш-жанжалсиз бировни қўлга олиши, гумроҳларни тўғри йўлга солиши, ҳаром-ҳариш ишлардан ўзини тийиши мумкин².

Академик Ботурхон Валихўжаев «Миёнкол адабий муҳитида Сўфи Оллоҳёрнинг мавқе» (Мулоқот, 1996 йил, 3-сон) мақоласида «Сабот ул ожизин»нинг («Шарҳи сўфия»да муаллифи номаълум) «Ҳазрати Сўфи фарзанди аржумандларига қилгон насиҳатлари» бобида: «Оллоҳёрнинг ўғли Муҳаммад Содиқ деган эрди, Бухорода туғмиш эрди. Йигирма етти ёшга тўлгонда асл юрти Самарқандга кетди. Оллоҳёр Бухорода қолди. Ўн йилдан сўнг Байтуллоҳга зиёрат айлар учун азм айлаб – бизнинг Булғор қалъасинда тафаққуф айламишдир. Ул замонда Булғорнинг бир комил сўфиси бор эрди, исмини Идрис ҳофиз дерлар эрди, анинг ила силсилалари бир эрмиш. Оқибат Оллоҳёр Сўфи Булғор юртиндан арзи Румга бормиш. Анда кўб-кўб кароматлари қилинмишдин сўнг Искандария шаҳрига келди. Анда дорул фанодин дорул бақоя кўчди. Ражаб ойининг йигирма тўққизинчи куни эрди. Оллоҳёрнинг ул замонда ёши тўқсон йил эрди»³.

Б.Валихўжаевнинг фикрича Сўфи Оллоҳёр 1721 йил 27 май куни Искандарияда вафот этган.

Сўфи Оллоҳёр ўзининг риёсиз ҳаёт тарзи, илм-амали, дунёқара-

¹ *Шухрат Сирожиддинов*. Сўфи Оллоҳёр илоҳиёти. 1-қисм, Тошкент, 2001, 30-бет.

² *Шухрат Сирожиддинов*. Сўфи Оллоҳёр илоҳиёти, 31-бет.

³ Б.Валихўжаев. Мулоқот, 1996 йил, 3-сон, 43-бет.

ши ва фалсафаси, шунингдек, таъбир жоиз бўлса, дунёни ларзага келтирган фарёди билан бутун жамият олиму уламолар, пиру муридлар, устозу шогирдлар, шариат пешволарию дарвиш-қаландарлар, шоҳу гадо, барчанинг дунёқарашида туб бурилиш ясади. Жамиятни уйқудан уйғота олди. Ҳушёр тортган жамият уни шунчалик улуғладики, бу улуғ валийларга насиб этган мартаба эди. Миллат фарзанди унинг ғоялари таъсирида тарбияланиши муҳим шартга айлантириди¹.

Ўрганилаётган даврда Мовароуннаҳрда бир қатор мутафаккирлар яшаб, ижод қилдилар. Ҳар бирининг ижоди Мовароуннаҳр ва хориждаги ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётини ўрганишда муайян аҳамиятга эгадир.

Шундай қилиб, ижтимоий-фикрнинг аштархонийлар сулоласи давридаги хусусиятларига яқун ясалганда, Мовароуннаҳр худудидан етишиб чиққан истеъдодли мутафаккирларнинг қарашлари ўзига хос тарзда ўрганилганлигининг гувоҳи бўлди.

Муҳаммад Шариф Бухорий, Абулғозий, Турди Фароғий, Юсуф Қорабоғий, Абу Абдулло ас-Сиёлқутий, Муҳибулло ал-Ҳиндий, Бедил, Сўфи Оллоҳёр ва бошқа мутафаккирлар ўз ижодиёти билан даврининг энг муҳим, оламшумул воқеаларини кўтариб чиқдилар. Мовароуннаҳр халқларининг тафаккурига ижобий таъсир этдилар, маданияти юксалишига ҳисса қўшдилар.

Бу даврда маданият ва илм-фан ривожини тўхтаб қолмади, маданий меросга бўлган қизиқиш пасаймади. XVII—XVIII асрлар тушкунлик ва таназзул даври дейилади. Бу даврларда ижтимоий фикр тараққиёти, илғор ғоялар яратилмади, машҳур мутафаккирлар етишиб чиқмади, деган фикрларга қўшила олмаймиз. Бу даврда темурийлар ва шайбонийлар даражасида бўлмаса-да, илм-фан, санъат, ижтимоий-фалсафий фикр, адабиёт ривожланишда давом этди ва биз юқорида танишган бир қатор истеъдодлар етишиб чиқди.

Ижтимоий фикр тараққиётининг равнақига, замона ҳурфикрлигига ҳисса қўшган мутафаккирлардан бири Бобораҳим Машраб эди.

¹ *Шухрат Сирожиддинов. Сўфи Оллоҳёр илоҳиёти, 77-бет.*

БОБОРАҲИМ МАШРАБ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИЙ МЕРОСИ

Бобораҳим Машраб ўзбек мумтоз адабиётининг йирик вакиллари билан бири сифатида асрлар оша ўзидан таратган нур билан қалбу руҳимизни ёритиб, жозибадор ғазаллари билан халқимизга манзур бўлиб келмоқда. У ҳам сўфий, ҳам лирик ва файласуф шоир, айна пайтда мутафаккир ва эркин тафаккур яловбардори, адолатсизликка қарши фидойи курашчи, Мовароуннаҳр ижтимоий фикр тараққиётига улкан ҳисса қўшган ижодкордир.

Аштархонийлар даври XVII—XVIII асрлар ижтимоий ва илмий тафаккурини истёбодли шоир, ўйноқи ғазаллар ва бой мерос қолдирган Бобораҳим Машраб ижодисиз тасаввур қилиш қийин.

Собиқ шўролар тузуми даврида Машраб ижодига бир томонлама муносабат билдирилди. Унинг ғазалиётдаги диний, тасаввуфий истилоҳлар олиб ташланиб, кўпроқ уни гўё Аллоҳга шак келтирувчи, исёнкор деган фикрлар сунъий ёпиштирилиб, ижодиёти бузиб талқин этилди. Машраб қаламига мансуб «Мабдаи нур», «Кимё» асарлари деярли ўрганилмади, ёинки, улар бошқа ижодкор шахсларнинг асарлари деб қаралди.

Шукроналик билан айтамыз, вақт ҳар бир нарсани ўз ўрнига қўяди, мустақиллик шарофати билан унинг ижодига бўлган муносабат ҳам буткул ўзгарди ва биз бугунги кунда шоир ижодини тарих ва тарихий ҳақиқат нуқтаи назаридан ҳолисона ўрганишга муяссар бўлдик. Зеро, унинг ижоди ва меросини ўрганишга арзирли эканлигини фикримиздан ташқари истифода этмаймыз.

Бобораҳим Машраб фақат Ўзбекистон ва Ўрта Осиёдагина эмас, шунингдек, Яқин ва Ўрта Шарқнинг кўпгина мамлакатларида халқнинг кенг табақаларига машҳур ва манзур бўлган забардаст шоир ва ҳурфикрли мутафаккирдир. Шоирнинг эзгу ва табаррук номини ўзбек ҳам, қозоқ ҳам, қирғиз ҳам, туркман ҳам, уйғур ҳам, ҳинд ва афғон ҳам билади.

Хилма-хил афсона ва маноқибларда тарихий Машраб билан мутлақо муносабати бўлмаган афсонавий Машрабнинг гоҳ ижобий, гоҳ салбий сифатлари бир-бирига шу қадар чатишиб кетганки, натижада XVII—XVIII асрлардаги адабиёт тарихида гоҳта чигал бир муаммо вужудга келган¹. Зотан ҳақиқий Машрабни севган кенг омма,

¹ *Муҳсин Зокирий*. Машраб. Тошкент, «Тошкент» бадиий адабиёт нашриёти, 1966, 3-бет.

шубҳасиз, унинг сиймосига журъаткор хислат ва фазилаатларни нисбат берган бўлса, унинг ўткир ва жасоратли ҳажвларидан зарба еган ҳоким табақалар, шоирнинг ўлиmidан сўнг, Машрабнинг халқ орасидаги буюк шўҳрат ва обрўсидан ўз мақсадлари учун фойдаланишга уриниб келдилар.

Машраб ҳақида хабар берувчи дастлабки асар Муҳаммад Малехо Самарқандийнинг «Музақкирул асҳоб» тазкирасидир. Иккинчи муҳим манба Зиёвуддин Боғистоний томонидан турк (ўзбек) тилида ёзилган «Тазкирайи қаландарон» («Қаландарлар ҳақида тазкира») асаридир.

Абдулмуталлиб Фаҳмийнинг «Мажмуаий Абдулмуталлиб Фаҳмий» тазкирасида, қўқонлик Хўжа Ҳақимтўранинг 1842 йилда ёзилган «Минтаҳаб ут-таворих», Мирза Олимнинг «Ансабус-салотин» китоби, Мажзуб Намангоний томонидан тасниф этилган «Тазкират ул-авлиё» асарларида Машраб ҳақида маълумот бор. Шунингдек, қашқарлик мутасаввуф Офоқ хожа муридлари томонидан ёзилган «Ҳидоятнома» ва «Моноқибии Хожопошо» тазкираларида Машраб ҳақида жуда қисқа, баъзан зид фикрлар берилган¹.

Машраб ҳаёти ва ижоди билан Европа шарқшунослари, асосан, рус шарқшунос олимлари ҳам қизиққанлар. Машрабнинг ҳаёти ва ижодий мероси билан қизиқиб, унинг Мовароуннаҳр халқлари маънавий ҳаёти тарихидаги роли ҳақида илк дафъа жиддий фикр юритиб, рус илмий жамоатчилигининг диққатини бу масалага қаратишга ҳаракат этган академик Н.И.Веселовский бундай деб ёзган эди: «Ҳажвгу ва ҳозиржавоб Девона Машраб Ўрта Осиё халқлари орасида жуда машҳурдир...» Фикримизча, Машраб чуқур диққат билан жиддий ўрганишга сазовор шахс... у муттасил равишда маҳаллий руҳонийлар билан мунозарада бўлган ва ҳар доим улардан устун чиққан².

Рус шарқшунос доиралари «Туркистанские ведомости» ва «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1896 йил 88-сонида «Марғилон мактублари» муаллифи ўз мақоласида билан Машрабнинг ҳаёти ва ижоди билан рус китобхонларини ва илмий жамоатчилиқни кенг ва чуқурроқ таништириш масаласини кўтариб чиққан.

1911 йилда шарқшунос Н.С.Ликошин «Девонаи Машраб»ни рус тилига таржима қилиб, Самарқандда нашр эттирди³.

Германиялик шарқшунос Мартин Хартман шоир шеърларини немис тилига таржима қилиб, эълон қилди.

¹ Ўша жойда.

² Н.И.Веселовский. Восточные заметки. 1895г. Санкт-Петербург, стр.325.

³ Н.С.Ликошин. «Қисса». Самарқанд, 1991.

В.Л.Вяткин «Ферганский мистик дивана-и-Машраб» номли мақоласида шоир ҳақида жиддий ва кенг фикр юритади. Профессорнинг 1923 йилда «Ал-Искандария» тўпламида босилган мақоласи ҳажми, салмоғи билан қимматлидир.

1959, 1963 йиллари Машрабнинг ўзбек ва рус тилларида танланган асарлари эълон қилинди.

Машраб тириклигидаёқ шеърлари билан омма ўртасида шуҳрат қозонди. Шоир оташин ғазаллари, ҳозиржавоблиги билан оғизга тушган. Унинг аччиқ қисмати, ўткир шеърляти ўз вақтида замондошларнинг эътиборини тортган. Балх шоири Сураат, ҳинд шоири Бехуд Нозим Ҳиравий, Шавкат Бухорий, форс шоирлари Рафи, Шаҳид, Сухон, афғон шоири Зухурлар Машраб ҳақида қимматли фикрлар билдирган¹.

Ўтган XX асрнинг иккинчи ярмида оташнафас шоирнинг ғазалиёти, катта маънавий мероси олимлар томонидан ўрганилиб, шарҳлар, сўзбошилар билан бир неча марта чоп этилди, унинг ижодига қизиқиш омма ўртасида кучайди. Машраб ҳақида унинг замонасида ва кейинчалик ёзилган қиссалар ҳам эълон қилинди. Шундай асарлардан бири адабиётшунос олим Абдурашид Абдуғафуров сўзбоши билан «Машраб» номли шеърый мажмуа 1971 йили эълон қилинди. Мажмуага шоирнинг ғазал, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъларидан намуналар киритилган. А.Абдуғафуров сўзбошида Машраб мероси ҳақида фикр юритиб, унинг ижодига Лутфий, айниқса, улуғ Алишер Навоийнинг мероси ижобий таъсир кўрсатди. Шоир асарларида биз Навоий фалсафасига ҳамоҳангликни, дунёсеварликни, мазмун чуқурлигини ва тил соддалигини, шунингдек, вазн равонлиги ва ўйноқлигини, мавзулар ва уларнинг бадиий талқинида яқинлик ва ўхшашликни кўрамыз², — деган фикрни келтирган.

Ўзбекистон Фанлар Академияси қўлёзмалар институтининг Шарқ классиклари меросидан туркуми билан «Машраб шеърлятидан» номли унинг мўъжаз, чиройли муқовада шеърый тўплами чиқди. Бунга ҳам А.Абдуғафуров сўзбоши ёзган ва шеърларга тартиб берган. Бироқ афсус билан таъкидлай оламиз, жуда кўп ғазал ва шеърларда бандлар тушиб қолган, бу эса шеър мазмунига путур етказган. Китобда бундай жойлар кўп учрайди. Балки давр тақозоси туфайли шундай йўл тугилгандир.

¹Бобораҳим Машраб. Тузувчилар: Ж.Раҳимов, А.Аҳмедов. Т., «Ўқитувчи», 1991, 10-бет.

²Машраб. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1971. 7-бет

А.Абдуғафуров Машраб ҳақида сўзбошида мухтасар фикр юри-тиб, «оташин шоир худди Мансур Ҳаллож ва Насимийлар каби ҳур-фикр асарлари йўлида, феодал даври ҳукмрон мафқурасига кўп жи-ҳатдан зид дунёқараши йўлида қурбон бўлди»¹, — дейди.

Орадан бир йил ўтиб, 1980 йили Машрабнинг Фафур Фулом на-шриётида «Девон»и салмоқли ҳажмда босилиб чиқди. «Девон»ни на-шрга адабиётшунос олимлар Ваҳоб Раҳмонов ва Комилжон Исрои-ловлар тайёрлаган ва тартиб берган. Бунда ҳам Машраб шеъриятида-ги лирик жанрларнинг ҳамма туридан намуналар келтирилган. Сўзбо-шини В.Раҳмонов ёзган ва Машраб шеъриятидаги кўтарилган гоёни ўша давр нуқтаи назаридан ёндошган ҳолда таҳлил этган. «Сўзбо-ши»нинг аҳамияти, моҳияти бугунги кунда ҳам қимматли эканли-гини таъкидламоқчимиз. Бинобарин, унда В.Раҳмонов қуйидаги фикрларни келтиради: «Бобораҳим мулла Вали ўғли Машраб На-мангоний кўп асрдирки, хилма-хил гоёвий жиҳатдан миллионлаб кишилар диққатини тортиб келаётган тарихий шахсдир. Халқ уни худди Насриддин Афандиси каби ҳозиржавоб, зукко, фикран ва маънан диний уламолар ва шайх-зоҳидлар устидан ҳар бир тўқна-шувда ғалаба қозонувчи доно киши сифатида билади ва севади. Маш-раб ўзигача бўлган Шарқ адабиёти маънавий ва бадий бойлигидан таъсирланиб, уларни ўзлаштириб, ўз ижоди билан ўзбек адабиётига ўзига хос ҳисса қўшди. Машраб—ўткир лирик. Унинг шеърияти ба-дий юксаклиги, ҳис-туйғуларининг жўшқинлиги, нозик нукта-пардозлиги, халқ ижодига хос бўлган маъно ва манзараларга бой-лиги, жозибали самимияти билан минг қиррали олмосдай товланиб китобхонларни сақлайди. Шоир асарларининг энг муҳим фазилати, икки нуқтада: бир томондан, маъно ва мазмун баркамоллиги, ик-кинчи томондан эса ифода мусиқийлиги тоғ жилғалари каби шар-қироқ оқимида ўзлигини кўрсатиб туради»².

Орадан ўн йил ўтиб, 1990 йили хатирчилик фидойи машрабшу-нос олим, ўрта мактаб ўқитувчиси Жалолиддин Юсупов Машраб ҳақидаги олдинги турли қарама-қарши, ноўрин фикрларга илмий жиҳатдан жавоб топиб, шу пайтгача ҳатто, чала ва хато ўқилиб келинаётган Машраб шеърятини тартибга солиб, тугал ҳолатда «Меҳ-рибоним қайдасан» номи билан нашр эттирди. Тўпламга йирик олим-лар Нажмиддин Комилов ва Файбулла ас-Салом «Шоири аналҳақ» номи билан сўзбоши ёзганлар.

¹ Машраб шеъриятидан. Тошкент, «Ўзбекистон». 1979, 6-бет.

² *Машраб*. Девон. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1980, 6—7-бетлар.

Ж.Юсупов тасниф этган бу китоб унинг жуда катта саъи-ҳаракати, узоқ йиллар Машраб меросини синчиклаб ўрганганлиги ва шоирга кучли илоҳий муҳаббати боис юзага чиқди. Китоб катта ҳажм ва 80 минг адад билан машрабхонларга тухфа бўлди. Бундай мукамал тўплам кейинчалик чиққан эмас. Аммо Ж.Юсупов Машраб шеърляти, унинг мероси ҳақида тадқиқот ҳамда илмий ишни катта жасорат ва кунт билан давом эттирмоқда.

Машраб шеърляти ҳақида сўзбоши муаллифлари куйидагича фикр айтадилар: «Машраб шеърляти бу дунёдан норози кетган аламзада, покдил инсонларнинг виждон қичқириғи, нур қидириб, нурга талпинган юракнинг нола-афғони. Унинг шеърларининг ҳар бири – бир лаҳча чўғ, ёндирувчи олов: «Бошимдан то оёғим тутатиб хирмани оташ. Шоирнинг севган ташбеҳлари шуъла, гулхан, чақмоқ, хуноба. Унинг фиғони – оху-ноласининг чеку-чегараси йўқ, наърасидан олам ларзага келади. Агар маъшарда ох урсам, беҳишти жовидан ўртар»¹.

Ҳаллож, Насимий, Машраб Аллоҳнинг ошиғи. Мансур Ҳаллож осилган дор, сўйилган Саид Имомиддин Насимийнинг эт-суяклари ҳам аналҳақ деб фарёд чекади. Соғинчим дарди шундай зўрки, дейди Машраб, дарахтларни хома, дарёларни сиёҳ, еру кўкни китоб саҳифаси қилиб ёзсам ҳам адо бўлмайди².

Ж.Юсупов «Меҳрибоним, қайдасан» китобига «Сўнгги сўз ўрнида» хулоса ёзиб, унда Машраб ижодий меросини ва унинг ўрганилиш тарихи, ундаги жиддий ва жузъий нуқсонлар ҳақида чуқур фикр юритади, шоирга бўлган эҳтиромини таҳлиллар билан илмий асослайди. Китоб охирида шоир шеърлятидан баҳра олувчилар учун қулайлик яратиб, қисқача луғат ва изоҳлар беради, арабий имлода Машраб ғазалиётдан ўз хусниҳатида ғазаллардан намуналар келтиради.

1994 йилда адабиётшунос олим Ҳасанхўжа Муҳаммадхўжа ўғлининг «Дард аҳлининг султони» номли сўзбошиси билан мутафаккирнинг «Мабдаи-нур» сайланма ғазаллар ва мустазодлар – кичик ҳажмдаги китоби чоп этилди. Таассуфки, шундай бўлса-да, бу китобнинг чоп этилиши илмий жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотди ва китоб Машраб мухлислари қалбига ўрнашди.

Наманганлик шарқшунос олим, Машрабнинг забардаст тадқи-

¹ *Бобораҳим Машраб*. «Меҳрибоним, қайдасан». Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990, 5-бет.

² Ўша асар, 7-бет.

қотчиларидан бири, профессор ҳожи Исмагуллоҳ Абдуллоҳнинг тинимсиз изланиш ва тадқиқотлари, унинг эски ўзбек ёзувидан кирилл имлосидаги ёзувга ўттирган оғир иш ниҳояси ва заҳматли меҳнат ҳосиласи туфайли «Мабдаи нур» 1994 йили ўқувчилар қўлига тегди. Китобга ёзилган сўзбошида Исмагуллоҳ Абдуллоҳ томонидан қуйидаги фикр берилган: «Бобораҳим Машраб Ўрта Осиё, Афғонистон ва Шарқий Туркистонда машҳур буюк мутасаввуф шоир, бутун мусулмон шарқида яратилган тасаввуф адабиётининг йирик намояндаси ва билимдони. Бутун ҳаётини саргардонликда, дунёни кезиб ўтказиб, оддий халқ орасида шуҳрат қозонган, халқ билан ҳамнафас бўлиб яшаган, халқ учун қайғурган жаҳонгашта, қаландар шоирдир. У Шоҳ Машраб, Девона Машраб, Телба Машраб номларини бежиз олмаган»¹.

Исмагуллоҳ Абдуллоҳ «Мабдаи нур» китобини жуда катта меҳнат эвазига чоп эттирди. Қолаверса, «Мабдаи нур»нинг Машрабга тегишли эканлигини исботлаш учун олдинги бири-бирини инкор этувчи, лекин нуфузли олимлар томонидан айтилган турли фаразларни бартараф этгунча кўп изланиш олиб бориб, ниҳоят, унинг Бобораҳим Машраб ижоди маҳсули эканлигини жамоатчиликка илмий жиҳатдан исботлаб бера олди.

Машраб ижодида унинг «Мабдаи нур» ва «Кимё» номли шеърый асарлари алоҳида ўрин тутади. Бу икки асар жуда муҳим, фалсафий, ахлоқий, тарбиявий, илмий аҳамиятга эга бўлиб, Машраб асарлари сифатида халқ томонидан ўқилиб, оғиздан-оғизга ўтиб келган. Ҳеч ким бу китобларни бошқа қандайдир Машрабга нисбат бермаган. «Мабдаи нур» ва «Кимё» ҳақида илмий фикр юритиш XX аср бошларида пайдо бўлди.²

«Девонаи Машраб» китобининг рус тилига қилинган таржимасида Н.С.Ликошин шундай ёзади: «Бундан ташқари мен В.П.Наливкиннинг маслаҳати билан Машраб қаламига мансуб «Мабдаи нур» асари билан танишдим. Бу бир қанча ибратли ахлоқий ҳикояларни ўз ичига олган. Девонаи Машраб таржимаи ҳолига оид маълумотлар тўплаб беришни илтимос қилиб, танишим Наманган уезди Чуст шаҳри қозиси Домулло Масъуд Мағзум, Домулло Муҳаммад Мурод қози калонга мурожаат қилдим. У ўғли Шайхулислом Нодим билан Машраб ҳақида мени қизиқтирган маълумотларни юборди»³.

¹ *Бобораҳим Машраб*. Мабдаи нур. Тошкент, «Фан», 1994 (Кичик тўплам).

² *Бобораҳим Машраб*. Мабдаи нур. Тошкент, «Фан», 1994 (Катта тўплам).

³ Дивана-и Машраб. Ташкент, Издательско-полиграфическое объединение имени Гафура Гуляма, 1992, стр. 4.

1990 йили «Шарқ юлдузи» журналида (8-сон) Машрабга замондош Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон» (нақллар) асарини адабиётшунос Муҳсин Зокиров томонидан эълон қилинди.

XVII—XVIII асрларда ёзилган тарихий манбалар Машрабнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини муфассал ўрганишда бир қатор чалкаш фикрлар туғдирди. Аммо Исҳоқ Боғистоний қаламига мансуб «Тазкираи қаландарон» асарининг топилиши бир қанча чигал муаммоларни аниқлаш ва улар тўғрисида дадил фикр юритиш имкониятини вужудга келтирди.

Исҳоқ Боғистонийнинг ёзишича, Машрабга йигирма йил ҳамсафар бўлган Пирмат Сеторий устози Бобораҳимнинг «руҳи поки хотирасига бир китоб тасниф қилмоқ ниятида...» бўлади ва ўз ниятини Андижонда амалга оширади. Унга «Китоби қиссайи ошиқи Машраб валиуллоҳ» деган ном бериб Боғистонийга юборган асарига илова тарзида йўллаган мактубида Машраб ва унинг яқин дўстлари ҳақида китоб тасниф этишга уни ҳам чақиради. Пировардида, «Тазкираи қаландарон» китоби майдонга келган.

Мазкур асар 87 варақдан иборат¹. Муаллиф унда Машраб ва Пирмат таниган қирқ қаландар шоир ҳақида ҳам ихчам маълумот бериб ўтади.

Асар муқаддима, 41 боб ҳамда хотимадан ташкил топган. Машраб ҳаёти ва ижодий фаолиятига 11 боб бағишланган. Пирмат Сеторий Машрабнинг фақат асрдошигина эмас, балки унинг машаққатли ва саргардон ҳаёт йўлида йўлдоши, ҳамдарди ва ҳамфистри эканлиги эътиборга олинса, бу асар Машраб ҳаёти ва ижодий фаолиятига тааллуқли ишончли ҳамда ғоят муҳим тарихий маъхаз (илк манба) бўлиб қолиши ўз-ўзидан аён².

1991 йили «Шарқ юлдузи» журнали (6-сон) да «Шоҳ Машраб» қиссаси Исмаилов Абдуллоҳ сўзбошиси билан босилди. «Халқ орасида бу исёнкор шоир ҳақида «Қиссаи Машраб», «Девони Машраб», «Шоҳ Машраб» (улар мантиқан ягона асар) деб юритилиб келинаётган ярим афсонавий китоб бор. Лекин мазкур асарнинг ҳақиқий муаллифи ҳозиргача илмий манбалар асосида тўла ишланган эмас». «Шоҳ Машраб» кўпроқ халқ дostonларига ўхшаб кетади. Ундаги воқеалар Машраб туғилиши билан бошланиб, охири шоирнинг Маҳмудхон подшоҳ томонидан Балх шаҳрида дорга осилгани билан тугайди. «Қисса»да шоир мўъжизакор авлиё, билимдон, ҳозиржавоб

¹ Афсуски, китобнинг оз қисми эълон қилинди.

² Муҳсин Зокиров. «Тазкираи қаландарон»га сўзбоши. «Шарқ юлдузи», 1990 йил, 8-сон, 152—153-бетлар.

хузур-ҳаловатидан воз кечган дарвиш, қаландар сифатида тасвирланган. Машраб адолатсизликка, ноҳақликка қарши ўз шеърлари билан кескин кураш олиб борди, мазлум халқни ҳимоя қилди, бутун умри шу оддий халқ орасида ўтди¹.

«Шоҳ Машраб қиссаси» 1991 йили «Шарқ» нашриётида Маҳмуд Ҳасаний сўзбошиси билан босилди. Асар 1886 йил 15 ноябрда чоп этилган нусха асосида тайёрланди. Китобнинг охиридаги шарҳ-изоҳларни Маҳкам Маҳмуд тайёрлаган.

1992 йили халқимиз кутган «Қиссаи Машраб» халқ китоблари туркумида «Ёзувчи» нашриёти томонидан катта нусхада нашрдан чиқди. Китобга адабиётшунослар Маматкул Жўраев, Сайфиддин Рафъиддин сўзбоши ёзган. Бу мажмуа Машраб ҳаёти ва ижоди ҳақидаги тарихий-биографик манба вазифасини бажара олмаса-да, унда ҳасос ижодкор дунёқарашининг кўпгина нозик қирраларини яхшироқ тушуниш имконини берадиган ғоят муҳим ҳаётий маълумотлар, шоир яшаган давр руҳини ўзида акс эттирувчи ҳаётий лавҳалар учрайдики, шунинг ўзи ҳам асарнинг илмий-амалий аҳамияти беқиёс-лигини кўрсатувчи далил ҳисобланади², — дейилган.

Наманганлик машрабшунос ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳнинг саъй-ҳаракати ва шахсий жамғармаси ҳисобидан Машрабнинг ғазаллари 1999 йили «Наманган» нашриёти томонидан чоп этилди. Китобга олимнинг ўзи «Муқаддима»³ ёзган.

Машраб дунёқарашининг мукамал талқини ҳақида шу пайтгача бирорта илмий тадқиқотнинг йўқлиги у ҳақда ижодий изланиш олиб боришни кун тартибига қўйди. Фалсафа фанлари номзоди, доцент Мўмин Ҳошимхонов, яъни каминангиз Машраб шахсияти билан ўқувчиларни кенгроқ таништириш мақсадида «Машраби мўътабар ўзум» монографиясини яратди. Унда Бобораҳим Машрабнинг ҳаёти ва ижодиётига мурожаат этилиб, шу пайтгача бўлган баъзи мавҳум фикрлар ҳолисона таҳлил этилган, унинг ғазалларининг фалсафий моҳияти, ундаги мажозий маъно—Ишқи Илоҳий ҳақидаги ғоялар тадқиқ қилинган.

Муаллиф мутафаккир дунёқарашини ижтимоий-иқтисодий ва маънавий шарт-шароитлар, ғоявий-назарий манбалар асосида ўрга-

¹ «Шарқ юлдузи», 1991, 6-сон, 41-бет. Исматуллоҳ Абдуллоҳ сўзбошиси.

² Халқ китоблари. Қиссаи Машраб. Тошкент, «Ёзувчи», 1992, 6-бет.

³ *Бобораҳим Машраб*. «Алифни дилга жо қилмоқни бисмиллоҳдин ўргандим», «Наманган», 1999.

ниб, унинг ижтимоий-фалсафий, диний-тасаввуфий, ахлоқий ғояларини тадқиқ қилиб, шу ғояларнинг умуминсоний ва инсонпарварлик моҳиятини кўрсатиб берган.

Машрабнинг Марказий Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётидаги ўрнини кўрсатиб бериш монографиянинг мазмунини белгилайди¹.

Шоир ва мутафаккир, Мовароуннаҳр ижтимоий фикр тараққиётига сермахсул ҳисса қўшган Бобораҳим Машраб ҳаёти, ижодий фаолияти, унинг ўзига хос шахсияти ва илмий мероси ҳақида бир қатор олимлар ва жамоатчилик фикридан баъзи маълумотларни тадқиқотимизга қисқача киритиб ўтишни бурчли деб билдик.

Афсуски, шўролар тузуми босими давом этган ўтган асрнинг 70 йили давомида Машраб ҳаёти ва ижоди ҳақида мактаб-маориф соҳасида бир оғиз ҳам лом-мим дейилмади. Олий даргоҳ талабаларига «диний-мистик», «исёнкор», «даҳрий» шоирнинг ижоди ҳақида номига маъруза ўқилиб, унинг ижоди деярли ўрганилмади. Омманинг маълум бир қатлами у ҳақдаги халқ китоблари орқали унинг ҳаёти, саргузаштли қисматидан огоҳ бўлдилар. У жуда кам ўрганилди.

Академик Иззат Султон «Асл Машраб» мақоласида: кишилар хануз ҳақиқий Машраб ким эканини билмайдилар. Чунки Машраб яшаган XVII асрдан бери ўтган узоқ муддат ичида жамиятдаги ҳоким табакалар Машрабдан, унинг улуғ шухратидан, обрўидан ўз мақсадлари учун фойдаланишга уриниб келдилар. Машраб XVII асрда Қашқарда жуда ном чиқарган мутасаввуф Офоқхожанинг муриди бўлган. Офоқхожа билан унинг орасида низо чиқиб, Офоқхожа Машрабни ҳайдаб юборган, — деган ўта замонасозлик фикрни илгари сурган.²

Академик шоир Фафур Фулом «Икки Машраб»³ мақоласида ҳақиқий Машраб ва ўзини иккинчи Машраб деб атаган Машраби Соний таҳаллусли Машраб ҳақида тўхталиб, «Мабдаи нур» номли сўфиёна ахлоқий тизма шу Мулла Рўзи охуннинг асари экани аниқ ва равшан бўлди, деган хулосага келади.

«Мабдаи нур» ва унинг муаллифи ҳақидаги жуда кўп чалкаш фикрлар мана шу мақоладан сўнг кўпайиб, кўплар унга ишониб, унинг муаллифи Рўзибой Соний деган хулосага келинади. Аслида

¹ Мўмин Ҳошимхонов. Машраби мўтабар ўзум. Тошкент, «Шарқ», 2001.

² Иззат Султон. Асарлар. Иккинчи жилд. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1972, 17-бет.

³ Фафур Фулом. Асарлар. Саккизинчи жилд. . Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1976, 282-бет.

ундай эмас, кейинги тадқиқотлар «Мабдаи нур»нинг Бобораҳим Машраб қаламига мансублигини ишонарли тарзда исботлади.

Ўзбек классик адабиёти тарихида ўзига хос катта ўрин тутган, оташин ҳажвий шеърлари ва ўйноқи ғазаллари билан халқимиз қалбидан чуқур жой олган, номи бутун Ўрта Осиё ва ундан узоқларга машҳур бўлиб кетган ажойиб шоирларимиздан бири Бобораҳим Машрабдир. Унинг ижоди аллақачонлардан буён ижтимоий аҳамият касб этган бўлиб, номи халқимиз ҳаёти ва тарихида мутаассибликка, ислом ақидаларига қарши курашнинг байроғи бўлиб келди. Машраб халқ орасида доим яшашда, курашда давом этди ва ўзининг ўлмас, ёлқинли шеърляти билан бизнинг замонамизга ҳам кириб келди¹.

Адабиётшунос А.Абдуғафуровнинг «Эрк ва эзгулик куйчилари» китобининг катта бўлими Машраб ҳаёти ва ижодини ўрганиш тарихига бағишланган.

Машраб қўнимсиз ҳаёт кечирди, умрининг жуда кўп қисми дарбадарликда, саёҳатда ўтди. Ўрта Осиё ва қўшни мамлакатларнинг қишлоқ ва шаҳарларини кезиб чиқди. Қаерда бўлмасин, у адолат ва тўғрилиқни тарғиб қилди. Зўравонлик ва диний ақидалар тинимсиз тўқнашув ва баҳсларда ўз қарашларини, юксак идрокию чексиз нафратини намоиш этди. Унинг қирқ йиллик умри доимий сафарда, дарбадарликда, турли ўлкаларда мусофирликда ўтган. Самарқанд, Хўжанд, Тошкент, Туркистон, Бухоро. Андижон, Хўтан, Бадахшон, шунингдек, Яқин Шарқнинг бир неча ўлкаларига борган, — деган фикр айтилади².

Йўлдош Жумабоевнинг «Ўрта Осиё этикаси тарихи» китобида Машраб ижоди чуқур фалсафий-ахлоқий, аммо жуда мураккаб ички зиддиятлардан холи эмас. Мутафаккир дунёқарашига бир томонлама ёндошиш, у ёки бу позиция нуқтаи назаридан қатъий туриб баҳо бериш мумкин эмас, чунки у замонасидаги бошқа бир қанча адиблар сингари сўфизмнинг кучли таъсирида бўлган, шубҳасиз, унинг ижоди Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий ва этик тафаккур тарихида муҳим рол ўйнайди³.

Академик Воҳид Абдуллаев «Ўзбек адабиёти тарихи» китобининг иккинчи жилдида Бобораҳим Машрабга катта боб ажратган. Уни деярли бугунги кун нуқтаи назари билан ўрганиб бўлмайди. Чунки у

¹ Ўша асар, 276-бет.

² *Абдурашид Абдуғафуров*. Эрк ва эзгулик куйчилари. Фафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1979, 123-бет.

³ *Й.Жумабоев*. Ўрта Осиё этикаси тарихи очерклари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1980, 231-бет.

совет даври нуқтаи назаридан таҳлил этилиб, унда Машраб гирт атеист деган фикр билан сугорилган таҳлил берилган.

Машраб илм-фан, донишмандлик тўғрисида фикр юритганида ҳам даставвал аламдийда халқни кўз олдига келтиради. Шоирнинг бир ўринда: «Олими худдон бўлма, олими касдон бўл» дейиши бежиз эмас эди. Шоир ўз замонасининг билимдонликни порахўрлик билан алмаштириб юборган «донишманд зотлари» устидан заҳарханда билан кулиб, уларнинг «илм ўқиб, шайтонлик йўлига кириб» кетганлигини фош этади¹, — дейилган.

Неча мулло илм ўқиб, роҳи шаётинни топиб,
Чун рибову ришвани ерлар хушторлик билан.

Адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққулов «Сўзлар бизга оғриқдан бўзлар» мақоласида Машраб шеърятининг Илоҳий кучини чуқур таҳлил этган.

Машрабнинг юраги—ҳасратли юрак. Унинг қалб ҳаёти доимий ва кучли бир норозилик, қандайдир ҳасрат аралаш галаён, вақти-вақти билан гуноҳкорлик туйғулари ичида кечган. Шоир дилидаги саркашлик ҳисларини енголмайди. Ички бир хотиржамлик, ғусса уни енгади, гўё у исёнларидан мағлуб бўлади.

Машраб учун ҳаёт ва севги жондош, аниқроғи бир онанинг фарзандлари эди. Машрабни кўп ижодкорлардан ажратиб турадиган хусусиятлардан бири шундаки, у севги тушунчалари, ишқ фалсафасини тириклик муаммолари доирасида чегараламасдан, инсон умрининг ўткинчилигини, ўлим ва боқийлик масалалари билан уйғун, бир-бирига чуқур алоқадор поэтик оҳангларда тадқиқ ва таҳлил қилиб берди², — дейилган.

«Ўзбек тили ва адабиёти» жрналининг 1991 йил 4 сонидида А.Абдуфафуровнинг «Алишер Навоий ва Бобораҳим Машраб» номли мақоласи берилди. Муаллиф мазкур мақолада Навоий ва Машрабнинг тасаввуфона қарашларининг, уларнинг ғазалиётида шахс, инсонга бўлган муносабатнинг муштарак жиҳатлари ҳақида фикр юритади.

Аввало, ҳар икки қалам соҳиби меросининг чин халқчил моҳиятини қайд этиш лозим. Улуғ Алишер Навоий ҳам, унинг изидан борган Бобораҳим Машраб ҳам ўз ижодий фаолиятлари марказига

³ В.А.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, «Ўқитувчи», 1980, 147-бет.

⁴ Адабиёт ва санъат. Тошкент, Фафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 113-бет.

халқ учун юрт учун хизмат қилиш вазифасини қўйганлар. Навоий ва Машраб шеърятининг лирик қаҳрамонлари одамийлик ғоялари билан вояга етган раҳм-шафқатли ва мурувватли, одил ва ҳақсўз, ахлоқий пок ва ҳалол, қўпчилик манфаатларини шахсий ғараз-интилишлардан устун қўя олувчи олижаноб кишилар сифатида намоён бўладилар¹, — дейилган.

1990 йили И. Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти олимлари томонидан «Ўрта Осиё халқлари хурфикрлиги тарихидан» тўплами чиқди. Унда файласуф Ҳ.Алиқуловнинг «Машрабнинг хурфикрлик ва антиклерикал ғоялари» мавзусида мутафаккир ижтимоий қарашлари таҳлил қилиниб, «Шоир бутун умр ҳақиқат қидирди, адолатли жамият тўғрисида хаёл қилди, бой-амалдорлар, беклар, зодагонларни инсофга, халқни ноҳақ эзмасликка, тобе кишиларга яхшилик қилишга чақирди»,² — дейилади.

«Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан» китобининг «Машраб» бобида: «Машраб ахлоқий севги, яъни Худога муҳаббатини ўзининг шеърларида баён қилади. Буни у мажозий шаклда, яъни қапалакнинг шамга интилиши мисолида кўрсатиб беради. У сўфийлардан Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллоҷ, Насимийларни ўз шеърларида ўрганиб, улар ғоясига эътиқод қилади,³ — дейилган.

Файласуф Йўлдош Жумабоев «Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан» китобида: «Машраб шеърларининг исёнкорона, халқчил руҳи шоирнинг ҳукмдорлар томонидан ҳамisha қувғин қилинишига сабаб бўлди. Шоир сатрлари содда ва равон, муסיқий мақомларга монанд»⁴, — дейилган.

«Буюк сиймолар, алломалар» китобида Машраб дунёқараши чуқур ёритилган. «Машраб ижодидаги ижтимоий мазмундорлик ва кучли танқидий йўналиш шоирнинг илғор дунёқараши, халқчил фалсафаси, замонасидаги салбий воқеа-ҳодисаларга аниқ танқидий муносабатидан шаклланган. Ижтимоийлик у яратган асарларнинг асл фазилати даражасига кўтарилган»⁵.

¹ А.Абдуғафуров. Алишер Навоий ва Бобораҳим Машраб. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1991, 4-сон, 9-бет.

² Ўрта Осиё халқлари хурфикрлиги тарихидан. Тошкент, «Фан», 1990, 159-бет.

³ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. Т., «Ўзбекистон», 1995, 195-бет.

⁴ Й.Жумабоев. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. Т., «Ўқитувчи», 1997, 147-бет.

⁵ Буюк сиймолар, алломалар. А.Қодирий номидаги Халқ Мероси нашриёти. Т., 1997, 49-бет.

«Фалсафа» дарслигида: «Тўхтовсиз давом этган урушлар, ички низолар, тинка-мадорни қуритаётган солиқлардан юрак-бағри хун бўлган меҳнаткаш халқни қўллаб-қувватлаш Машрабнинг асосий мақсади, ҳаётининг мазмунини ташкил этади»¹, — дейилган.

А.Абдуғафуровнинг «Қалб қаъридаги қадриятлар» китобида: «Офоқхожа билан Машраб ўртасидаги ўзаро самимий пир-муридлик муносабатлари адабиётшуносликда жиддий бузилиб, ғоявий рақиб шахслар ўртасидаги душманлик муносабатлари тарзида талқин этилганки, бунда ҳам ўша сунъий сиёсийлаштиришнинг аниқ излари бор»², — дейилади.

«Тазкираи Қайюмий»да Машрабга мухтасар ўрин берилган. «Машраб I. Бу киши Фарғона водийсидан бўлиб, Наманган шахридандир. Номи Бобораҳим бўлиб, Мулла Вали номли кишининг ўғлидир. Эл орасида шоҳ Машраб деб маъруфдир. Водий бўйича бу кишининг девони эскидан ўқулуб келинадур»³, — дейилган.

Жўзжонийнинг «Ваҳдат уммонининг ғаввоси» мақоласи ўзининг фалсафийлиги билан чуқур мазмунлидир. «Бобораҳим Машрабнинг шеърларини унинг ирфоний қарашлари ёруғлигида чуқур ва ҳар томонлама текшириб, бошқа ваҳдат шоирлари билан унинг муштарак томонлари ва ўзига хос бўлган қарашларини илмий нуқтаи назардан белгилаб бериш ушбу ориф шоирнинг илмий-ирфоний шахсиятини ёритишга катта ёрдам беради»⁴, — дейилган.

Абдурауф Фитрат 1930 йили «Илмий фикр» журналининг 1-сонидида «Машраб» номли мақола чиқарган. Шу мақола Б.Дўстқораев томонидан қисқа сўзбоши билан «Туркистон» газетасида 1991 йили қайта чоп этилди. Бу мақоланинг эълон қилингани машрабшунослик илмида жуда катта ютуқ бўлди. Унда истеъдодли олим Фитрат Машраб ижодини ҳар томонлама чуқур таҳлил этиб, унинг таржимай ҳоли, қаландарлик маслаги ҳақида муфассал маълумот беради. Мақолада Фитрат Машрабнинг зиёли ва омма тарафидан ўқилишини, Машраб улуғ сиймо эканлигини: «Машрабнинг ғазаллари ва Машраб ҳақида ёзилган машҳур манқабалар ўзбек оммаси орасида жуда тегур ўрунлашган. Ёлғиз Ўзбекистонда эмас, Хитой Туркистонидида, айниқса, қашқарлилар орасида унинг нуфузи жуда каттадир»⁵, — дейди.

¹ Ж. Туленов, З. Гафуров. Фалсафа. Т., «Ўқитувчи», 1997, 82-бет.

² А. Абдуғафуров. Қалб қаъридаги қадриятлар. Т., «Ўқитувчи», 1998, 163-бет.

³ Пулатжон Домулла Қайюмов. «Тазкираи Қайюмий». Т., 1998, 63-бет.

⁴ Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. «Мулоқот», 1999, 2-сон, 99-бет.

⁵ Туркистон, 1991 йил 29 июн.

Фитратнинг мазкур «Машраб» номли мақоласини машрабшуносликдаги энг бақувват илмий маълумот берувчи асар дейиш мумкин.

Профессор А.Ҳайитметов Машраб қатл этилганлигига 250 йил тўлиши муносабати билан «Исёнкор шоир»¹ мақоласида Машрабни «Навоийдан кейин Ўрта Осиё ва ундан ташқарида ҳам кенг танилган ўзбек шоири» деб атайд.

Академик И.Мўминов Машраб шеърятини инсонга чуқур руҳий озиқ беришини қайд этиб, унинг ижоди «...маълум даражада прогрессив аҳамиятга эга бўлди, чунки у мусулмон руҳонийларининг ҳукмронлиги негизларини танқид қилишга қаратилган эди»,² — деб ёзган.

Юқорида қисқа таҳлил қилинган манбалар шундан далолат берадики, гарчи олимлар Машраб ижоди ва дунёқарашининг у ёки бу томонларини ёритишган бўлсалар-да, мутафаккирнинг ижтимоий қарашлари тўғрисида яхлит ва мукамал асар яратмаганлар. Айниқса, Машрабнинг ижоди тарихий-фалсафий, илмий нуқтаи назардан таҳлил этилмаган. Холбуки, XVII—XVIII асрлар Мовароуннаҳр ижтимоий фикр тараққиётида Бобораҳим Машраб ижоди алоҳида ўрин тутад. Бинобарин, унинг ижоди, дарвишона ва исёнкор тарғиботлари ўлкамизга чеғарадош бўлган Шарқ мамлакатлари шеърятига ҳам самарали таъсир этган.

Ҳагирчилик машрабшунос Ж.Юсуповнинг Машраб таваллуди насани ҳанузгача баҳсли муаммо бўлиб турибди. 1990 йили шоирнинг «Меҳрибоним, қайдасан» номли шеърини тўпламининг «Сўнги сўз» қисмида Машраб туғилган вақтни 1653 йил, деб кўрсатган эдик. Аммо 1994 йили «Фан» нашриётида чоп этилган Машрабнинг «Мабадаи нур» номли китобига ёзилган муқаддимада «Бобораҳим Машраб ҳижрий 1050 (мелодий 1640) йили Наманган шаҳрида камбағал бўзчи Валибобо оиласида дунёга келди», — деб дарж қилинган, — дейди.

Бу тахминдан бошқа нарса эмас. Исҳоқ Боғистоний ўзининг «Тазкираи қаландарон» асарида «ҳазрати Шох Машраб мавтлари айёминда умрларидин 58 сана кечуб эрди», — дейдилар.

Муҳсин Зокиров далил келтирган ушбу тазкирани кўрган эмасман. Голибо, бу фикр тўғри кўринади.

Раҳимбобонинг Балх ҳукмдори Маҳмудбий қатағон амрига кўра Қундузда дорга осиб ўлдирилганлиги ҳамма манбаларда бирдек аниқ кўрсатилган:

¹ А.Ҳайитметов. Ҳаётбахш чашма. Т., 1974, 155-бет.

² И.Мўминов. Танланган асарлар, 1-жилд, Т., 1961, 211-бет.

1711 йил! 58 ёшида қатл этилганлиги аниқ бўлгандан кейин, муқаррар тасдиқ шулким: у 1653 йилда Наманганда туғилган. Бундан чиқадик, шоҳ Машрабнинг умр йўли¹ шундай: 1653—1711.

Бу фикр албатта мантиқан тўғри. Чунки Машраб таваллуди, унинг қаерда туғилган ва қанча умр кўрганлиги баъзи олимлар томонидан шу даражада кўп баҳс-мунозарага сабаб бўлдики, гўё унинг адоғи йўқдек эди.

Хулоса шундай: Балх ҳукмдори билан баҳслашган Машраб 71 ёшда эмас, аини илми, салоҳияти кучайган 58 ёшда эди. Туғилган жойлари Наманган шаҳрининг қоқ ўртаси Маддоҳлик маҳалласи эди. Ҳозирги «Курашхона» мажмуаси, унинг устози Мулла Бозор охунд хоклари ётган ўрин сатҳи эса у устозидан дастлабки илмни олган маскан эди.

«Девонаи Машраб» қўлёзмаларида ёзилишича, оналарининг исми Салимабиби, сингилларининг номи эса Моҳибадр. Ҳайратким, Салимабиби ҳам, Моҳибадр (маъноси — «тўлин ой») ҳам фозила шоирлар бўлмишлар. Салимабиби Ҳоварий тахаллуси билан шеър битганлар:

Булбули шўридаман, зоғу зағанға тенгламанг,
Онайи бечораман, охирда посбон бўл, болам.
Мунглуғ Ҳовар ҳаққинга йиғлаб айтур бир дуо:
Рўзи Маҳшар розидони Шоҳимардон бўл, болам.

Синглиси Моҳибадр Маҳваш (маъноси «Ойжамол») тахаллуси билан машрабона шеърлар битган истеъдодли шоирадир. Чунончи, унинг қиссаларга кириб қолган марсия муҳаммаси фикримизга далилдир:

.... Етим қолди бу ғам даштида икки баччайи оху,
Чиқар ғам тоғидин оввозлар «ёраб» уни ҳар су,
Тазарруъ шохида ҳайрон бўлуб бир қуш каби ху-ху,
Қилиб тавбам қабул, ёраб, насиб эт зикри «Аллоҳ»,
Кўзум гафлатдин очган пок домонимдин айрилдим.

...Манинг бағрим қизил гул ғунчасидек таҳ ба таҳ қондур,
Неча юз минг баҳор ўлса, очилмоғи на имкандур,
Лаби лаълу, тиши дур, қошлари меҳроби иймондур,
Кишим сабр қилса, оқибат душвори осондур,
Нечук, осон тутай, Маҳваш, ки жонимдин айрилдим².

¹ «Ёзувчи» газетаси, 1998 йил 5 август. Ж.Юсупов. «Уни девонаи Машраб дерлар» мақоласи.

² Юқоридаги манба.

Ҳоварий, Маҳваш ва Машраб шеърларининг бир-бирига услубий, бадиий ва лисоний тарафлардан яқинлиги, шубҳасиз, уларнинг бир оилавий мактаб маҳсули эканлигига далолат бўлади, дейди Ж.Юсупов.

Оталари Валибобо ҳақида айтиш мумкинки, қўлэмаларда у киши мулло Валибобо деб қайд қилинган. «Мулло» сўзи диний ва дунёвий илмларни мукамал билган олим, донишманд кишилар номига қўшиб, ҳурмат маъносида ишлатилган.

Шоир бир мустазодида:

Қилдимки тамом мустазод моҳи сафарда,
Ул йилки ҳўк эрди,
Ҳам саййиду, ҳам олиму дарвеш бу Машраб,
Бу бефуқародур –

дейдики, бундан Машрабнинг дарвиш-қаландар бўлганлигини, замонасининг етук олими эканлигини ҳамда келиб чиқиши саййидлар хонадонига мансублиги англашилади.

Ҳазрати Али ўғиллари Ҳасан жанобларининг авлодларига «ша-риф», Ҳусайн жанобларининг авлодларига эса «саййид» унвони берилгандир. Машрабнинг аждодлари силсиласи мазкур зот мўътабар хонадонига бориб тақалади, уланади. Шоирнинг «Эшон», «Эшони Шоҳ Машраб» деб юритилиши ҳам шундан. Аммо у наслий ҳирсу ҳавас, маҳдудлик кибру ҳаволарга мутлақо тоқат қилолмасди. Етук авлиё сифатида наслу насабдан ғурурланмаслиги тўғрисида «Саййидсан, Хўжасан зинҳор мағрури насаб бўлма» мисраси билан такрорланиб борувчи катта бир мухаммасини ёзиб қолдирганки, унда хўжа ёки саййид бўла туриб, ножоиз ишлар билан шуғулланиш, аждодларга эътимод қилиб мағрурланиш қиёмат кунида кули офатларга дучор қилиши мумкинлиги ҳақида чуқур фалсафий фикр билдиради¹.

Машраб бошланғич таълимни ота-онасидан олади. Уни етти ёшида муллога олиб борганларида у Куръонни билган – Навоий беш ёшида Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» асарини ёд билгандек, унинг ҳам зеҳни ўткир бўлган.

Машраб тўққиз-ўнга қадам қўйганида, Наманганнинг етук олимларидан бири мулло Бозор охундга шогирдликка берилади. У тариқат йўлларини ўргана бошлаб, ўзида зоҳир бўла бошлаган кашф-

¹ «Ёзувчи» газетаси, 1998 йил 5 август. Ж.Юсупов. «Уни девонаи Машраб дерлар» мақоласи.

каронат ҳолларини шеърга солиб баён эта бошлайди. 1668 йили илм истаб Самарқандга келади. Замонасининг етук олимлари даргоҳида хизматда бўлади. Ўша йил охирларида пири мулло Бозор охунд вафот этади. Бу Машрабга қаттиқ таъсир этиб, унга бағишлаб марсия-мухаммас ёзади:

Булбул бирафт аз боғи илм.

Яъни

Булбул илм боғидан (учиб) кетди.

«Булбул» сўзининг сонлардаги йиғиндисини «боғи илм» сўзларининг сонлардаги йиғиндисидан чиқазиш керак. Шунда 1046 ҳижрий (1668 мелодий) йил келиб чиқади. Демак, мулло Бозор охунд 1668 йили вафот этган.

Машраб 1669—1671 йиллар орасида Мовароуннаҳрнинг шаҳар ва қишлоқларида, Бухорода бўлади. «Мен Бухоро шаҳрига келдимки, илм савдо қилай». 1672 йили Қашқар сафари бошланади. Замонасининг энг йирик авлиёларидан бири, Офоқ (диннинг уфқи, осмони) деб донг таратган йирик тариқат олими Ҳидоятulloҳ Офоқхожага мурид тушади.

Офоқхожа Мовароуннаҳр ва кўшни юртларга ном таратган (тарихий манбалар гувоҳлик беришича, кейинчалик Офоқхожа Қашқар ва Ёркент вилоятлари подшоҳи ҳам бўлган) ҳамда кишиларга таъсир кўрсатган диний арбоб бўлибгина қолмасдан, айна замонда ўлка сиёсий ҳаётида сезиларли рол ўйнаган йирик зодагон, турли шаҳар-қишлоқларда минглаб мурид ва тарафдорлари, ихлосмандлари бўлган нуфузли шахс ҳам эди.

Машрабнинг илк устози мулло Бозор охунд узоқ йили Бухорода ибратли талаба сифатида илм олган ва Наманган муҳитида эътиборли ва эъзозли, мўътабар шахс эди. Аслида Бозор охунд Машрабнинг туғма қувваи ҳофизаси олдида ожиз бўлиб қолган, ўзидаги барча билимини унга берган, янада яхшироқ билим олиши учун уни Қашқарга—пири комили ва маънавий устози Офоқхожа ҳузурига йўллаган эди. Офоқхожа «нуфузли шахсгина эмас, Қашқар ва Ёркент музофотлари ижтимоий-сиёсий муҳитида катта обрўга эга бўлган авлиё, йирик шайхул-аъзам ҳам эди».

Иттифоқо, Машраб Аллоҳ таолога ва азиз-авлиёларга, дини исломга эътиқод қўйганлигини шундан ҳам билса бўладики, у дунё моҳиятини тез тушуниб етган ва «Васлингни тилаб кўнглим ғам устига ғамдир», деб «пири комил» излаб Қашқар сари юз тутган эди.

Бу ҳақда «Шоҳ Машраб қиссаси»да шундай дейилади: «Жазаба ва жунунлари зиёда бўлиб, бир тепага чиқдилар, тўрт тарафга боқиб, Қашғар тарафидан бир марди Худони иси келадур», деб равона бўлдилар»¹.

Дастлабки учрашувдаёқ толиби илм унга ёқади. Машраб форсий ва туркийда Умам, Риндий, Маҳдий тахаллусларида битилган ғазаларидан ўқийди. Оташин шеърлар Офоқхожага мақбул бўлиб, солиҳ йигит шаънига ширин сўз айтилади. «Девонаи Машраб»да ёзилишича, «ҳазрати подшоҳим (Офоқхожа) Машрабни қабатларига оладилар. Зоҳир кўзларини юмуб, ботин кўзлари бирла хабар оладиларки, Машраб чироғига филта қўюб, филтани тайёр қилиб, равшан қилғоли пири комил топмай юругон экан. Ҳазрат подшоҳим айтдиларки: «Сизлар гувоҳ бўлингларки, бул девонанинг отини Машраб қўйдум. Оллоҳу акбар», — деб фотиҳа ўқудилар. Андин сўнг девонанинг оти Машраб шуҳрат топти. Ва лекин ўз отлари Раҳимбобо эрди».

Раҳимбобо ўзига Офоқхожа томонидан Машраб тахаллуси қўйилганлигини шеърларида такрорлаган:

Қуддиса сирриҳу Хожам отимни Машраб дедилар,
Қошғору Ёрканд ичида Машрабу мўътабар ўзум.

Машраб ўн саккиз йил Офоқхожаникида хизмат қилиб, дунёвий ва Илоҳий илмларни ўрганди. Ҳатто Офоқхожа канизақларидан бирига ногаҳон ошиқ бўлиб, бу гуноҳи учун қаттиқ жазоланган, муборак даргоҳдан қувилганида ҳам, Машраб пиридан умидини узмаган. Орадан уч-тўрт йил ўтиб, афв этилгунга қадар қалмоқ Кунтожхоннинг туяларини боқиб, унинг ўзи, оиласи ва қизини ислом динига киритиб, мусулмон қилган.

Машрабни эмишки (Шўро даврида хашаки олимлар шундай шарҳлашди), жоҳил Офоқхожа бир канизагига ошиқ бўлгани учун бичдирган эмиш. Афсуски, бу хулосага тасаввуфдан хабари йўқлар ишонишди.

«Машраб «ҳирқа»ни (тариқатга кирган кишининг рамзий кийimini) Офоқхожа ҳузурда кийган. «Офоқ унвони буюк тахайюл соҳиби экан»лигидан далолат беради. Офоқхожа (вафоти 1695) га Машраб маънан лойиқ эди. Офоқхожа туркий тасаввуф мактабига жуда катта ҳисса қўшган шайх эди.

¹ Шоҳ Машраб қиссаси, 9-бет.

Машраб пир хонадонида авлиёликнинг юксак мартабасига етиб, тасаввуфнинг сўфийлик даражаси мақомларини босиб ўтиб, солик сифатида йўл-сулукнинг барча даражаларини англаб, пирнинг дуосини олиб, шариат, тариқат, маърифат, ҳақ ва ҳақиқат амалий босқичларидан огоҳ ҳолда, «қутбул-ақтов» (авлиёлар улуғи) даражасига етади. Машрабга мана шу керак эди, шунинг учун у бу даргоҳдаги пирнинг жами ҳодисот сирларидан огоҳ этишларини маънан тушунган ҳолда қабул қилди. Машраб тайёр солик эди. Пир ва мурид буни англаган, пирнинг Машрабга эътибори керак эди. Канизак бу ерда бир баҳона эди, холос.

Икки олам сири энди Машрабга аён эди. У шу даргоҳда ҳақнинг васлига етишди, олам сирларидан воқиф бўлди.

Шундан сўнг Ҳидоятulloҳ Офоқхожа Машрабга рухсат беради.

«Девонаи Машраб» қиссасида шундай ўрин бор: «Ҳазрати подшоҳим айдиларки: «Эй, Машраб, ота-онангнинг хизматларига борғил, аларни зиёрат қилғил, сани алар кўп соғиниб юргандир. Андин чиқиб хонайи Каъбани зиёрат қилғил. Хонаи Каъбадан чиқиб равзайи ҳазрати меҳтари олам, фарзанди ҳазрати Одам, яъни баноми ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллоллоҳи алайҳи вассалламни зиёрат қилғил. Бул каминаларни дуода ёд этғил. Зинҳор хотирингдин фаромуш қилмағил. Андин сўнгра кушанданг Балх вилоятида Маҳмуд подшоҳ қатарондур, деб эшони шоҳ Машрабни ҳақиқа дуо қилдилар». Ва яна шундай илтифот қилинадики, бундан Машрабнинг авлиёликда қандай юксак мақоматни эгаллаганлигини сезиш мумкин: «Ҳазрати подшоҳим айдиларки: «Ҳар ким Машрабга қўшулди, Худойи таолоға яқин етти», — дедилар»¹.

Машраб 1690 йили Наманганга қайтиб келганида отаси мулло Вали вафот этган, онаси Салимабиби ва синглиси Моҳибадр ҳаёт эди. Узоқ йиллик жудолик она кўзини ожиз қилган, авлиё шарофати билан улар қайта нурландилар. Айрилиқ азоби тугамай она вафот этади. Машраб касал синглиси Моҳибадрни яқин қариндошларга топшириб, 1691 йили узоқ сафарга отланади. Бу йилларда Мовароуннаҳрнинг ҳамма мавзеларида бўлади. «Қисса» лардаги шеърларга назар солинса, Фарғона водийси, Хўжанд, Тошкент, Самарқанд, Каттакўрғон, Хатирчи, Кармана, Нурота, Фиждувон, Бухоро, Хоразм, Туркистон каби мавзеларда бўлганлигининг гувоҳи бўлинади. Машраб Афғонистонда, унинг Балх ва Ҳирот, Андхўй ва Шибирғон шаҳарларида, Покистон ва Ҳиндистонда, Эронда, Эрон Арманистонида,

¹ «Ёзувчи», 1998 йил, 26 август.

Ироқда, Туркияда, Сурияда, Саудия Арабистонида, Шимолий Африканинг Яман давлатида, Маккаи Мукаррамада, Мадинаи Муаззамада бўлганлигини, ҳаж қилиб, сўнг пирлари айтганларидек, Муҳаммад алайҳиссаломнинг равайи покларини зиёрат қилганлигини айтиш мумкин¹.

Машрабнинг сўнгги сафари Ҳинд уммони орқали Ҳиндистонга келиши, у ердан Афғонистонга ўтиши ҳамда Балх ва Кундуз ҳокими Маҳмудбий билан учрашиши, мулоқотда Маҳмудбийнинг халқига ўтказган жабру зулмлари, мамлакатни харобага айлантирганини айтиши ҳамда оқибатда ҳукмдорнинг фармони билан 1711 йили Кундузда дорга осиб ўлдирилиши билан яқунланади.

Бобораҳим Машрабдан улкан, ижтимоий-маънавий мерос — ғазаллар, мустазодлар, мухаммаслар, мураббаълар қолди.

Машраб ижодида «Мабдаи нур» ва «Кимё» шеърӣй асарлари алоҳида ўрин тутади. «Мабдаи нур» (Нурнинг бошланиши, чиқиш жойи) тасаввуф тушунчасида Аллоҳ нурининг жило бериши, дунёни, кишилар қалбини ёритиши каби маъноларга эга.

«Кимё» ҳам диний-фалсафӣй, ахлоқӣй-маърифӣй асар бўлиб, унинг мундарижасини 22 та кимё, 37 та ҳикоят ташкил этади.

«Мабдаи нур» ва «Кимё» асарлари авлиёлик йўлининг камолотини шарҳловчи мураккаб фалсафӣй китоблардир. Бу китобларда инсониятнинг аввалияти ва охирати баён қилингандир. Ҳақиқат мақомига етмоқлик учун, ўз-ўзлигини танимоқлик учун, ўз аслиятига қайтиш учун одам фарзанди не-не машаққатлар уммонидан кечиб ўтиши, яъни шайтоний иллатлардан қутилиб, жамики гўзал одамий фазилатлар билан ўзлигини зийнатлаши лозимлиги ушбу китобларнинг ғоявий йўналишини ташкил этади.

Машраб ўзбек адабиёти, фалсафаси тарихида, ижтимоий фикр тараққиётида шеърӣяти билан ўзига хос услуб ярата олган исёнли ижодкордир. Шоир ғазалларида теран нафислик, равонлик, шодлик ва дард, ғам-ташвишларни ўта ёрқин ва ҳаётӣй тасвирлаши билан ўзига хосдир. Унинг шеърӣй сатрлари чуқур мазмуни, ўйноқлиги, гўзаллиги билан ҳаммани ўзига ром этади ва улар руҳиятини забт этади.

¹ Юқоридаги манба.

II. БОБОРАҲИМ МАШРАБНИНГ ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИ

МУТАФАККИРНИНГ ШАХС ВА ЖАМИЯТ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Шахснинг жамият ҳаётига иштироки қанчалик юқори бўлса, унинг ахлоқ тизимида ижтимоий масъулияти ва вазифалари салмоғи ҳам шунчалик катта бўлади. Шахснинг ижтимоийлашув жараёни эса меҳнат, фаолият билан боғлиқдир.

Жамият, жамоатчилик фикри орқали шахс зиммасига ижтимоий тузум, шаклланган ахлоқий қарашлар, анъана ва урф-одатлар мантиғидан келиб чиқувчи кўпгина талаблар, саъй-ҳаракатлар, иш юритиш, турмуш тутишда қатор мажбуриятларни ҳисобга олиш масъулиятини ҳам юклайди.

Зеро, инсон бир умр шаклланади, тарбияланиб боради. Аслида инсон ўз ҳаётини бутун умр давомида маъқулроқ тартибга тушириш, жамият талабларига мувофиқроқ йўналишларга солиш тартиблари билан яшаб ўтади. Шу боисдан ҳам жамоатчилик фикри, жамият ахлоқий қарашлари, талаб ва йўриқларига ҳар жиҳатдан боғлиқ бўлиб келди.

Жамоада ўзликни англаш, аммо унда гегемонлик ҳуқуқини талаб этмаслик, мақсадга интилишда камтар ва камсуқумлик, эл-юрт ташвишини ўз дардидан юксак кўрмоқлик Мовароуннаҳр даҳолари илгари сурган муқаддас шиорлардан эди. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбандий уқтирган «Хилват дар анжуман» (анжуманда хилват ёхуд жамоада ўзликда қолиш), «Сафар дар Ватан» (Ватанда сафар, ёхуд ўз ўлкангда мутлоқ эмаслигинг, бу фано замонда меҳмонлигингни доимо ҳис этишинг) ва зоҳирда халқ билан, аммо ботинда ҳақ билан бўлиш хусусидаги ўғитлари фикримизнинг исботидир¹.

Жамоатчилик фикри жамият ижтимоий-маънавий ҳаётининг таркибий жиҳатларидан ҳисобланиб, шахс ва жамият, жамият ва ижтимоий-сиёсий воқеалар ўртасидаги ўзаро алоқаларни ифодаловчи қуд-

¹ Бекмуродов Мансур. Ўзбекистонда жамоатчилик фикри. Тошкент, «Ўзбекистон Республикаси ижтимоий фикр жамоатчилик маркази». 1999, 153—155-бетлар.

ратли воситадир. Жамоатчилик фикрининг уйғониши, муайян шакл-шамойил ҳосил этиши жамиятнинг базис ва устқурмаларига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Жамоатчилик фикри жамиятнинг қудратли мафкуравий қуроли ҳамдир. У жамиятнинг ҳаракатланувчи кучи сифатида ҳамма давр ва маконда салтанатлар ва ҳоқонликлар, хонликлар ва амирликлар сиёсатининг муҳим жабҳаси сифатида аҳамиятли бўлган.

Жамоатчилик фикри алоҳида олинган шахслар фикрларидан шакллана бошлайди, кучли ички ўсиш хусусиятига кўра, аввал гуруҳ, қатлам, соҳа ва ниҳоят, бутун жамият фикр-ўйини қамраб олади ва бу фикрларни муайян таклиф-талаблар тарзида кун тартибига чиқаради.

Мовароуннаҳр салтанатини XIV асрда тебратган Амир Темур мамлакат халқларини осойишталик, меъёр даражасидаги фаровонликда ҳаёт кечиришларини таъминлаш, миллий, ирқий камситилишларга чек қўйиш, ислом қоидалари ва қонун устуворлигини таъминлаш муаммолари устида жиддий фаолият юргизди. Жамият ва шахс даражасини ўз мақомига кўтарди. «Давлат ишларининг, — деб ёзади Амир Темур, — тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилишини англадим»¹.

Машрабнинг шахс ва жамият ҳақидаги ижтимоий қарашлари ўз даври ва кейинги даврлар учун аҳамиятли эканлигини истифода этмасдан, мухтасар, социологик таҳлил нуқтаи назаридан шахс ва жамият ҳақидаги фикрларини келтириб ўтамиз.

Шахснинг пайдо бўлиши, унинг жамиятдаги ўрни ва моҳияти доимо социология фанининг муҳим ва баҳсталаб соҳаларидан бири бўлиб келди.

Инсоннинг муҳим хусусиятларидан бири — унинг ижтимоий мавжудот эканлигидир. Инсон ўзининг эҳтиёжларини қондириш мақсадларида ўзи каби инсонлар билан бирилашишга интилади. Инсонлар ижтимоийлашуви сунъий характер касб этиб, у шахс сифатида бошқа инсонлар ўртасидагина шакллана олади. Инсондаги бу табиий хусусиятни Абу Наср Форобий қуйидагича ифодалайди: «Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни кўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади... Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган, кишиларни бир-

¹ Бекмуродов Мансур. Мовароуннаҳрда жамоатчилик фикри тарихи. Тошкент, «Фан», 1994, 7—41-бетлар.

бирига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашув орқалигина одам ўз табиати бўйича интилган етукликка эришуви мумкин¹.

Хозирги давр социологиясида «инсон» деганда Ерда яшаётган мавжудот турлардан бири тушунилади. Инсон, умуман, инсон зотининг йиғиқ образи сифатида биоижтимоий мавжудот бўлиб, у бир вақтнинг ўзида ҳам табиатга, ҳам ижтимоий ҳаётга мансубдир.

Индивид эса инсон зотининг алоҳида олинган нусхаси, унинг вакиллари билан биридир. Шахс эса у ёки бу инсон сифатида намоён бўлиб, у маълум ва бетакрор индивидликка эга бўлади. Индивиднинг жамиятга кириш жараёнлари унинг ижтимоийлашувини таъминлайди. Ижтимоий муносабатларга киришиш натижасида унинг жамиятдаги қадриятлар ва меъёрларни ўзлаштириб бориши учун замин яратлади. Бу жиҳатдан у ижтимоий таъсир объектидир. Шунингдек, индивид ижтимоийлашув оқибатида жамиятдаги ижтимоий муносабатларда фаоллашади ва бунда у ижтимоий муносабатлар субъекти сифатида ҳаракатланувчи шахсга айланади.

.... Жамиятнинг пайдо бўлиши билан инсоннинг ижтимоий ва сиёсий муносабатлардаги ўрни юксалиб борди².

Социология фанида шахс ижтимоий муносабатларнинг мажмуи, яъни жамият маҳсули сифатида ўрганилади. Шу сабабли шахс тушунчаси социология фанининг объекти ва субъекти сифатида шу фаннинг асосий марказида бўлади. Индивид сифатида намоён бўлган мавжудот ижтимоий муҳит таъсирида шахс сифатида шаклланади. Индивиднинг жамият билан ўзаро муносабати уни маълум бир социал жамоа вакилига айлантирувчи турли гуруҳдир³.

Машрабнинг шахс ва жамият ҳақидаги қарашларининг негизида умуминсоний ғоялар, қарашлар таҳлил этилади. Мутафаккир ўз жамиятининг замон ва макондаги фарзанди эди. Машраб меросидаги ҳар бир асардан шахсий мазмун қидиришдан кўра, ижтимоий муаммони олиб чиққанлигини кузатиш мумкин. Унинг асарлари ғояларини фақат шахсий кечинмалар ифодаси деб, яқка шахснинггина ҳис-туйғулари йиғиндиси деб талқин этиш хато бўлур эди. Айни замонда, шоирнинг бутун ҳаёт йўли каби, шахсий фожиаси ҳам унинг асарларида из қолдирганига, шунингдек, мавзулар танланишида ва

¹ М. Бекмуродов ва бошқ. Социология. Маърузалар матни. Тошкент, 2000, 110—111-бетлар.

² Юқоридаги асар, 112—113-бетлар.

³ Н. С. Алиқориев муҳаррирлиги. Умумий социология. Тошкент, ЎзМУ, 1999, 42-бет.

талқин этилишида ўз таъсирини кўрсатганига шубҳа қилмас бўлади. Аммо Машрабнинг етуклиги шундаки, шахсий кечинмалар доирасидан чиқа билган, жузъийликдан умумийлик томон интилган. Шахсий дарду алам —фожиа ижтимоий дардлар билан кўшилиб —чатишиб кетади, шахсий тақдирдан нолиш умуман замонадан, ижтимоий тартиб-қоидалардан нолиш даражасига кўтарилади. У «Дастингдин» радифли машҳур мухаммасида тақдир, замона томонидан топталган, қувғин этилган, азоб-уқубатлар гирдобига отилган лирик қахрамоннинг норозилик тўла монологи бўлиб жаранглайди:

Не ғурбатларни чекдим, чарх бебунёд дастингдин,
Мудом мотамда бўлдим, бўлмадим дилшод дастингдин,
Тамоми хонумоним бўлди чун барбод дастингдин,
Қафасдин бўлмадимки кумридек озод дастингдин,
Ҳама обод бўлди, бўлмадим обод дастингдин.
Ки, мен ҳар қайга борсам, дод этарман, дод дастингдин.

Дилимнинг қуввати, руҳи равонимдан аюрдилар,
Кўзимнинг оқи янглиғ меҳрибонимдан аюрдилар,
Азизам, ҳамдамим, оромижонимдин аюрдилар,
Жаҳон гулзорида ул гулистонимдин аюрдилар,
Ҳама обод бўлди, бўлмадим обод дастингдин,
Ки, мен ҳар қайга борсам, дод этарман, дод дастингдин¹.

Машраб шеърятининг ўзига хос хусусиятлари унинг шахс ва жамият ҳақидаги дунёқарашида Машрабона руҳда юзага чиққан. Бу Мутлоқ Илоҳга муҳаббат дарди билан реал-фоний-ўткинчи дунёдаги оддий инсоний дард-аламларнинг бирга, ўзаро қўшилиб, зухур этилиш ҳодисасидир. Машраб инсоният дунёсининг нафс ботқоғига ботганидан таҳликага тушиб, барини «тарки назар этиб» қаландар бўлган бўлса-да, уларга ҳаётдан, одамлардан юз ўгириб, уларга нафрат билан қараган эмас. У одамларни севарди, уларга ҳамдард, меҳрибон эди: «Азалдан мен дили ғамгин халойиқ хайлини севдим». Машраб «ғамгин халойиқ» деганда кимларни назарда тутмоқда? «Дили ғамгин халойиқ» деганда улуғ ҳақпараст шоир кўнглида Илоҳ меҳри бор, дарди бор одамларни кўзда тутиб, фикр юритмоқда. Шу нуқтаи назардан:

Дилда дардинг бўлмаса, дарди саримни кавлама, сатрининг моҳиятига чуқурроқ тушунамиз. Машраб ана шундай, покдил, кўнгил

¹ *Машраб*. Девон, 17-бет.

бедор, аммо ҳаёт эзган одамлар дардининг куйчисидир. Унинг шеър-риятида бундай одамлар хонавайрон «бағри кабоб». Шоир ўзини шу бахти қора халқнинг подшоси деб эълон қилди:

Муҳаббат дардида оввора бўлган халқни кўрдим,
Кўзи вақти саҳар сайёра бўлган халқни кўрдим,
Тани дарду аламдан ёра бўлган халқни кўрдим,
Дили тиғи ситамдин пора бўлган халқни кўрдим,
Зулм туғён этибдур — ҳар бириси беҳабар танҳо¹.

Бу ерда Машраб яшаган даврдаги халқ дарди, унинг турмуши тасвир этилмоқда. Шу билан бирга Машраб худди шундай шеърлар-рида заминий дардни—ижтимоий ҳақсизлик ва адолатсизлик дарди-ни илоҳий дард-руҳнинг қийноқлари дарди билан қўшиб баён эта-ди. Зулм бу ўринда бойнинг камбағалга зулми эмас, балки таннинг руҳга, жаҳолатнинг маънавиятга, нафснинг инсонни ўз асли ва ўз-ўзини танишга тўсқинлиги зулмидир. Ижтимоий тенгсизлик, ҳирсу ҳасаддан туғилган фитна, уруш-қирғинлар сабабкори нафс инсонни ўз қулига айлантирган. Шунинг учун Машраб камбағаллар, оч-ялан-ғоч халқ тақдирига ачиниб қолмай, умуман бутун инсон зотининг аҳволига ачинади. Бу дард энди айрим индивидларнинг, алоҳида шахсларнинг дардидан юз чандон улкан бўлиб туюлади ва шоир-нинг юрак бағрини баттар эзади. Чунки халқ «муҳаббат даштида оввора», яъни ҳаққа етишиш, ҳақиқатни кўриш иштиёқида Маж-нун каби сарсон-саргардон, умид кўзлари кўкка тикилган².

Машраб фикрича, дунёнинг зулми беҳад кучайиб, вужудимизни кўринмас тўр билан ўраб олган. Биз бундан беҳабармиз, ҳар биримиз танҳо изтироб чекамиз ва яна ўзимизни унинг комига отамиз. Бироқ руҳимиз бу зулмдан қутилиб, эркин бўлишга интилади. Шу зайлда, инсон руҳ ва жисм талаблари орасида азобда. Бу инсон табиати ва тақдирига хос улуғ бир фожиани англаш ва уни шу фожа доридан қутқариш йўлини қидириш эди. Мансур Ҳаллож, Жалолиддин Румий, Фаридиддин Аттор, Машрабларнинг ниятлари шу қадар юк-сак. Уларнинг фикрича, қутилишнинг йўли—илоҳий муҳаббат; «фи-ску фужур гуноҳларини» шу улуғ муҳаббат ўтида куйдириш керак. Машраб инсонда илоҳий фазилатни кўриш ва севиш, айни вақтда илоҳда ҳам инсон хислатини кўриш ва севишни тарғиб этади. Бу

¹ *Бобораҳим Машраб*. Меҳрибоним, қайдасан, 7-бет.

² *Бобораҳим Машраб*. Меҳрибоним, қайдасан. Ф.Саломов ва Н.Комилов «Шоирӣ, аналҳақ» сўзбошиси, 7—8-бетлар.

маслакнинг мантиқи шуки, барча яхшилик, эзгуликлар илоҳдан, шунинг учун илоҳни севган киши ердаги яхши одамларни, ёри-биродари, ота-онаси, эл-юртинни ҳам севади, карамли-саховатли бўлади¹.

Аштархонийлар яшаган XVII—XVIII асрлар Мовароуннаҳр давлатидаги ижтимоий-сиёсий парокандалик шу даврда яшаган мутафаккирлар ижодиётида акс этди. Араб босқинчиларига, мўғул истилосига қарши оммавий чиқиш, ҳатто маҳаллий хон ва беклар истибдодига нисбатан кўтарилган исёнлар ҳам баъзида диний талаблар ниқоби остида олиб борилган. Машрабнинг замондоши Турди Фароғий иккинчи Каъба сифатида донг таратган Бухородан чиқиб кетар экан, ёзади:

Бир сори азм айла жойи номусулмондур бу мулк,
Фитнаи авбош, зулму жабру тугёндур бу мулк.
Бир калима хурматидин лек ислом оти бор,
Мутлақо кирдори хайли кофиристондур бу мулк².

Шарқ халқлари тарихида зулмга қарши мафкуравий курашга тушган кишилар сўфийлар эдилар. Бу йўналиш ҳар бир шаҳарда жамиятнинг энг онгли шахслари бошини бириктирган ва мавжуд зулмга қарши отлантирган эди.

Машраб жамиятда мавжуд бўлган, халқ бошига тушаётган жабр-ситамлар, ижтимоий адолатсизликлардан қалби фарёд чекди, уларнинг негизи, манбаи нимадалигини очиб беришга ҳаракат қилди. Жамиятдаги ижтимоий адолатсизликнинг бош ва асосий сабаби зўравонликда, деб билган Машраб ўзининг ўткир қалам кучи билан, ҳукмрон табақаларни, шахслар ва баъзи оми, жоҳил муллаларни танқид остига олди. Бобораҳим Машрабнинг оташин инсонпарварлик сўзлари, исёнкор шеърлари ўша даврдаги ҳукмдорларга, баъзи шариат пешволарига ёқмади. Машраб қаттиқ тазйиқ остига олинди. Машрабдан ўч олдилар. Мутафаккир шоирнинг қатл этилиши ўша даврнинг катта фожиаси бўлди.³

Навий ижодининг асосини ташкил этувчи чуқур фалсафий ва халқчиллик, дунёсеварлик ва инсонпарварлик, одамийлик ва юксак одоб-ахлоқ ташвиқи, ҳар жиҳатдан камолотга эришган Инсон тарфиби—мадҳи Машраб асарларида ҳам ўзига хос, эндиликда, машрабона овоз ва жўшқинлик, машрабона шижоат ва суръат билан намоён бўлди.

³ Юқоридаги манба, 8-бет.

⁴ *Машраб*. Девон, 10—11-бетлар.

¹ *Ж. Туленов, З. Фофуров*. Фалсафа, 82-бет.

Қатор йирик дostonлар, фалсафий, тарихий, илмий ва диний мазмун йўналишидаги кўплаб шеърӣй ва насрий асарлар яратган Навоӣй мероси билан Машрабнинг ҳали узил-кесил аниқланмаган, тўла тўпланмаган мероси ўртасида тафовут бениҳоя катта. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам Инсон бахт-саодатини, эрки-ҳуқуқини орзу этадилар. Инсон (шахс) шараф-ғурурини улуғлайдилар. Шу жуда муҳимки, улар моҳиятан халқларвар, элу юрт тинчлиги ва равнақи учун барча қийинчиликларни тортишга, халқ дардига ҳамдард, қайғу аламларига шерик бўлишга тайёр. Худди шунинг учун ҳам Навоӣйнинг лирик қаҳрамони бир ўринда:

Юз жафо қилса манга бир қатла фарёд айламам,
Элга қилса бир жафо-юз қатла фарёд айларам!

дея ҳайқиради. Машрабнинг ҳам лирик қаҳрамони: Бу олам халқи ичра дилпарӣшон бўлмасун», деб наъра тортади²:

Менингдек интизору йўлда ҳайрон бўлмасун ҳеч ким,
Кўкарғонда қуруб ер бирла яксон бўлмасун ҳеч ким,
Мисоли андалиби бегулистон бўлмасун ҳеч ким,
Бу бекасликда мендек хонавайрон бўлмасун ҳеч ким,
Кўзидин хун тўкиб, бағри қаро қон бўлмасун ҳеч ким.

Ўлиб кетсам не мушкулдур бу дунёда самар топмай,
Ўзумдек дард кўрган аҳли дардлардин хабар топмай,
Не мушкул термулиб қолсам бу йўлда болу пар топмай,
Бу бекасликда мендек хонавайрон бўлмасун ҳеч ким,
Кўзидин хун тўкиб, бағри қаро бўлмасун ҳеч ким³.

Халойиққа йўналтирилган азоб-уқубатларга ўз кўксини тутади: Аё дўзах, мени куйдир, халойиқ куймасун ҳаргиз!

Инсон, шахс, кишилик жамияти, у ҳақдаги қарашлар Машраб ижодий меросида пантеистик фалсафа, яъни бутун борлиқ ва мавжудотда, жумладан, Инсонда тангрининг зуҳури, яратувчининг зарраси, жилваси намоён бўлиши ҳақидаги таълимот юзага чиққан. Ўз тарихий илдишлари билан бу таълимот Шарқ ижтимоӣй- фалсафий тафаккурининг Мансур Ҳаллож, Форобӣй, Шайх Боязид Бисто-

² А. Абдуғафруов. Алишер Навоӣй ва Бобораҳим Машраб. Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, 4-сон, 8—9-бетлар.

³ Машраб. Девон, 287-бет.

мий, Имомиддин Насимий каби буюк намоёндаларининг ижодий-ижтимоий фаолиятларига бориб тақалади.

Аслида улуғларнинг ягона муштарак мақсадлари ўз даврининг онгли шахси, зиёлиси сифатида «халқ гами» жамиятга муносабатларида зухур этарди:

Одами эрсанг, демагил одами,
Ониким йўқ, халқ гамидин гами.

Навоийнинг фикрича, халқ гамини емаган одамни одам дейиш ноўрин. Лекин Навоий ва Машраб яшаган даврда ҳам халқ гамини энгиллагишга фидоий ҳукмдорлар, Навоийга ўхшаш вазиру вузаролар бор эди. Шу ўринда Машраб: «Жаҳон нолишга кирди бағрими дуди кабобин», — дейди.

Хуруфийлик таълимотини Озарбайжонда ёйган пантеист Саид Имомиддин Насимийнинг шахс ва жамият ҳақидаги қарашлари ҳам Машрабникига ҳамоҳанг. Насимий (1369—1417) умумхалқ манфатлари нуқтаи назаридан ҳаёт, жамият ҳақидаги танқидий фикрларини ғазалларидаги айрим байтларга сингдириб юборади. Зотан, бу хусусият Шарқ адабиёти ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, шоир бундай мисралар орқали ўз замонига танқидий муносабатини очиқ-ойдин ифодаламаса-да, ишқий мисралар, табиат манзараларининг тасвири орқали баён этар эди. Насимий маҳбуба ёки табиат тасвирига бағишланган ғазалларида ҳаёт ва жамият ҳақидаги фикрларини санъаткорона равишда ифодалайди:

Фалак аксига давр айлар, магар охир замон ўлди,
Қафасда тўтию кумри, чаманларда ғуроб ўйнар¹.

Насимий шеърятининг қудрати, унинг умумбашарий моҳияти шоирнинг инсонпарварлигида, шахсни озодликка ва маънавий камолотга чорлашида, ўз даврининг юксак ғоявий-бадий маҳоратини намоён қилишдадир.

Зеро, Насимий ва Машраб шеърятининг уйғунлик, ҳамоҳанглиги, шахс ва жамият ҳақидаги қарашларининг узвийлиги, икки даҳо тақдири бирлиги қалб исёнлари шиддатли бир хиллигида намоён бўлади.

¹ *Насимий*. Асарлар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1977, 11-бет.

Машраб қалбидаги туғён ўта зиддиятли, унинг шахсий ҳаётидаги дарддан, жамиятдаги адолатсизликлар, одамнинг одамга ёвлиги, ганимлиги дарвиш шоирнинг қалбини ўртаб жароҳатлайди, у ошёнидан айрилган қушдек безовталанади, қалби пора-пора бўлади:

Эй, фалак, қилдинг мени ул меҳрибонимдин жудо,
Булбули шўрида янглиғ гулистонимдин жудо,
Оҳ уриб қон йиғласам айб айламанг, эй дўстлар,
Мен бўлибман тўтии ширин забонимдин жудо,
Кўҳ ба кўҳ, саҳро ба саҳро, Машрабо, юрмоқ надур,
Чуғзи бевайронадурман ошиёнимдин жудо¹.

Машраб тарғиботчиси Жалолоддин Юсупов унинг шахс сифатида шакллангани ва жамиятни фаол тарбияловчи мақомга эришганлигини шундай изоҳлайди: Машраб—қаландар шоир. Унинг қаландарликдан кўзда тутган мақсади таркидунёчилик эмас. Асли таркидунёчилик «хилват дар анжуман» дадир. Бошқача айтганда, халқ орасида яшагани, мулоқотда бўлгани ҳолда, қалбан Аллоҳ ёди билан яшамоқдир. Шоирнинг бир тахаллуси Махдий. Тахаллус танлар экан, аввалан ўзига маънавий-руҳий томондан тўла мос тушишини назарда тутди. Чунончи, Махдий—ҳидоят қилувчи, тўғри йўл кўрсатувчи демакдир. Машрабнинг мақсади ҳам шу. Бунга далил жиҳатдан тарбиялаш ниятида ёзган шеърларидир.

Шоир Машрабни даҳрийликда айбловчилар ҳамма даврларда бўлган, ҳозир ҳам бундайлар бор:

Қилай шўриш Маҳшарга, очай дафтар Паямбарга,
Деяй арзимни Акбарга: манга Дўзахни танҳо бер.

У халқ омонлиги йўлида етти дўзахдан кўрқмай ўзлигини фидо қилган, халқ ичида МАРДИ ХУДО² лақабини олган бу буюк зотни қандай тил билан даҳрий дея олиш мумкин.

Навоий, Бедил, Насимий, Сўфи Оллоҳёр, Машрабнинг шахс ва жамият ҳақида қарашларидаги умумий ўхшашликнинг аҳамияти ва моҳияти шу ерда кўринадики, мутафаккирлар ўз ижодларида инсонни табиат ҳилқати, ҳамма нарса унинг учун яратилган, угина ерда мукаррамдир, мавжудликдаги мавжудотдир деб билади.

¹ *Машраб*. Танланган асарлар.Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971, 28-бет.

² *Ж. Юсупов*. “Ёзувчи”, 1998 йил, 26 август.

Ҳаётини инсон баҳорига бағишлаган, баҳор гўзаллик ошиғи, ҳақ-ҳақиқат, адолат ошиғи буюк файласуф Машраб тақдирдоши Имомиддин Насимий шеъриятининг қаҳрамони камолотга эришган, ҳар ишга қодир, ижодкор инсондир. Шоир инсонни хушбахт, саодатли ҳаётдан ўз улушини оладиган, қудратли бўлишини истарди. Диннинг баъзи ғоявий қарашларига қарши чиққан шоир ўз даврига нисбатан бирмунча ривож топган пантеистик мавқеда туриб бутун мавжудотни худога тенглаштиради. Насимий фикрича, Худо ҳар нарсада, мавжудотнинг ҳар бир заррасида, ҳар нарсадан аввал, мавжудотнинг ривожланишида, энг юксак чўққи бўлган инсонда деб билади:

Ҳақ таоло одам ўгли ўзидир...
Жумла олам билки Оллоҳ ўзидир.

Насимий инсон ва унинг қудратини улуғлаб, уни ер юзининг жавҳари, муқаддас деб билади.

Шахс муаммоси, унинг номуси ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳам Фарб, ҳам Шарқ фалсафий ва ижтимоий-сиёсий тафаккурининг бутун тарихи давомида марказий мавзулардан бири бўлиб келди. Бу мавзу теварагида бир-бирига қарама-қарши мафкуравий ва турли-туман концепциялар ўртасида шиддатли ғоявий кураш борди. Навоий инсон ҳуқуқларини, унинг ор-номуси ва қадр-қимматини ҳимоя қилиб чиқди. Инсон, деб уқтирди Навоий, табиатнинг энг юксак маҳсули бўлиб, у улкан иззат ва ҳурматга лойиқдир. Мутафаккир ўзининг «Вақфия»сида бундай деб ёзади: «Бутун осмон ва осмондаги жами нарсалар, бутун ер юзи ва ер юзидаги жами нарсалар, ҳамма денгизлар ва унда мавжуд бўлган ҳамма нарсалар, ҳамма мамлакатлар ва уларда бор бўлган жами неъматлар — бари энг яхши нарсалар инсон учун, унинг бахт-саодати учун яратилган; буларнинг жами — инсонга хизмат қилмоғи керак»¹.

Бобораҳим Машрабнинг салафи Навоий тасавуридаги инсон масаласи ҳақида фикр юритилганда, инсон табиатдаги бошқа нарсалардек аносир — арбаадан иборатдир, яъни унинг вужуди ўтдан, сувдан, ҳаводан ва тупроқдан ташкил топгандир. Демак, инсон вужудининг тириклиги унга хос бўлган руҳий ҳаётнинг ундаги руҳий фаолиятнинг бор бўлишлиги, тириклик демакдир.

¹ «Буюк ўзбек шоирлари». Тўплам. Тошкент, «Фан», 1972, 51-бет.

Шоир таъкидича, инсонни ижтимоий қилган омил (инсон ижтимоийлашуви) жамиятдир. Табиий, ижтимоий шароитлардир, муҳитдир. Навоий инсонни олий бир мавжудот дейди. Унинг фикрича, шахс дунёдаги бутун борлиқлардан, жамики нарсалардан устун туради, шахс умум мавжудотнинг энг бебаҳо дурдонаси, коинот тождир. У ижтимоийлашгандагина ўзини топади, деб билади мутафаккир. «Эл негиб топқай мениким, мен ўзими топмасам»¹ — ўзлигини топган одамни эл топади деб ҳисоблайди у.

Машрабга замондош Мирзо Бедил шахс ва жамият ҳақидаги қарашларини асарларида баён этиб, инсон эркинлиги, киши тафаккурининг хурлиги йўлида куйлашга интилди.

Бир неча асрлар ичида Ҳиндистон халқлари ўртасида давом этиб келган диний ва миллий зиддият, низо, кураш ва қонли тўқнашувлардан хабардор бўлган Бедил Ҳиндистон халқларининг бирлигини, ҳамжиҳатлиги ва ҳамкорлигини жони дили билан истади ва шу ғояни куйлади. У халқлар бирлигида, ҳамкорлигида, иттифоқида ватаннинг қудратини, хур, эркли ҳаётини, яшнаб-гуллашини, кундан кунга авж олиб келаётган инглиз тажовузига қарши тура оладиган кучни кўра олган фозил киши, ажойиб мутафаккир эди. У бор куч-қуввати билан замондош, ватандошларини ҳамжиҳат, дўст бўлишга чорлади.

Дўстлар, иттифоқда ташласак қадам,
Синар ҳар босқинчи—арабми-ажам.
Иттифоқ кучидан бўлмангиз ғофил,
Тиш тошни синдирар бирлашгани дам².

Машраб замондоши Сўфи Оллоҳёр ижоди ва фаолиятини ўрганиш шундай фикрга олиб келадики, у жамиятни қайта тарбиялаш, унинг вужудини турли маразлардан даволаш, маънавияти булоқлари кўзини очиш ва халқ мафқурасини ёт унсурлардан тозалаш, ислоҳ қилиш ҳаракатларида аниқ дастур билан иш кўрган. Буни, биринчидан шахс эътиқодини мустаҳкамлаш, аҳоли онгини ёт мафқуралардан, хурофий бидъатлардан тозалаш, сохта авлиёлар ва улар шахсига сигиниш иллатларини илдизи билан қўпориб ташлаш, иккинчидан, эътиқоди мустаҳкам Комил инсонни тарбиялаш дастури икки йўналишда иш олиб боришга асослангани яққол кўриниб

¹ В. Зоҳидов. Улуғ шоир ижодининг қалби. Тошкент, «Ўзбекистон», 1970, 153-бет.

² Мирзо Бедил. Рубоийлар, 6-бет.

туради. Бири, оддий халқ, яъни «авом ун-нос» ичида, иккинчиси, жамиятнинг зиёли табақаси орасида таблиғ-тарвиж ишларини жонлангиришга йўналтирилган¹.

Машраб зулм ва истибоднинг кучайган, ҳоким ва беклар ўрта-сида ўзаро урушлар авж олган ва бунинг оқибатида жамиятнинг иқтисодий аҳволи издан чиққан, халқнинг аҳволи ниҳоятда оғир бир аҳволга тушиб қолган даврда яшади.

Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳволида юз бераётган бу ўзгаришлар, шубҳасиз, унинг маънавий ҳаётига таъсир қилмасдан иложи йўқ эди. Ижтимоий фикр тараққиётида юзага келган табақавий зиддиятлар ўзига хослигини ғоявий оқимлар курашига шу негизда ёндошмоқ керак.

Машраб халқ оммаси ичида истеъдодли шоиргина эмас, ўткир сўзли, ҳозиржавоб ҳажвчи сифатида ҳам машҳур эди. У халқ хотира-сида Насриддин Афанди образини эслатар эди. Шунга кўра, Машраб номи билан боғлиқ кўп сонли латифа ва ривоятлар яратилгани бежиз эмас. Бу ривоят ва латифаларда у ҳар қандай «каромат» кўрсата оладиган «авлиё» образида тасвирланади; уни халқ энг адолатпарвар, ҳақиқатгўй, ҳаммага ғамхўр, олижаноб, ахлоқий фазилатларга эга шахс сифатида тан олган².

Машраб ўзининг бетакрор таъсирчан шеърлари билан халқ, ўзи яшаган жамият орасида бўлди. Обрўси, шеъриятининг улуғлиги бутун-бутун мамлакатларга ёйилди. Аҳолининг турли қатламлари даҳо шоирнинг ҳар бир каломини мўътабар, табаррук ҳисоблайдилар. Зеро, дард кўрган юракдан чиққан сўз дардли юракларга малҳам бўлади.

Машраби девона инсон—шахс сурати таҳоратига эмас, қалб, кўнгил таҳоратига эътибор беради. Чунки одамнинг кўриниши топ-тоза, силлиқ бўлиши, аммо сийрати илон, чаёнлар билан тўлиб-тоғшиб ётиши мумкин. Покиза хонадонга муттасил меҳмон келаверганидек, соф кўнгил уйига ҳам севги, садоқат, меҳр-муҳаббат, илҳом, раҳм-шафқат, адолат, тўғрилиқ, саховат, ризолик, мардлик, илм, шукр, тавба, камтарлик, сабр, нур отлиқ илоҳий меҳмонлар турғун бўлиб келадилар. Машраб фалсафасига кўра, инсон қалбини жароҳатламаслик зарур. Қалбга озор Худога озор³.

Жамиятда яхши одамларни эъзозлаш, уларнинг ақли, билими,

¹ Ш. Сирожиддинов. Сўфи Оллоҳёр илоҳиёти, 34-бет.

² Й. Жумабоев. Ўрта Осиё этикаси тарихи очерклари, 231-бет.

³ Ж. Юсунов. «Ёзувчи», 1998 йил, 26 август.

иродасини жамият учун фойдали ишларга сарфлаш жуда муҳим. Яхшилар қадрланган жойда яхшилик кўпаяди, ёмонларнинг фаолияти камайиб, халқ эркин нафас ола бошлайди, ҳалол меҳнат орқасида кун кўрадиган одамларнинг орзулари ушала бошлайди. Бу эса — маданиятнинг, маънавият оламининг гуллашига заминдир¹.

Тасаввуф амалиётида инсоннинг энг ашаддий, жирканчли душмани нафсдир. Нафс одамни йўлдан чиқаради, балоларга гирифтор, дину иймондан жудо қилади, ҳирсу ҳаво, шаҳват ботқоғига қулатади, хору зор айлаб пировард оқибат дўзах азобига дучор этиб, Аллоҳ марҳамати ва Пайғамбар шафоатидан маҳрум этади. «Мабдаи нур»да бу ҳақда кўплаб ривоятлар келтирилган, насиҳатлар қилинган:

Бу замон халқи баҳодиру дамир,
Марди нафси марди шаҳват, марди кир.

Машраб қаттиқ қоралаган инсон табиатидаги яна бир жирканчли хислат ота-бобоси, насаби номи билан яшаш, уларнинг улуғ номини ўзига нисбат бериб, «мен фалоний ўғлиман, фалоний насабиданман» деб фахрланишдир:

Зоҳири ибн фалон, ибн фалон,
Дилда бир арзанча йўқ хавфи иймон².

Машраб бахт учун, шодлик ва ҳузурланиш учун туғилмаганлигини анча эрта билган, бунга у вақтли кўниккан. «Онадин бахти қаро келдим...», «Мени бахти қаро дунё юзида не ҳам айларман», «Мени бахти қародин қўл ювди қавму қариндошим» сингари сўзларни тез-тез такрорлаб, ўз бахти қаролиги, толесизлигини эътироф қилаётгандай кўринса-да, сийратида кўникмаслик, кўникишга қарши исён оловлари сел бўлиб оққан.

Машрабнинг қалбини азоб, оғриқ, ҳасрат доғлари чегарасида чеклаш, камлик қилади. Бу юрак синдирилган ҳам. Уни одамлар қўли билан ёвузлик, нодонлик, адоват ва ҳасад парчалаган. «Энг қайғули қувонч — шоир бўлмоқ. Қолгани ҳисобмас, ҳатто ўлим ҳам...» Федерико Гарсиа Лорканинг бу фикрлари худди Машраб учун, бевосита Машраб ижодиётини эътиборда тутиб айтилгандай. Аслида ҳар бир буюк ватанпарвар шоирнинг инсоний қисмати ва адабий фаолияти-

¹ М. Муҳитдинов. «Хамса»ларнинг биринчи дostonларида комил инсон тасвири. Самарқанд, 2001, 39-бет.

² Бобораҳим Машраб. Мабдаи нур, 31-бет.

даги энг қайғули қувонч тантанасидир. Насимий ва Навоийда шундай бўлган. Байрон ва Пушкинда шундай. Лорка ва Нозим Ҳикмат шоирлиги шундай кечган.¹

Ҳаётнинг ҳам, инсон умрининг ҳам икки муҳим нуқтаси, ҳал қилувчи икки чегараси бор. Булардан бири — тириклик, иккинчиси—ўлим. Шеърят учун шу икки жиҳат — иккита ғоявий қанот. Инсоният қалби ва келажагига ўзини масъул сезган шоирлар тириклик ва ҳаёт муаммоларига қандай ёндошган бўлсалар, фонийлик, ўлим ғояларига ҳам жиддий қараганлар:

Чун қўлим бирла оёғим боғламоқ ҳожат эмас,
Мен ўлимга розиман — чун турғали тоқат эмас.

Яшашдан тўйган шахснинг ўлимга ҳам шижоатли боқиши ҳақида:

Мунча шиддат бирла бошим кесгали зўр айлама,
Баски, одам қони тўкмак сенга ҳам тоат эмас².

Машраб ғазалларидан бирида «ҳар таги деворларга зору саргардон, юртма юрт, элма-эл, «мусофир шаҳар»ларда «жумладан бегона» кезганларидан сўзлаб, шундай дейди:

Бул мусофир шаҳрида ҳар доим туташиб ёнаман,
Ҳар қаён борсам бу кун йўлдан адашиб бораман.

На отам бор, на онам бор — ҳеч кишим йўқдир менинг,
Ҳар таги деворларга зору саргардонаман.

Не гуноҳ қилдим худо, дунёда мен бўлдим ғариб,
Ҳар қаерда бекасу бечорага ҳамхонаман.

Доғлар қўйди юракка бу фалакнинг гардиши,
Қисматим андоғ экан, мен жумладин бегонаман.

Бул яқомни чок этиб фарёду афғон айларам.
Барчани бағри бутуну мен дили сарпораман.

Энди, Машраб, қул экансан, қисматинг булду сени,
Шукриллиллоҳ, ҳар ерда мен толиби дурдонаман³.

¹ *И.Ҳаққулов*. Адабиёт ва санъат, 107-бет.

² Юқоридаги асар, 117-бет.

³ *Машраб*. Девон, 156-бет.

Машраб кезган, кўрган, кузатган: бировлар мансабу бойлик қафасида, бировлар ўзининг мавжудлигини унутиш даражасида ёлгон даъволар кетидан қувиш билан банд, кимлардир ҳирсу ҳавас қули, омма—жамият оғир меҳнатдан эзилиб ётибди. Нега шоир «ҳар ерда» «толиби дурдона» бўлганлигидан шукроналар қилаётир? Негаки, атроф-муҳитга қараб, одамлар сийратини тасаввур этиб, ўзининг фикран ҳур, юракда асло тутқинлиги йўқлигидан у фахрланмоқда.

Машраб классик адабиётимизнинг ғазалчилик жанрини ўзига хос йўлдан давом эттириб, ривожлантирди ва бу хазинага лириканинг беқиёс намуналари ҳисобланишга лойиқ юзлаб асарлар қўшиб, бойитди. Шоир асарлари юксак бадиийлиги, бениҳоят нафислиги, ижобий маънодаги соддалиги ва жўшқинлиги билан ажралиб туради. У лирик қахрамоннинг энг нозик руҳий ҳолатлари, унинг ички ҳиссиётлари, қалб дардларини фавқулодда равон ифодалайди. Машрабона шеърият халқ дилига, руҳига мос ва чинакам хос мазмунда бўлиб, айни пайтда, шаклан гўзал, бежирим, ғоят самимий, мусиқий, жонли, ўйноқи ва жарангдор лирикадир.

Машрабнинг ижодкор сифатида бахти шундаки, ўз фикрларини халқининг жонли, сўзлашув тилида яратиб, халқ, жамият дилига кириб боришга эришган; халқ удумлари, меҳнат аҳлига хос соддаларча донолик, халқона куйлаш унга насиб этган:

Бир боқишга жумлаи жонона тасаддуқ,
Шахло кўзингга оқилу девона тасаддуқ¹.

Машраб ижодида халқчиллик, инсонийлик ва олам, табиатнинг энг олий маҳсули бўлмиш шахсни улуғлаш, унга фидойилик қилиш стакчи мавзулардан ҳисобланади. Машраб асарларида, шунингдек, шоир ҳаёти билан боғлиқ айрим ривоятларда ҳам даврнинг ижтимоий қиёфаси ўз ифодасини топганлигини кузатиш мумкин. Машраб яшаган давр ... Бир томонда, чексиз бойлик ва мансаб эгалари, мартаба, мавқега эга бўлган мутаассиб дин пешволари, бир томонда, жафокаш халқ. Шундай бир шароитда шоир ҳақ-ҳуқуқи барбод этилган мазлум «дили тиғи ситамдин пора бўлган халқ» билан бирга бўлди. «Мўминнинг қалби—худонинг уйи» деган ақидани ўз тасавурида ривожлантириб, инсоннинг қалби муқаддас бир олам, бинобарин, инсонни энг муқаддас деб билишга — тавоф қилишга чақирди.

¹ Машраб. Девон, 19-бет.

Инсон дилини оғритмаслик, уни аяб-асраш лозимлигини уқтирди.
Инсон дилини юзлаб муқаддас Каъбадан улугроқ деб таърифлайди:

Не савдолар боша солдинг, бу савдолар оз ўлмазму?
Ки банд эттинг оёғларни, яна бандлар ёзилмазму?

Паёми васл эшитиб мен юрурман шаҳрдин шаҳра,
Саги даргоҳ бўлганлар бу сағлардин қутулмазму?

Тавофи олами дил қил жаҳонда ҳар башардин сен,
Агар бир дилни оғритсанг, юзар Каъба бузулмазму?¹

Машраб шеъриятида ҳар томонлама комил, чиройда танҳо ёр тим-солини чизади. У ҳаётдан ташқарида яшайдиган, қандайдир афсонавий-мавҳум образ эмас, унда бутун инсоний хислатлар мавжуд, у ҳаёт ер гўзалидир:

... Сенга бердим дилу жонимни ул дам,
Беҳишти жовидон таркини тутдим.
... Кавсар шароби ёдимга келмас,
Лаъли лабингдин мастона бўлдим.

Замон ва маконга сиғмаган мутафаккир Машрабнинг чуқур ва теран ақли, чуқур мулоҳазали тафаккури, оташин ўқиган ғазаллари ҳукмрон мафкура учун хавф туғдирган. У ҳукмрон мафкура арбоблари томонидан таъқиб ва қувғинда яшади. У ўз қарашларида ифода этганидек, реал ҳаётда шод хуррамлик кўрмаганлигини, яқин ҳамдард ва ҳамнафас кишиси бўлмаганлигини, умри азоб-уқубатда ўтаётганлигини қайта-қайта қайд этади, бу фикрларини дунёқараши маҳсули бўлган ғазал ва мухаммаслари мазмун ва моҳиятига сингдириб юборади:

....Дўстлар ҳолимга йиғлар, душманим кўрса кулар,
Дард кўб, ҳамдард йўқ, душман кўб, толеъ забун.
Юз жафо бошима ортгурди, вафони кўрмадим,
Охири бори маломат қоматимни қилди «нун».
Ғам кўзум термултуриб қўйди биёбон даштига
Кўзда ёшим қилди саҳроларни рангин лолагун².

¹ *Бобораҳим Машраб*. Меҳрибоним, қайдасан, 215-бет.

² *Мўмин Ҳошимхонов*. Машраби мўътабар ўзум, 64-бет.

Машраб эзилган халқ ўртасида тургани ҳолда, жаҳолатга, зулм-қўрликка қарши очиқдан-чиқ инграган журъаткор овози рикордин раҳнамоларидан тортиб насл-насабига мағрур, «қора халқ»нинг яна бир хўжайини — саййиду хўжаларгача, замонасининг бой-баёнларидан тортиб, хону ҳоқонларигача даҳшатга солар эди. У таъқиб ва ҳаёти хавф остида қолганда мавжуд вазият тақозоси билан меҳрибон, мушфиқ халқ уни ўз сеvimли фарзанди сифатида бағрига яширар, бошқа юртларга эҳтиёткорлик билан ўтказиб юборар эди. Бу ҳолат ўзга юртларда ҳам такрорланар, шу тахлит ўтаётган дарбадар, зулматли ҳаёт буюк шоирнинг аламли, ҳақ ва ҳақиқат учун фидо этилган фожиали онларини яқинлаштирар эди.

Машраб инсонни мавжуд ҳаётдагина эмас, балки «боқий» дунё хисоблаган нариги дунёда ҳам азоб-уқубатларга маҳкум этилишига қарши:

Элни сазойи қилмагил, якка ўзумни айлагил,
Юрдуму кўрдум ҳамани, дунёда пиргуноҳ ўзум.

Жаннат хуру филмонларидан кечиб, ҳақиқат ва халқ омонлиги йўлида ўзининг сазойи этилишига ҳам, ёлғиз дўзах ўтида куйдирилишига ҳам у рози. Унинг ёлғиз орзуси—инсонни барча офатлардан асраш, бу йўлда ҳамма бало-қазоларга ўзлигини қалқон этиш¹.

Бобораҳим Машраб Шарқнинг барча ҳурфикрли мутафаккирлари каби омма—жамият бахтли турмуш йўлини излади, лекин уни топа олмади. Бу мутафаккирнинг айби эмас, балки у яшаган ва ижод этган ижтимоий-тарихий муҳитнинг натижасидир.

Машрабнинг ижтимоий қарашлари илмий ва тарихий аҳамиятга эгадир. Унинг қарашлари шахс ва жамият ривожини масалалари бўйичагина эмас, балки давлат ҳокимиятининг пайдо бўлиши ва моҳияти масалалари бўйича ҳам қимматлидир.

Машраб дунёқараши ички қарама-қаршилиқларга эга. Бу қарама-қаршилиқларни энг аввало, шоир яшаган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий шароитдан, даврнинг, жамиятнинг нобаробарлигидан, халқнинг ночор аҳволи, жабр-зулм ўта кучайганлигидан, мамлакатда ички зиддиятлардан қидирмоқ керак. Мутафаккир шоир бутун умр ҳақиқат, адолат қидирди, адолатли жамият тўғрисида ҳаёл қилди, халқ оммасини ноҳақ эзмасликни, тобе кишиларга яхшилик қилишга чақирди.

¹ *Бобораҳим Машраб*. Меҳрибоним, қайдасан, 351-бет.

МАШРАБНИНГ ИЖТИМОЙ АДОЛАТ ВА ТЕНГЛИК ҲАҚИДАГИ ФИКРЛАРИ

Адолат ҳақиқатга ва тўғрилиқка риоя қилмоқ, зулмдан юз ўгириб, ҳақни ҳақ эгасига топширмоқ, ишларимиз, ҳаракатларимиз ва сўзларимизда тўғри йўлни изламоқ демакдир.

Ислом ахлоқида энг олдин қўйилган ва энг муҳим масалалардан бири адолатдир. «Аллоҳ адолатга, чиройли амаллар қилишга ва қариндошга яхшилик қилишга буюрур ҳамда бузуқлик, ёмон ишлар ва зўравонликлардан қайтарур» (Наҳл сураси, 90-оят).

Коинотнинг ва дунёнинг тартиби адолатга боғлиқдир. Адолат бўлмаган жойда зулм авж олади. Зулм ислом динида ҳаромдир ва энг зўр гуноҳлардандир. Қуръонда Аллоҳ золимларни ёмон кўришини билдирган. Пайғамбаримиз ҳам бир ҳадисларида: «Куфр, яъни кофирлик, динсизлик давом этиши мумкин, лекин зулм давом этмас», дейдилар. Аллоҳ Қуръонда: «...одамлар орасида ҳукм қилганингизда, адолат билан ҳукм қилишга...» буюради (Нисо сураси, 58-оят). Қуръонда яна: «Аллоҳ адолат қилгувчиларни севади», — деб марҳамат қилинади (Мумтаҳана сураси, 8-оят).

Аллоҳнинг 99 номи бор, шулардан бири Ал-Адлдир. Яъни, Аллоҳ бандаларига адолатлидир. Ислом динини тадқиқ этган оврупалик олимлар ҳам ислом динини адолат дини деб атаганлар¹.

Мовароуннаҳрда жуда қўплаб ҳукмдорлар одиллик, адолат билан сиёсат юритганлар. Амир Темур, Шайбонийхон, Убайдуллахон, Абдуллахон Иккинчи, аштархонийлардан Имомқулихон даврида мамлакат иқтисодий, ижтимоий муҳити, маънавияти, сиёсий ҳаётида сезиларли ўзгаришлар бўлиб, вазият мўътадиллашди.

Мовароуннаҳрдаги бу мўътадиллашиш ҳақида фикр юритилганда, Амир Темур давридаги ижтимоий адолат ва тенглик ҳақидаги умуминсоний қарашларга урғу бериб ўтиш ўринлидир. Амир Темур аксарият ҳолларда қўшни давлатлардаги ижтимоий муҳит, сиёсий шарт-шароитлар таназзулга юз тутган эл-улуснинг ўз ҳукмдорларидан норозилиги кучайган ҳолларда ўша давлатларни адолатли тартиб тузуқлар салтанатига қўшиб олгандир. Бу хусусда у шундай ёзади: «Қайси мамлакатнинг аҳолиси ўз ҳоқими ёки валийсидан озор чек-

¹ *Абдураҳмон Қоя*. Исломда ахлоқ. Тошкент, Мовароуннаҳр, 1997, 37—38-бетлар.

кан ва ўша диёр аҳлининг кўнгли валийсидан қолган бўлса, мамлакатларни забт тасарруфига олсин»¹. «Соҳибқирон салтанат ичкарасидаги вилоят ва улуслардаги ҳокимлар фаолияти, иш юритиш тартибларига, халқчиллик, элпарварлик талаблари ижросига ҳам доругалар ва ҳокимлар халққа жабр-зулм қилиб, уларни хароб қилган бўлсалар, қилган ишларига лойиқ жазо берилсин»².

Амир Темур бож-хирож, солиқ олиш жараёнида йўл қўйилган адолатсизликлар халқ нафратини ошириши, ижтимоий-руҳий буҳронлик юзга келиб қолиши мумкинлигини яхши билган. Шу боисдан ҳам солиқ олиш усулларини такомиллаштириш, халқ манфаатларини устун қўйиб тадбир қўллашга алоҳида аҳамият берган. Ноҳақ жазо беришлар, алдов, макр-зулм, риёкорлик хислатлари унинг буюк шахсиятига ёт унсурлар ҳисобланур, амирларнинг ноҳақ халққа жабр-ситам етказиб қўймаслиги устида доимий фикр юритар эди.

Амир Темур забт этилган мамлакатлар халқларига қатор ижтимоий-иқтисодий энгилликлар инъом этиб, эл-улус эътиборини қозонган, чексиз миннатдорчилик ва ҳурмат-эҳтиромларга сазовор бўлган. Амир Темур салтанатига қўшилгунга қадар ҳаддан зиёд адолатсизлик ва инсофсизлик, ўнларча бемаъни хирожлардан «қўл-оёғи занжирбанд» халқлар энгил нафас ола бошлаган халқлар асрлар давомида орзуга айланиб, ижтимоий онгда шакланган одил ҳукмдорни Амир Темур шахсида кашф этиб, уни ҳақли равишда улуглай бошлаганлар. Соҳибқирон барча мамлакатларда жорий этилиб, қатъий амал қилиниб келинган жон, хонадон, йўл солиқларини ва бошқа қатор хирожларни ҳам бекор қилган³.

Амир Темур ижтимоий адолат ҳақида «Тузуқлар»ида ёзади: «Адолат ва инсоф билан тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим. Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эҳсон ишларим билан одамлар кўнглидан жой олдим. Фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик қилдим, сипрҳийларга инъомлар улашдим. Золимлардан мазлумлар ҳаққини олдим. Бирор кимсага тухмату ғийбат қилсалар, қулоқ солмадим. Сипоҳу раиятни умид ва қўрқув орасида сақладим. Очиқ юзлилик, раҳм-шафқат билан халқни ўзимга ром қилдим. Адолат билан иш юритиб, жабр-зулмдан узокроқда бўлишга интилдим». «Куч адолатдадир», — дейди соҳибқирон⁴.

¹ Мансур Бекмуродов. Мовароуннаҳрда жамоатчилик фикри тарихи, 45-бет.

² Темур тузуқлари. Тошкент, Фафур Фулом номидаги нашриёт, 1991 йил, 74-бет.

³ М.Бекмуродов. Мовароуннаҳрда жамоатчилик фикри тарихи, 47-бет.

⁴ Темур тузуқлари, 54, 63, 64-бетлар.

Мутафаккир Хусайн Воиз Кошифий «Ахлоқи Муҳсиний» асарида ижтимоий адолат ҳақида фикр юритиб, адолат ҳимоя қилинмаса, заиф ва кучли одамлар йўқолиб кетади, адолат бўлмаган жойда халқнинг аҳволи яхшиланмайди, дейди. Адолат, унинг фикрича, кишилар ўртасидаги тенгликни назорат қилишдир¹.

«...анъанавий ахлоқий қарашлар тизимига раҳна солинмаслиги, инсоний қадриятлар таназзулига йўл қўймасликка, шахс ва жамоа манфаатлари ўртасида шаклланган мувозанат меъёри бузилмаслигига алоҳида аҳамият берилди. «Ахлоқ, — деб таъкидлади Президент И.А.Каримов, — бу аввало, инсоф ва адолат туйғуси, имон, ҳалоллик дегани. Қадимги аجدодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуини, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанлар. Киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан муросасиз исён бўлиши керак. Шундай одамгина лафзини сақлайди, бировнинг ҳаққига хиёнат қилмайди, садоқатли бўлади, ватани, халқи учун жонини фидо этишга ҳам ўзини аямайди»².

Мовароуннаҳрда ижтимоий адолат ва тенглик ҳақида Уйғониш даврининг мутафаккири Абу Наср Форобий қуйидаги фикрни баён этади: «...илмни севмасдан, доимий ва мунтазам меҳнатсиз назарий билимларни эгаллаш мумкин эмас. Ўзини фалсафага бағишлаган кишидан у ахлоқий покликни, тўғрилиқни, меҳнатни севишни ва одил, адолатли бўлишни талаб этади. ...ранж-машаққатларга бардош бериши, табиатан тўғри ва тўғрилиқни севадиганлардан бўлиши... истаган нарсасида ортиқча худбин бўлмаслиги шарт. ...Адолатга жиддий қарамайдиган, ёмонлик, жабр-зулмга қаттиқ берилган бўлса, бундай киши ҳақиқий файласуф бўла олмайди»³.

Уйғониш даврида шарқ мутафаккирлари бир қатор ижтимоий масалаларни илгари сурдилар. Гуманизм ғояси Уйғониш маданиятининг энг умумий ва характерли хусусияти бўлиб, у ижтимоий-ахлоқий йўналиш шаклида вужудга келди, ривожланди ва намоён бўлди. Гуманистик ғояларни, принципларни амалга оширишнинг асосий йўли, воситаси сифатида олий етук ахлоқ, маърифатли ва адолатли жамият, жамоат масаласи олдинга сурилди⁴.

Фозил ва жоҳил шаҳар аҳли ўртасида юз берадиган курашда ақлидрок тантана қилишига Форобий қаттиқ ишонган ва жамиятдаги муносабатлар пировардида инсонийлашишига умид боғлаган эди.

¹ Мутафаккирлар ахлоқ ва адолат ҳақида. Тошкент, «Адолат», 1995, 30-бет.

² М. Бекмуродов. Ўзбекистонда жамоатчилик фикри, 159-бет.

³ М. М. Хайруллаев. Форобий. Тошкент, «Ўзбекистон», 1991, 42—43-бетлар.

⁴ М. М. Хайруллаев. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. Тошкент, «Ўзбекистон», 1971, 36-бет.

Тарихий заруратлар туфайли юзага келган диний дунёқараш билан бир вақтда фалсафий қарашлар ҳам мавжуд бўлиб, унинг ғоя, қадриятлари атрофида ҳам имон, эътиқод шаклланиб борди. Зеро, бундай имон, эътиқод эгалари ҳаётни инсонга монанд тарзда қайта қуриш, мамлакатлар, халқлар ўртасида тинчлик, дўстлик, ўзаро манфаатли ҳамкорликка асосланган, нисбатан ижтимоий жамият ер юзида юзага келишига астойдил ишонадилар¹.

Мутафаккир Абу Райҳон Беруний адолатли ижтимоий тузумга эришишнинг тўғри йўлини кўрсатиб берди. Унинг фикрича, «подшо «заковатли» бунёдкор бўлиши лозим. У юқори мартабалилар ва қуйи табақалар ўртасида адолат ва кучлилар билан заифлар тенглик» ўрнатиш инсофли ҳокимнинг асосий вазифаси деб билди².

Берунийнинг бу хилдаги ғоялари кўп жиҳатдан Арастунинг адолат ҳақидаги таълимотига ўхшашдир. Бу ўринда Арасту ижтимоий адолатни эзгуликнинг энг мукамал тури деб билади. У адолатни «тенглаштирувчи» ва «тақсимловчи» қисмларга бўлади. Биринчиси мол-буюм алмаштиришда — миқдорга қараб тўлаш, яъни тенглаштириш, иккинчиси — кишиларнинг хислатлари, бойлиги ва муруватига яраша уларни қадрлашдир³.

Шахс ўзига хос бўлган муайян хислатларга, хулқларга, кайфиятларга эгадир. «...инсофли, виждонли бўлишдан тортиб то қаноатли, сабрли, матонатли бўлишгача, озодликни, хурликни севишдан тортиб то инсон учун зарарли бўлган ёмонликни нафратли учратишгача, шафоатли, шафқатли, адолатли бўлишдан тортиб, то разилларга аёвсиз кураш эълон қилишгача...»⁴

Ёмон одам бошқаларни ўзига муте этса, яхшилар оқил, донолар хор бўлади, лаълдек қимматли, кўнгли пок одамлар «кўҳи бало остида ғамнок» яшайдилар. Хулқи, рафтори даррандалик бўлган нокаслар шоҳ саройида иззат-ҳурматда яшайдилар, — дейди Навоий. «...разил, нодон одамлар хизматида неча олиму донишманд юради, мулозимлик қилади». Улуғ шоир аниқ суръатда ўз даврининг воқеаларидан келиб чиқиб, нотавон, камбағал болалар учун илму ирфон

¹ *Иброҳим Каримов*. Маънавият, фалсафа ва ҳаёт. Тошкент, «Фан», 2001, 151-бет.

² *Абу Райҳон Беруний*. Минерология. Танланган асарлар. 2-жилд, Тошкент, 1966, 12-бет.

³ *И. Жумабоев*. Ўрта Осиё этикаси тарихи очерклари, 116-бет.

⁴ *В. Зоҳидов*. Улуғ шоир ижодининг қалби. Тошкент, «Ўзбекистон», 1970, 155-бет.

эгаллашнинг ниҳоятда қийин экани, энг ёмони шуки, азоб билан билимдон бўлганлар хору нодон, разиллар эса роҳатда яшашини бир дард, алам билан тасвирлаган. Шоирнинг муносабати, жамиятнинг нотекислиги, адолат йўқлигини очиқ-ойдин ёзиши Навоий инсон-парварлигининг кудратини оширган, унинг ғоялари ҳаётийроқ, таъсирлироқ бўлиб чиқишини таъмин этган¹.

Абулғози ўзининг яхши ва ёмон хулқли одамлар ҳақидаги ахлоқий қарашларини «Шажараи турк»да кенг баён қилиб, у кишининг хулқ-атворини баҳолашда унинг фаолиятига, жамиятда тутган ўрнига алоҳида эътибор беради. Олим жамият учун, ижтимоий турмуш учун бирор фойдали иш қилган одамларнигина яхшилар қаторига қўшади. Аксинча, эл-юртга нотинчлик, халқ бошига кулфат ва бахтсизлик келтираётганларни эса қоралайди: «Улуғ ўғлининг оти Маҳмуд эрди. Ани Маҳмуд султон дерлар эди. Бениҳоят тентак, ғайратсиз, номус-сиз, кўрқоқ ва сорон», — дейди отасининг фитначи ёмон кишиларга бўлган муносабатига тўхталиб, «Хоннинг феъли кенглиги ва гуноҳқорларни афв қилгани отамиз Хоннинг бошина ва барча юрт халқининг бошина кўргуликлар келтирур», — деб ёзади.

Абулғози фикрича, яхшилик ва хушахлоқликнинг маъноси мамлакатни обод қилиш, адолатли ва шафқатли, мард ва саховатли бўлиш, фақир-бечораларга ёрдам бериш, эл-юрт тинчлигини ва фаровонлигини таъминлаш ҳислатларидир.

Абулғози ота ва фарзандлар ўртасидаги ҳамжиҳатлик, меҳр-оқибатга тўхталиб, Ўғузхоннинг донишманд одам бўлиб етишганини, олти ўғлига жуда кўп яхши насиҳатлар қилиб, «билимлар ўргатиб», шаҳарлар ва эллар инъом бериб, адолат билан ҳукмронлик қилганини улуғлайди².

«...темурийлар салтанати емирилгандан сўнг мамлакатда узоқ давом этган парокандалик, кети узилмаган босқинчилик урушлари, қўлдан-қўлга ўтаётган давлат бошқаруви жамиятда беқарорлик ва саросима кайфиятини кучайтирди. Натижада анъанавий таълим-тарбия тизими бутунлай издан чиқди. Асрлар давомида эришилган тамаддун яшин тезлигида таназулга юз тута бошлади. Жамият жабр ва зулм, жаҳолат ва қабохатнинг синов майдонига айланди, ижтимоий адолат барҳам топди»³.

¹ М. Мухиддинов. «Хамса»ларнинг биринчи дostonларида комил инсон тасвири. Самарқанд, 2001, 14—15-бетлар.

² Солий Ҳасанов. Хоразм маърифати — олам кўзгуси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1996, 209—210-бетлар.

³ Ш. Сирожиддинов. Сўфи Оллоҳёр илоҳиёти, 27—28-бетлар.

Бобораҳим Машраб ҳаёти Мовароуннаҳрда иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳада тушқунлик рўй берган вазиятга тўғри келади. Бу давр жамият табақавий тузумининг инқирозга юз тутиши, ўзаро урушларнинг тез-тез бўлиб туриши, бек ва хонларнинг ҳокимият ва тахт учун кураши, мамлакатда ички қарама-қаршиликларнинг янада кучайиши билан характерланади. XVII—XVIII асрларда олдий халқнинг турмуши кескин ёмонлашди, очлик ва муҳтожлик, жабр-зулм кучайди. Жамиятда зўравонлик, ўзбошимчалик, лаганбардорлик, фирибгарлик, адолатсизлик, порахўрлик, иккиюзламачилик ва бошқа салбий ҳодисалар кенг томир ёя бошлади. Бунинг натижа-сида жамиятда қарама-қаршиликлар, омманинг эзувчиларга нисба-тан норозилиги кучайди. Табиийки, буларнинг ҳаммаси маънавий ҳаётга, халқнинг онгига тушқунлик, келажакка умидсизлик кай-фиятлари пайдо бўлишига олиб келди, мистицизм, гўшанишин-лик, таркидунёчилик ғоялари кенг тарқалди. Бобораҳим Машраб ижоди ва дунёқарашида мавжуд тузумнинг ана шу мураккаб ва зиддиятли томонлари ўз аксини топди.¹

«Қиссаси Машраб»да Машраб образи аввало яхлитлигича халқ вакили, адолатсизлик ва мутаассибликка қарши изчил курашчи, қўрқмас мубориз сифатида намоён бўлади. Қиссанинг тадқиқотчила-ридан бири, профессор В.Л.Вяткин шоирнинг Ўрта Осиё халқлари орасида кенг шуҳрат қозонишининг бош сабабларидан бири «Маш-рабнинг мавжуд қалбакичилик, ҳақсизликка қарши бўлган куч-нинг тимсоли сифат хизмат этишидир», — деб кўрсатганида жуда ҳақли эди.

«... меҳнаткаш омма тарихий Машрабнинг ижоди ва фаолиятини талқин қилганида ҳам, тўқима ривоятларда ҳам ўз орзу-истаклари-ни, интилишини ифодалайди, мавжуд сиёсий муҳитга бўлган муно-сабатини билдиради. Худди шу хусусият қиссанинг кўп жойларида ўзининг сезиларли изларини қолдирган. Натижада қисса якка шахс-нинг хислатларини, ҳаёт йўлини беғараз баён қилиш доирасидан юқори кўтарилган. Ана шу хусусиятни В.Вяткин аниқ таъкидлаб ўтади: «Машраб ҳақидаги қисса ижтимоий симпатия ва эҳтиёж-ин-тилишларни, халқ оммасининг аҳволи, руҳияси, кайфиятини на-мойиш этади: халқ оммаси нималарга қарши норозилик билдирди ва нималарда майна-масхара остига олди, шуларни кўрсатади».²

Ҳожи Исмадуллоҳ Абдуллоҳ Бобораҳим Машраб таваллудининг

¹ Ўрта Осиё халқлари ҳурфикрлилиги тарихидан, 153-бет.

² Абдурашид Абдуғафуров. Эрк ва эзгулик куйчилари, 107-бет.

360 йиллиги муносабати (2000 йил) билан мутафаккирнинг ҳикматларини таҳлил этиб эълон қилди. Ҳикматларда ҳам шоир ижтимоий адолат ва тенглик ҳақида ўз даврига хос қарашларини илгари сурган. «Бобораҳим Машраб ўзининг ёзган ғазаллари, «Мабдаи нур» ва «Кимё» номли шеърӣ асарларида иймон ва эътиқодли, инсофли бўлиш, ҳалоллик, поклик, ростгўйлик, камтарлик, халқпарварлик, адолатпарварлик, саҳийлик каби олижаноб инсоний хислатларни куйлади, тарғиб қилди ва бундай хислатларни ўзида мужассамлаштирган ривоятлар қилди. Шу билан бирга буюк шоир инсон ҳаёти ва хулқ-атворидаги ёлгончилик—каззоблик, ўғирлик, манманлик, мутакаббирлик, ҳаддан ошиш, шаробхўрлик, порохўрлик, судхўрлик, хасислик мансабпараст ва молпарастлик, маиший бузуқлик, ҳаромхўрлик каби жирканчли, ярамас салбий иллатларни қаттиқ қоралади, улардан қочишга, халос бўлишга ундади. Бундай иллатларга гирифтор бўлган нопок, номусулмон, номард, ҳар икки дунёсидан маҳрум бўлган иймонсиз, бахтсиз кишилар ҳақида ривоят-ҳикоятлар келтирди»¹.

Машраб салафи Имомиддин Насимий анъаналарини, унинг ҳурфикрлилик қарашларини шеърӣятда тадрижий, тарихий ҳолда давом эттирди: Насимийнинг «Манга сиғар икки жаҳон, ман бир жаҳона сиғмазам» мисраси билан бошланадиган машҳур ғазалига Машраб «Сиғмамдур» радифли икки ғазалини назира тарзида ёзган эди. Насимийда:

Манга сиғар икки жаҳон, ман бир жаҳона сиғмазам!
Гавҳари ломакон манам, кавну макона сиғмазам!
Сурати боқу маънийи сурат ичинда тани Ким,
Жисм ила жон манам, вале, жисм ила жона сиғмазам.

Аслида шахс, қайси миллатга мансублигидан қатъи назар, ҳақиқат ва адолат, эл ва ҳақ олдида тенг, баробар бўлиши керак, аммо кимдир мискин аҳволдалиги, кимдир ғулом (қул) бўлиб, хожасига тобе қилиб қўйилганлиги мутафаккир Машрабнинг қаҳр-ғазабини келтиради. У фақир ва шоҳ, гадо ва дарвиш тушунчаларига ноинсоний тушунча деб қарайди. Шу ижтимоий фикр уни на дашту саҳрога, на дарёи нурга сиғдиради; у Насимийга ҳамоҳанг фикр юритади:

¹ *Исматуллоҳ Абдуллоҳ*. Машраб ҳикматлари. «Наманган» нашриёти, 2000, 4-бет.

Ажаб Мажнундуман, ҳар дашту, ҳар саҳрои сиғмамдур,
Дилим дарёи нурдур, мавж уруб дунёга сиғмамдур.

Шариат ҳам, тариқат ҳам, ҳақиқат мандадур мавжуд,
Чу султони азалдурман, арши аълога сиғмамдур.

Халил осо у йўлда оташи Намрудда – меърожим,
Ҳамон дурри ҳақиқатманки, ҳар дарёга сиғмамдур,

Ризо мулкида ман ҳалқумни тутдим тиғи Акбарға,
Бу йўлда сийна поку Забеҳуллога сиғмамдур.

Агарчанди, зиёрат қилмадим ман Каъбаи зоҳир,
Тариқат ҳожисидурман ки Байтуллоҳга сиғмамдур.

Ғаҳи бўлдум фақиру, гоҳ шоҳу, гоҳ гадодурман,
Ажаб девонаман, фардоки машҳаргоҳга сиғмамдур.

Мақоми ҳайрат ичра гоҳи худман, гоҳи беҳудман.
Жунун Ҳозорида мастман, ки истиғнога сиғмамдур.

Ғаҳи ўрус, гаҳи черкас, гоҳи мўминдуман, гоҳи тарсо,
Кавнайн, миёни лоу иллаллога сиғмамдур.

Мудом мискиндуман, лекин ғуломи Машрабингдурман,
Мани бечора бу дунё била уқбога сиғмамдур¹.

Машрабнинг Насимийга ижодий-ғоявий қаламдош ва ҳаммаслак эканлигини унинг бошқа шеърларида ҳам учратамиз. Академик Воҳид Зоҳидов бу поэтик услубнинг табиатини ғоявий-фалсафий нуқтаи назардан ёритиб ёзади: «Насимий инсонпарварлик байроғини баланд кўтарди, инсонни коинот тожи, бебаҳо гавҳар, сажда қилишга сазовор муқаддас зот деб эълон қилди... Насимий...Худони осмондан ерга туширади, инсон дилига жо қилади, бунинг ўрнига инсонни илоҳийлаштиради, уни худонинг ўзидир, деб эълон қилади, — бутун мавжудотнинг бош ва марказий вужудига, маъносига айлантиради...»²

— Машраб нафақат нола қилувчи, балки журъаткор шоир сифатида

¹ Машраб. Девон, 13—14-бетлар.

² Воҳид Зоҳидов. Ҳаётбахш бадият тароналари. Тошкент, Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975, 81-бет.

зулм ва розолат илдизини, адолатсизлик ва қабоҳат тазйиқини қирқиш учун ёмонларга ва ёмонликка қарши шеърлари билан қалқон бўлди, амалдорларнинг кирдикорларига қарши ўз нафратини билдирди.

Юқоридаги ғазалларни Насимий ва Машраб фалсафий қарашларининг поэтик ифодаси дейиш мумкин. Икки жаҳонга сиғмаслик, маҳшарга сиғмаслик, даҳру замонга сиғмаслик Насимий ва Машрабнинг даҳрий шаккоклиги бўлмай, инсонпарварлик жасорати эди. Зеро, Насимий ва Машраб ижтимоий фалсафий қарашларини чоғиштириб тадқиқ этиш авлодлар олдидаги қарзимиздир¹.

Машраб ижтимоий-фалсафий қарашларидан бугунги авлодларга мерос қолган иккинчи сабоқ шуки, у бутун олам ва одам яратувчисига эътиқод қўйиш, пок ният билан яшаш, табиат тилсимотларидан бохабар бўлиш ва уни ардоқлашдир. Инсон улуғ ният ва пок эътиқод билан ҳаёт кечирсагина, бир-бирига раҳм-шафқат, адолат қилса, уни улуғ манзиллар кутади.

Машраб меросида улуғ шоир Навоий асарларига моҳият, етакчи руҳ ва фалсафий-манتيкий асослар жиҳатидан, муаллиф «мен»ининг ташқи борлиққа, воқеа-ҳодисаларга ва яқинлик бўлган ҳолда шаклий номувофиқликни ҳам кўрамиз.

Машраб улуғ устози шеърятдан ташқи борлиққа, даврнинг долзарб масалаларига фаол муносабатда бўлишни ҳам ўрганди. Инсон эркининг, ҳақ-ҳуқуқларининг замона зўравонлари томонидан бешафқат топталишига қарши норозилик туйғуларини ифодалашда Навоийнинг бой ва ранг-баранг асарларига суянди. Натижада Машраб шеърятда ҳам чарх зулми, фалак адолатсизликларини қоралаш, тақдир ёзмишлари ва «синук кўнгул» қийноқларидан нолиш, «наштар уриш»га тайёр «дўстлар» қилмишларидан шикоят, шум рақиблар ҳийла-найранги ва бевафо маъшуқа жабру-жафосидан дардли фиғон мотивларининг навоийвор ифодасини кўрамиз.

Унинг:

Бир мушфиқи ҳамроз тополмай жаҳон ичра,
Ҳасрат ўтидин куйдиму мотамзода кеттим!

Ва:

Нигоримдан вафо, на дўстлардин дафъи ғам кўрдум,
Ки, ҳар кимдин умиди манфаат қилдим-зарар топдим –

¹ *Ғуломхон Ғафуров. Шарқ жавоҳирлари. Тошкент, «Маънавият», 2000, 172-бет.*

каби мисраларини ўқиган Навоийнинг:

Кимга қилдим бир вафоқим, юз жафосин кўрмадим;
ёки:
Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим —

каби мисралари билан бошланувчи ғазалларини дилидан ўтказди¹.

Машрабнинг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий қарашлари ҳам эътиборга сазовор. У ўзи яшаган даврда ҳокимлардан адолатли тadbир-чораларни кутади. Ҳатто уларга мурожаат қилиб, халқ тўғрисида ғам-хўрлик қилишни, уларнинг арз-додига қулоқ солишни сўрайди:

Адолатли амирим, балки, ҳоқоним, деб арз қилдим,
Кўнгиш шаҳрига тушган, шоҳи султоним, деб арз қилдим,
Сўрар аҳволи зоримни, Сулаймоним, деб арз қилдим,
Вужудим кишварига мамлакатдоним деб арз қилдим,
Чироқдин арз қилдим, гўшини қар қилди-ю кетти.

Яқомни чок этиб ҳар соати бисёр йиғларман,
Менингдек йўлда қолгон йўқ, дили афкор йиғларман,
Ўзумдек хонавайронларни кўрсам зор йиғларман.
Мени арзимни эшит, эй воҳидул қаҳҳор, йиғларман,
Мусибат тоғини бошимга лангар қилди-ю кетти.

Қани бир дард кўрган, бевафони дардини айтай,
Яқомни чок этиб ноошнони дардини айтай,
Лаҳаддан бош кўтарсам маҳлиқони дардини айтай,
Букун шўридаман, нозик адони дардини айтай,
Қилиб хокистарим барбод, ангар қилди-ю кетти².

Ҳақсизлик ҳукмрон бўлган жамиятда Машрабнинг бундай арз-додлари, оху воҳлари шоҳлар томонидан инобатга олинishi амри маҳол эди. Бундай илтижолар самара бермаганини кўрган шоир ҳукмдорларнинг адолатсизлигини фош қилишга ўтади. У кишиларни адолатсиз подшолардан ҳазар қилишга чақиради.

Машраб ўзининг ғазал ва рубоийларида илоҳий севгини, худога муҳаббатини жуда жозибали тасвирлайди. Лекин, айтиб ўтганимиздек, бир вақтда, мавжуд дунёнинг ишларини, ғам-ташвишларини, инсоний фазилатларни эгаллаш, халқнинг аҳволини яхшилаш, муаммоларини ҳам

¹ А. Абдуғафуров. Ўзбек тили ва адабиёти, 13—14-бетлар.

² Машраб. Девон, 290-бет.

унутмайди. Гарчи Машраб тасаввуфнинг қаландарлик тариқатини танлаган бўлса-да, ундан ахлоқий покликка эришиш, ҳаётидаги салбий иллатларга қарши курашиш учун фойдаланади. Унингча, инсон ҳаётида мақсад ва муродга етишиш, фисқу фасод ва ёмонликдан, ситамгарлардан қочиш учун қаландар бўлиш керак. У адолатсизликка, жабр-зулмга, зўравонлик ва ўзбошимчаликка, хуллас, разиллик ва мунофиқликка қарши курашиш учун қаландарлик йўлини танлайди ва ҳақиқатга эришишда ундан фойдаланмоқчи бўлади.¹

Маълумки, ўрта асрларда адолат Шарқ мутафаккирларининг ижтимоий-сиёсий, ахлоқий ва ҳуқуқий қарашларида ўз инъикосини топган. Давлатни одилона бошқаришда, подшоҳнинг барча фуқароларга тенг муносабатда бўлишида намоён бўлган. Адолатнинг ҳуқуқий томони эса Ислом дини ва шариат қонун-қоидаларига амал қилишда, қозиларнинг шариат қонуни бўйича ҳукм чиқаришида кўринган. Адолатнинг ахлоқий томони кишиларнинг бир-бири билан тенглик ва адолат юзасидан муносабатда бўлишини, бир-бирини таҳқирламасликни, иззат-нафсига тегмасликни, камситмасликни талаб қилган.

Мутафаккир жамиятда адолатнинг ўрнатилиши, давлатни оқилона бошқариш йўллари ҳақида фикр юритади. Давлатни бошқаришда ҳукмдорнинг шахси энг асосий ўринда туради, чунки у мамлакатда бўлаётган барча воқеа ва ҳодисалардан хабардор бўлмоғи, уларни тартибга солмоғи, фуқаролар аҳволидан бохабар бўлган ҳолда, уларга ғамхўрлик қилмоғи, ички ва ташқи вазиятларни тўғри англамоғи зарур².

Ер-сув, бойлик ва ҳокимият учун бир-бирини ғажиб ташлашга тайёр шоҳлар, ҳоким табақа вакиллари инсон дилини оғритмаслик у ёқда турсин, балки ўз хоҳиш-истаклари йўлида ҳар ерда хунрезлик қилар ва ҳамма ерда бирдек бу хунрезликнинг қурбони меҳнаткаш халқ бўлар эди. Бундай адолатсизликка қарши бош кўтарган кишиларни улар «мажнун», «демона» дер эдилар. Ҳар қандай ноҳақликка табиатан тоқат қилиб тура олмайдиган, унга қарши оташнок, ғазабли шеърятининг қудрати билан кескин зарба берадиган Машраб бундай пайтларда «шоҳга роҳат» бермовчи ана шундай «мажнуни девона»лардан бирига айланар эди:

¹ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан, 195—196-бетлар.

² *Сирож Ғозиев*. Подшохожа қарашларида ижтимоий ахлоқ масалалари. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги Халқ Мероси нашриёти, 1999, 74-бет.

Лашкари хунрез бўлса сабр-ором қайда бор?!
Мажнуни девоналардан шоҳга роҳат эмас!

Шоир куйиб ўртанган «аҳли дард»нинг дардига чора топиш йўллари ни хаёл қилди. Бу дард унинг тасаввурида бутунлай бедаво бўлиб кўринганидан кейин фақат ўзининг шеърлари — нола-фарёди билан уларга ҳамдард бўлиш, ўз кўз ёшларини сепиб одамлар қалбида ёнган алам ўтини ўчиришни орзу қилди:

Қаландар Машрабингман, икки оламни тепиб ўтгум,
Биҳишгу ҳиру филмонинг пучак пулға сотиб ўтгум.

На айлай оби кавсарни нигорим бўлмаса соқий,
Харобот ичра бордум, қатра май ондин тотиб ўтгум.

Аё дўзах, мени куйдир, халойиқ куймасун ҳаргиз!
Тамуғдин ишқ ўти пурзўр, анинг заҳрин ютиб ўтгум.

Ки жон олғучини кўрдим, дедим: «Олгил бу жонимни»
Ажал қочди, уриб-қувлаб мен они кўрқитиб ўтгум.

Солиб бозори ишқингга матои жисму жонимни,
Харидор сўрмади ҳаргиз бу жонимдин кечиб ўтгум.

Висол айёми бўлғонда, кўринг, бахти сиёҳимни
Бошимға келса, ёрим — мен ётиб уклаб, бўкиб ўтгум.

Куюб ўтгон мени — девона Машрабни сўрар бўлсанг,
На ерда аҳли дард топдим, кўзум ёшин сепиб ўтгум¹.

Бобораҳим Машраб яшаб ижод этган даврда ижтимоий ҳаётда, давлат сиёсатида зулм кучайган, шафқатсизлик, адолатсизликлар авжга минган эди. Шоир ҳаёти ва ижоди, унинг дунёқарашидан сўфиёна майлларнинг жой топиши, шеърларидаги баъзи поэтик образларнинг тасаввуфий бўёқларда тасвирланишида, у мансуб замон ва салбий ҳодисотларга бой шароитнинг ҳам бевосита таъсири бўлган. Машраб бераҳм, ғаддор замонасининг машғум жазолагига маҳқум этилган шахс. Шунга қарамасдан, мусибатгоҳ жамияти ва замонида у ўлимни эмас, тирикликни армон билан севган. Унинг биргина сатри кўп нарса англатишини кўринг:

¹ Машраб. Девон, 112-бет.

Халойиқ дунӣ ҳам бўлсам жаҳон ичра ганиматман.

Бу – инсонни тушунишга, умр ганиматлигини ҳис этишга, одам фарзандига ўлимни раво кўрмасликка даъватдир¹.

Баъзан ҳақ сўзлиги, жасорати олдида шоҳлар ҳам, мутаассиб ула-
молар ҳам лол бўлиб қолиб, унга катта-кағта бойликларни, пири
комил бўлиш имтиёзларини таклиф қилиш билан ўзлари томонга
оғдириб олишга уриндилар.

Аммо Машраб:

Беҳишт айвонию тоқу равоқин орзу қилмай,
Нигорим бирла мен бир пираҳанда халқ бар танҳо.

Олурга дину дунёнинг матоин орзу қилмай,
Қаландарман жаҳонни сайр этиб қилдим сафар танҳо.

Бору Руму Хито божу хирожин орзу қилмай,
Чу Симурғики парвоз айларам беболу пар танҳо.

Шаҳи рўйи замини, тахту тожин орзу қилмай,
Гадои фақр бўлдум, сайр этарман баҳру бар танҳо.

Дили тиғи ситамдин пора бўлгон халқни кўрдум,
Зулм туғенидин ҳарён юрурлар дарбадар танҳо.

Тиларсан, Машрабо, жон қулбасинда суҳбати маъшук,
Киши маҳрам бўлолмас ёрига, бўлмас агар танҳо².

Ёки:

Азалдин мен дили ғамгин халойиқ хайлини севдим,
Шаҳид қонини сипқорғон шаҳаншоҳлардин орим бор.

Таним қоронғудир, ҳар ёнда юз минг соя ар-ар,
Ўшал оҳу кўзу ғам тоғи узра сарвзорим бор.

Мени Машрабнинг бўйинини итнинг занжирига боғлаб,
Эрур давлат, аёғ остида судрасанг на орим бор, —

¹ *Иброҳим Ҳаққулов*. Адабиёт ва санъат, 115-бет.

² *Бобораҳим Машраб*. Меҳрибоним, қайдасан, 165-бет.

деб озод қаландарликни, чексиз зулм, талон-тарошлар натижасида бутун-бутун халқлар гадо — оч-яланғоч аҳволига туширилган бир даврда ҳоким табақа аҳлидан нафратланиб, «гадои фақр»лик йўлини тутганлигини, ҳамisha бирдек «дили ғамгин халойиқ» билан бирга бўлганлигини, сув ўрнига инсон қонини сипқорувчи шаҳаншоҳларга яқинлашмай, балки, ҳатто улардан “ор” қилганлигини баён қилган.¹

Дунёнинг марказида қон ялаган, жаҳонни ўзи каби одамларнинг қонига ботирган ва ўзи каби одамларни неча ўн йиллаб тиканли симлар билан ўралган жаҳаннам чоҳида сақлаган «доҳийлар» эмас, Бобораҳим Машраб туради.

Бировнинг ризқини емаган, бировнинг молига ҳавас қилмаган, ўзи каби одамларга ҳеч қачон озор бермаган ва зиён-заҳмат етказмаган, ҳеч қачон, ҳеч қандай бошпанаси, мол-дунёси, ҳирсу ҳаваси бўлмаган, жамики олам даргоҳларини ўзига уй деб билган, дунёни дарбадар кезиб, ҳақиқат нурини қидирган Машраб ўзини чиндан ҳам оламнинг марказида турган каби тасаввур этади.

Машраб ҳар бир газалини чин маънода манифест каби ёзади. Дунёни ўз қарашларидан, ўз аҳволдан, руҳий ҳаётида кечаётган ҳеч тинмайдиган ғалаёнлардан хабардор қилади².

Машраб манифест ғазалларида ўзини дунёга сиғмаган одам деб эълон этади. Ўзини бахтсизларнинг бахтсизи, қулфатзодаларнинг қулфатзодаси, бир зум ҳам ғам юкидан фароғат топмаган кимса деб танитади.

Машрабнинг мукамал жамият ҳақидаги қарашлари хурфикрлик билан суғорилган. Форобий мукамал жамият ҳақидаги фикрларини қуйидагича ифодалайди: «Маданий жамият ва маданий шаҳар шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисидан ҳар бир одам касб-ҳунардан озод, ҳамма баббаравар бўлади, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истаган ёки таниган касб-ҳунар билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан озод бўладилар. Бири иккинчисига хўжайин бўлмайди»³.

Форобий дунёқарашича, фазилатли шаҳар бошқа номукамал давлатлардан шуниси билан фарқ қиладики, унда инсоннинг ҳақиқий турмуши, унинг яшаши, озикланиши, ҳаётини муҳофаза этиши билан боғлиқ энг аъло нарсаларга эришишда аҳоли бир-бирига кўмаклашади⁴.

¹ Ж. Юсунов. Сўнги сўз ўрнида. Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним, қайда-сан, 350—351-бетлар.

² Иброҳим Ғафуров. “Ўзбекистон овози”, 1992, 22 май.

³ Абу Наср Форобий. Сурати башар, сийратли малак. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, 1993, 190-бет.

⁴ Ўрта Осиё халқлари хурфикрлиги тарихидан, 49-бет.

Мукаммал жамият ҳақидаги фикрлар фақат Форобийга тегишли бўлмай, балки Шарқ мутафаккирларидан Низомий, Навоий, Насимий, Жомий ва Давоний ижтимоий қарашларида ҳам ўзининг инъикосини топган¹.

Насимий ва Машраб қарашларидаги ўзаро ижодий муштаракликнинг ўша давр жамиятидаги шайхулислом ва диний руҳонийларга, мутафаккирлар муносабатининг баъзи жиҳатларига назар ташлаймиз. Зеро, ижтимоий адолат ва тенглик ҳақидаги фикрлар ҳар қандай жамиятда муҳим аҳамият касб этган.

Асли озарбайжонлик хуруфий Насимий бошқа хуруфийлар билан бирга ўз Ватанини тарк этиб, Бағдодга кетади. У Ироқ ва Туркия шаҳарларини кезади. Инсонни улуғловчи шеърлари билан шуҳрат қозонади. Озод, хур фикр эгаси бўлган шоир адолатсизликни, зулмни, риёкорликни жасорат билан танқид қилади. У хуруфийликни тарғиб қилганлиги учун руҳонийлар, ҳоким доиралар орасида ўзига душманлар орттиради, таъқиб остига олинади. Шоир Туркия султонлигига қарам бўлмаган Зулқадар ҳукмдори Алибой ва Носириддин, Диёрбакир, Сивоси ҳукмдори Усмон қорақуюнли билан дўст тутилади. Сўнгра Миср мамлуқларига тобе бўлган Ҳалаб шаҳрига боради. Шоирнинг бу шаҳарда руҳонийлар томонидан таъқиб қилиниши, Миср султони Муайиднинг топшириғи билан 1417 йили фожиали суратда ўлдирилиши ўша вақтдаги курашнинг кучайганидан далолатдир.

Ривоятларда айтилишича, Насимийнинг фожиали ўлдирилишига фатво берган руҳоний: «Бу шундай малъунки, унинг бир томчи қони сачраган жойни кесиб ташламоқ лозим», — дебди.

Тасодифан шоирнинг бир томчи қони ўша руҳонийнинг бармоғига сачрабди. Жамоат ундан бармоғини кесиб ташлашни талаб этибди. Руҳоний эса: «Мен мисол тариқасида сўзлаган эдим», деб жавоб берибди. Шу пайтда қип-қизил қонга ботган шоир:

Зоҳидинг бир бармоғин кессанг дўниб ҳақдан қочар,
Кўр бу мискин ошиқи сар-по сўярлар, оғламаз, —

деб нидо қилади. Мардлик, жасорат кўрсатиб, мунофиқ душманлари ҳузурида маънан ғалаба қозониб, у фидокорона жон беради².

Машраб — дарвиш, девона, қаландар шоир. У жисмини, вужудини ҳаққа берган шоир. Бошқа қаландарлардек у ҳам бўйнига тумор

¹ Социально-утопические идеи в Средней Азии. Ташкент, «Наука», 1983.

² *Насимий*. Асарлар, 6—7-бетлар.

осиб юради. Бош диний раҳбар нега Машрабдан Аҳраман девдан қўрққандек, қўрқади? Ҳақнинг васлига етган, унинг нури жамолини ваҳдат ташкил этиб (учрашиш), Меърожда кўрган шоирдан Шайхулисломнинг қочишининг боиси шуки, у ҳам ҳақ номидан сўзласа-да, баъзида ҳаққа қарши ножоиз ҳаракат қилиб қўйган. Мутафаккирнинг бўйнидаги туморда ҳам ҳақнинг каломи битилган:

На ҳожат ҳожи Акбар Қошғар узра мазорим бор,
Зиём чашмима хоки даридин сурмазорим бор.

Мижам жориб этиб кўз косасида сув сепай дерман,
Биҳишт айвони янглиғ соз этмак ихтиёрим бор.

Менга қисмат азалдандур емак дарду бало қутин,
Бу ишрат гулшанида зулм элидин ғамгусорим бор.

Ити ичкан ялоғида менга ҳам тўйма бергай деб,
Тилаб кавсар шаробин зуҳд эли янглиғ хуморим бор.

Мени кўрса қочадур шайхулислом Аҳраман янглиғ,
Нечун: бўйнимга зулфи тори чирмашган туморим бор.

Зоҳид—зуҳдга, тахт-ибодатга берилган киши. У диний-исломий расм-русмларни бажарувчи. У ўта мутаассиб бўлса-чи? Илоҳий ишққа берилган Машраб, у чин ҳақиқий ошиқ. Унинг мутаассибларча тоат-ибодатига Машраб кесатиқ билан шундай дейди:

Ишқ йўлида ул зоҳид ошиққа қилур таъна,
Бир ўқ била зоҳидни отиб йўқотай, дерман¹.

Машраб замонасининг етук донишманди, диний ва дунёвий илмларни чуқур эгаллаган, тўғрисўз, ғоятда покиза, ҳалол ва комил инсон эди. Шунингдек, у ҳеч қачон мутаассиб руҳонийлар ва ҳукмдор шахслар билан чиқиша олмаган. Халқни ЖАҲОЛАТДА ва ҚҶРҚУВДА сақлашдан манфаатдор бўлган шахсларнинг риёкорликлари, адолатсизликлари ва қонхўрликлари Машраб қалбини уларга нисбатан чексиз нафратга тўлдирган. Машраб адолатсизликлардан юзага келган ғазаб ва нафратини, дард ва аламини ичига ютиб, бир чеккада оху-нола қиладиган ожиз шахс эмас эди. У жуда доно ва зўр

¹ Машраб. Девон, 23-бет.

ҳажвчилик қобилиятини ўзида мужассамлаган оловқалб, довюрак киши эди. Машраб ноҳақликни, адолатсизликни кўриб-билиб, индамай бир четга чиқиб, шу ноҳақлик ва адолатсизлик ҳақида кўзёши тўкиб, мунгли шеърлар ёзадиган шоирлар тоифасидан эмас эди. У халққа жабр-ситам ўтказаетган, уни алдаётган, қўрқитаётган, азоб-укубатларга маҳқум этаётган зolim ҳукмдорларни халқдан яширин иллатларини, разилликларини инкор этиб бўлмайдиган далиллар билан ҳажв тиғи остига олар эди. У рақиблари устидан ҳамшиша маънан ғалаба қозонган¹.

Машраб ўзини бахти қаро халқнинг подшоси деб эълон қилади. У шеърларида заминий дардни—ижтимоий ҳақсизлик — руҳнинг қийноқлари дарди билан қўшиб баён этади. Зулм бу ўринда бойнинг камбағалга зулми эмас, балки таннинг руҳга, жаҳолатнинг маънавиятга, нафснинг инсонни ўз асли ва ўз-ўзини танишга тўсқинлиги зулמידир.

Машраб тафаккурида, ижтимоий тенгсизлик, ҳирсу ҳасаддан туғилган фитна, уруш-қирғинлар сабабкори нафс инсонни ўз қулига айлантирган.

Тасаввуфда жоно, жонона муҳаббат, ишқи илоҳийга, Аллоҳга муҳаббатдир. Инсон тасаввуф истилоҳида жола бўркли қизни, маъшуқани севгандай Аллоҳни севиши тарғиб қилинади. Лайли бу ўринда маъшуқа тимсоли — Аллоҳ тимсолида Мажнун, унинг, Лайлининг Аллоҳнинг (ошиқнинг) маъшуқаси тимсолида берилади. Машрабнинг «Лайлидан манга китобатлар келур», дейиши илоҳий китоблар (Забури, Инжил, Таврот) каби Қуръоннинг инсониятга ваҳий орқали келиши, юборилишига ишоратдир. Машраб наздида, дардсиз — яъни, ишқи илоҳийсиз киши иймонсиздир. Шунинг учун у «Бемухаббатлар сўзи жонимдан ўтди, вой-вой» деб нола чеккан. «Ўзидан ва барчадин бегона»лик — бу ошиқликнинг бош сифати. Бегоналик — ишқ йўлида ўзни унутиб, барчадин кечиб, маъшуқа хаёлларига бўлишдир. Худонинг ишқида унга айланишдир; ундан назар топишдир:

Биродарлар мен ушбу кеча Мажнундин назар топдим,

Ўзини ҳаққа қурбон қилишдир. Ҳақнинг сиру-асроридан огоҳ кишигина, дардли киши, унга — Аллоҳга яқинлашади:

Ҳар кишини дарди гар бўлса, они қурбониман, — дейди Машраб .

Ломаконсиз — маконсиз, жойсиз киши, агарки уни ерда макони

¹ Ж. Юсуфов. Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним, қайдасан. «Сўнги сўз ўрнида», 354-бет.

бўлмай, аршга ҳақнинг ҳузурига кўтарила олган бўлса, «Дурри дарёи маоний» (Маънолар дарёсида кўз ёш тўка олса ёхуд, илм дарёсидан маънолар дурини тера олса), маърифатдан хабардор бўлса, ўзини яратганнинг ҳузурига кўради. Машраб дунёқарошида бундай киши огоҳ кишидир, у адолат ва тенглик учун фидойи кишидир:

Эй сабо, ғамбодадурман, бистаримни кавлама,
Чун шафақ олудаман, хокистаримни кавлама.

Ҳар замоне Лайлидин манга китобатлар келур,
Сенки Мажнун бўлмасанг, сардафтаримни кавлама.

Хонавайронлар билур, афтодаларнинг ҳолини,
Эйки, маҳрам бўлмасанг, чашми таримни кавлама.

То кишига дард тегмай, бўлмади бағри кабоб,
Дилда дардинг бўлмаса, дарди саримни кавлама.

Ҳажр тошидин зарру офат бошига етган ўзум,
Киштийи мотамдадурман, лангаримни кавлама.

Етти дўзах ўртанур афтодаларнинг оҳидин,
Оташи ҳажрида куйган мижмаримни кавлама.

Ломаконнинг шаҳрини бир ху била сайр айладим,
Жабраил, борғил нари, болу паримни кавлама.

Баҳри раҳматга кириб қилдим вужудимни адам,
Маърифатдан беҳабарсан, дафтаримни кавлама.

Дурри дарёи маоний бўлди чун Машраб, вале
Дийдабийно бўлмасанг, кўз гавҳаримни кавлама¹.

Машраб фикрича, ижтимоий адолат қуруқ ерда пайдо бўлмайди, унинг моддий ва маънавий асослари мавжуд бўлиб, фуқароларнинг тўқлиги таъминланганлиги, улар ижтимоий ҳимояланганлиги ва хавфсизлигининг барқарорлиги, маънавий-ахлоқий савиясининг юксаклиги, шу каби қатор жамият ва мамлакат олдида турган зарур муаммоларнинг тўғри, оқилона ҳал этилиши ижтимоий адолат ўрнатилишининг муҳим шартларидан ҳисобланади.

¹ *Бобораҳим Машраб*. Меҳрибоним, қайдасан, 15-бет.

Н.Г.Чернишевский «Ҳар бир шоир, санъаткор ўзи яшаган ижтимоий муҳитни ҳис қилади, ўзлаштиради ва ўз навбатида дунёқарашига мувофиқ шу ижтимоий ҳаёт тўғрисида ўз ҳукмини чиқаради»¹, — деган эди. Машраб ўзининг ижтимоий адолат ҳақидаги қарашларида жамиятнинг айрим иллатларини танқид қилди. У ўзи яшаган жамиятни, унинг тартибларини, халқнинг турмуш шароитини чуқур ўрганади ва мамлакатда бўлаётган ҳодисаларни шеърый шаклда ҳаққоний тасвирлаб беради.

Машраб шахсияти, ижоди ва фаолияти ҳақидаги қиссада жамланган ривоят-афсоналарни яратишда, тарихий Машрабдан фарқланувчи ва қисман идеаллаштирилган Машраб образини чизишда меҳнаткаш оммадан ташқари, юқори табақа вакиллари ҳам, руҳоний уламолар ҳам фаол қатнашганлар. Халқ Машрабни адолат жарчиси, ҳоким табақа ва мунофиқ шайхларни масхара қилувчи журъаткор шахс сифатида талқин қилган².

Машрабни инкор этиб, уни ҳам шоир сифатида, ҳам кучли мантиқ соҳиби ва иродали журъаткор шахс сифатида тан олмасликка интилишлар ойни этак билан ёпишга тиришиш қабилдаги мантиқсиз ҳаракат эди. Машраб ҳаётлик чоғида ҳам, вафотидан кейин ҳам халқ орасида шу қадар кенг шуҳрат қозонган эдики, бу довруқни айрим табақа, гуруҳлар хоҳиши билан яшириб бўлмас эди.

Машраб ўз яшаган муҳитида давлат очкўз ва йирик мулк эгалари манфаати учун хизмат қилаётганлигини, меҳнат аҳли қашшоқлик билан кун кечиришга маҳқум этилганлигини кўрди. Шоир макон ва замондан ёруғ нур излайди, у қидирган ёруғ нурни тополмагач, ўзининг сояга ўхшаб яшаётганлигидан, замонга, етти осмонга, аршга сифмаётганлигидан қаттиқ ўкинади:

Онқадар нурга тўлибман осмонга сифмадим,
Тоқи аршу курсию лавҳу жинонга сифмадим.

Кимга соям тушса бир нури яқин бўлди у ҳам,
Дафтари руҳи курседурман, забонга сифмадим.

Жаннату кавсар манам, ҳам дўзаҳу сақар манам,
Бир ўзумдурман бу дам, ҳафт осмонга сифмадим.

¹ Чернишевский Н.Г. Танланган адабий-танқидий мақолалар. Тошкент, Ўздавнашр, 1956, 406-бет.

² А.Абдуғафуров. Эрк ва эзгулик куйчилари, 108-бет.

Соџи одамга келдим, нури маъни изладим,
Жанатул фирдавсдек олий маконга сигмадим.

Бор эдим Нуҳ вақтида, гарқ этмади тўфони ҳам,
Ҳамроҳи Мусо бўлуб Тури Синонга сигмадим.

Эллик йил Исо билан юрдум ўлукни тиргузуб,
Боиси бир нуқтадин Машраб замонга сигмадим¹.

Ҳуруфий ва хурфикр Машраб ва Насимийнинг адолат ҳақидаги фикрлари бир-бирини тўлдиради.

Насимий ўз шеърларида халқнинг қайғу-аламларини, азоб-изтиробларини ифодалар экан, инсонларнинг бир-бирига вафоли, садоқатли, меҳр-шафқатли бўлишларини тавсия этади. Лекин унинг замониди мурувват, саховат йўқлигидан фиғон чекади:

Эй қилан даъвоки шоҳам, адлу инсофинг қани?
Чун Сафо аҳлиндан ўлдинг, Машраби софинг қани?

Шоир азоб-уқубат ичида яшаб, очлик, муҳтожликни бошидан кечирган халқ учун адолат, тўғрилиқ бўлмаган замондан зорланади, унга нафратлар ёғдиради, ўзи чексиз изтироб чекиб, исёнкор руҳнинг кечинмаларини тасвирлайди².

XVI асрда яшаб ижод этган Подшохожа ўз қарашларида адолатли ва инсонпарвар подшоҳлар тимсолини яратди, улар воситасида замоннасининг золим хон ва бекларига таъсир қилмоқчи, элпарвар, юртпарвар подшоҳни тарбияламоқчи бўлди. У мазлум халқнинг қашшоқ тоифаси ҳолига ачиниб қаради, адолатсиз ҳукмдорларни қоралади. Аммо ижтимоий тузум келтириб чиқараётган иллатларнинг туб сабабларини охиригача тушуниб етмади³.

Машраб ўзини эзилган, хонавайрон этилган халқнинг қондош, жондош вакили деб ҳис қилди, нотавон ва хўрланганлар ёнида туриб йиғлади:

Ўзумдек хонавайронларни кўрсам зор йиғларман...

Шоир айтганидек, «қилич синар, зулм синар», лекин чинакам инсоний туйғулар синмайди, уларни қиличда чоғиб, зулм гурзиси-

¹ *Бобораҳим Машраб*. Меҳрибоним, қайдасан, 79-бет.

² *Насимий*. Асарлар.9—10-бетлар.

³ *Сирож Фозиев*. Подшохожа қарашларида ижтимоий ахлоқ масалалари, 86-бет.

да янчиб ташлаш имконсиз. Машраб қалбини ёққан, мавжудлик томирлари деб билган ҳиссиётлар қиличда кесилмас, ғолиб туйғулар эди. Чунки дардли, тугёнли бу фикру ҳислар муросасиз, жасур мазлумларнинг ақл овози, юрак садоларини акс эттирганди¹.

Машрабдаги маънавий қобилиятнинг — салоҳиятнинг қудратлилиги ва унинг адолатсизликка қарши қаратилганлиги ҳукмрон табақа вакиллари даҳшатга солар эди. Шунинг учун ҳам улар Машрабни ўлдирдилар. Машрабни жисмонан ўлдиришни уддалаганлар уни маънан йўқ қила олишдан, халқ қалбида ўрнашган муҳаббатини сўндиришдан ожиз қолдилар. Энди улар Машрабнинг халқ ўртасидаги шуҳратидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиш ҳаракатига тушдилар. Унинг асарларини ўз манфаатлари — ҳукмрон табақа манфаатларига мувофиқлаштириш пайида бўлдилар. Машрабни авом халқ орасида «марди худо», «авлиёйи ҳақ», «соҳиб каромат» деб эълон қилдилар².

Мутафаккир ўз ғазаллари воситаси билан ҳукмдорларга таъсир этмоқчи бўлди, деҳқончилик, хунармандчилик ва фаннинг ривожланиши халқ турмушини яхшилайти, давлатларни мустаҳкамлайди деб ўйлайди. Аммо Машраб ўз даврининг ижтимоий тузумини, ҳукмрон доиралар мафкуравий ғоясига қарши курашиш чораларини халққа тарғиб қила олмади.

Машраб ўз даврининг илғор мутафаккири даражасига кўтарила олди ва ғазалиёти орқали тарғиб қилган ғоявий фикрлари маърифатга, билимга интилган ва юқори табақа зулми ҳукмронлигига қарши чиққан кишилар учун назарий манбалардан бири сифатида хизмат қилди³.

Машрабдек улуғ шахснинг дунёқарашни қарама-қаршилик ва ноизчиликлардан иборат бўлганлиги ўша даврнинг ижтимоий-иқтисодий шароити, мамлакатда ўзаро курашлар, низоли зиддиятларнинг кескинлашуви, халқнинг турмуши ёмонлашуви, жабр-зулм, зўравонлик ва адолатсизликнинг кучайиши билан чамбарчас боғлиқдир. Бир тарафдан, у адолатли жамият ҳақида хаёл қилади, инсон ва унинг яхши фазилатларини куйлайди. Иккинчи тарафдан, ҳақиқат ва адолатга эришиш мушкуллигини тушунган шоир руҳий тушкунлик ва умидсизликка тушади, тасаввуф ва таркидунёчилик ғоялари билан суғорилган шеърлар битади, ўзи яшаётган замондан

¹ И.Ҳаққул. Адабиёт ва санъат, 110-бет.

² Ж.Юсупов. Сўнгги сўз ўрнида. Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним, қайдасан, 354-бет.

³ Мўмин Ҳошимхонов. Машраби мўътабар ўзум, 65—66-бетлар.

зорланади, кишиларни бу жафокаш ва фоний дунёдан юз ўгиришга, охират умидида яшашга даъват этади. Машрабнинг ижтимоий адолат ва тенглик ҳақидаги фикр ва қарашлари чуқур инсонпарварлик ва умуминсоний ғоялар билан суғорилган эди. Машрабнинг адлу адолат руҳи билан суғорилган ғоялари ҳозир ҳам ўз қиммати-ни йўқотгани йўқ.

Машраб бир мухаммасида адолатни улуғлайди:

Шариат шарбатин ичган, тариқат халқасин тутган,
Балолар шоҳини суйган, адолат кўзини ўйган.
Залолат кўйида юрган, ки давлат шавқини сурган,
Жаҳон майдонида турган, тазаллум йўлига кирган,
Забункаш хайлини чўблаб (кетига) тепганим беҳроқ¹.

Машраб ўз асарларида даврига нисбатан илғор ғояларни баён эта олди. Чин инсоний севги, вафо ва садоқат, ёр васлига ташналик, тўғрилиқ ва саховат, ҳаётдан завқланиш, умидворлик, инсонни улуғлаш ва халқ ғами, ғариблиқда ватанни қўмаш, онаизор мадҳи; риёқор дин пешволарининг кашфу кароматларини, ҳоким табақанинг кирдикорларини фош этиши, жаннат ва дўзахни назар-писанд этмаслик, жаҳолат ва разолатни, зулм-зўрликни қоралаш, инсоний ғурури поймол этилгани учун чексиз нола-фиғон, баъзан худога ёлбориш, ундан адолат талаб қилиш; руҳий тушқунлик ва ниҳоят; руҳий исён, адолатсиз замонадан норозилик Машраб поэзиясининг ғоявий йўналишини ташкил этади.

¹ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан, 198-бет.

МАШРАБ ИЖОДИДА ТАСАВВУФНИНГ ЎРНИ

Шоир ва мутафаккир Бобораҳим Машраб тасаввуфий қарашларини таҳлил этишдан олдин улуг мутасаввуфларнинг тасаввуф тўғрисидаги баъзи бир қарашлари, тасаввуф тарихи, илк мутасаввуфлар, тасаввуф илдизи, тасаввуфнинг маъноси, тасаввуф тарқалган ўлкалар, унинг ғоявий таълимоти ҳақида мухтасар баён этишни, шу омилларнинг бевосита Машраб ижодига таъсири, унинг ижодида тасаввуфнинг ўрни масаласини таҳлил қилишни бурчли деб билдик.

Тангри таолога куруқ, кўр-кўрона мутеликнинг ҳожати йўқ. Худо ғазабидан қўрқибгина амру маъруфни бажариш садоқат белгиси эмас, балки риёдир. Шунинг учун сўфийлар: Аллоҳни жон-дилдан севиш, унинг зоти ва сифатларини таниш ва билиш, кўнгилни нафсу ҳирсдан поклаб, ботиний мусаффо бир ҳолатда Илоҳ васлига етишиш ва бундан лаззатланиш ғоясини кенг тарғиб қилдилар. Инсон руҳи илоҳийдир ва демак, асосий мақсад—илоҳий оламга бориб қўшилмоқдир¹.

Дунёдан кўнгил узган, аммо зоҳидларга ўхшамайдиган, «бир назар билан тупроқни кимё этадиган» (Хофиз Шерозий) зеҳну заковат, ақлу фаросатда тенгсиз, аммо ўзга мутафаккирлар, файласуфлардан ажралиб турадиган, шариат илмини сув қилиб ичган, тоату ибодатда мустаҳкам, лекин оддий диндорлардан фарқланадиган ажойиб хислатли одамлар тоифаси пайдо бўлган эдики, уларни руҳ кишилари деб атардилар. Бундай одамларнинг феъл-атвори, юриш-туриши, хориқулудда (одатдан ташқари) сўзлари ва ишлари атрофдагиларни ҳайратга солар, баъзиларининг ғайбдан башорат берувчи кароматлари, сирли мўъжизалари ақлларни лол қолдирарди. Уларни аҳлуллоҳ, авлиё, аҳли ҳол, аҳли ботин, арбоби тариқат, дарвеш, қаландар, фақир деган номлар билан тилга олардилар. Аммо бу тоифага нисбатан кўпроқ «сўфий» номи қўлланилган.

Сўфий сўзи қаердан пайдо бўлган? «Саф», чунки сўфий Илоҳ йўлига кирганларнинг биринчи сафида турувчидир. «Суффа»: асҳоби суффа ҳазрати Пайғамбар тириклигидаёқ тарки дунё қилган тақводор кишилари бўлиб, сўфийлар шуларга тақлид қилардилар, деб

¹ *Нажмиддин Комилов*. Тасаввуф. Биринчи китоб. Тошкент, «Ёзувчи», 6-бет.

тушунтирадилар. «Сафо» бу тоифанинг қалби сидку сафо офтобидай порлаб туради, деганлар. «Суфуҳ» — бирор-бир нарсанинг хулосасидир, бу жамоа халқнинг хулосаси бўлганлиги сабабли, уларни сўфий деганлар. «Соф» сўздан дегувчилар ҳам бор. Беруний «Осорул боқия» асарида юнонча «суф» файласуф сўзининг охириги қисмидан ясалган деб кўрсатади. Кўпчилик сўфий сўзи арабча «сўф» сўздан бўлган, деган фикрни билдирадилар. «Сўф» жундан тўқилган матодир. Сўфийлар кўп ҳолларда жун чакмон ёки қўй терисидан тикилган пўстин кийиб юришни одат қилганлари учун уларни жун кийимлилар, яъни сўфий деб юритганлар. Сўфий сўзининг «сўф» сўздан ясалиши араб тили қонун-қоидаларига мос келади¹.

Агар «сўф» сўздан сўфий ясалган бўлса, ўз навбатида, «сўфий» дан, «тасаввуф», «мустасуф», «мутассуф», «мутасаввуф» сўзлари ҳосил бўлган.

Чин сўфий ўзликдан ва фоний дунёдан кечган ва ҳақ бақосида ўзлигини қайта топган зот бўлиб, суратда бандаю, маънида озод кишидир. Суратда ташқи кўринишда банда бўлиш — жисм-танани Илоҳ тоатига бағишлаш бўлса, маънида озодлик — ботинни барча алоқалардан тозаляб, руҳни ҳур ва пок сақлаш демак. Сўфийга ҳеч бир нарса ва ҳеч бир киши қарам бўлмаслиги, унинг ўзи ҳам ҳеч бир нарсанинг ва ҳеч бир одамнинг қарами бўлмаслиги керак. Баҳоддин Нақшбанд айтганларидай: «ҳеч бир нарсамиз бўлмаганлиги учун ҳеч камимиз йўқ, ўша «Ҳеч», яъни нарса кетидан қувиб, ҳам ҳам чекмаймиз. Эғнимизда — жанда, орқамизда — гўристон, биз вафот этган кун ҳеч бир мотамнинг ҳам кераги йўқ².

Сўфийнинг озодлиги деганда тасаввуф аҳли солиқнинг башарий сифатлардан мутлақ бўлмиш пок руҳ кўринишда истиғно олами — Тангри таоло оламининг заруриятлари бепоёнлигини қуллан идрок этишини англаганлар. Сўфий яна «сирри соф, ақли етук, муҳаббат аҳлига дил боғлаган» (Кошифий) бўлиши, нафасидан бедардлар қалби бедор бўлмоғи керак. Сўфийлар руҳоният билан суҳбат курадиган, кайҳону фалак асроридан мужда келтирадиган, факрликни ихтиёрий равишда бўйнига олиб, табиий ахлоқни тарк эта бориб, илоҳий ахлоқни касб этувчи, эзгулик йўлида жонини фидо қилувчидир, улар борлиқ ва йўқлик, замон ва макондан хориж, азалу абадни бирлаштирган мукаррам зотлардир.

Бундай кароматли инсонларни халқ азиз-авлиё, қудсий на-

¹ Ўша асар, 7-бет.

² *Нажмиддин Комилов*. Тасаввуф. Биринчи китоб. Тошкент, «Ёзувчи», 8—9-бетлар.

фасли кишилар сифатида алоҳида эъозлаган. Бу зотлар атрофдагилар онги ва шуурига қаттиқ таъсир ўтказганлар ва маънавият султонлари бўлиб майдонга чиққанлар.

Илк тасаввуф VII—XI асрлардаёқ тезлик билан ривожланиди, тарқалади, машхур мутасаввуфлар майдонга келиб чиқадилар. Робиа, Ибн ал-Арабий, Иброҳим ибн Адҳам, Фаридуддин Аттор, Ҳасан ал-Басрий, Ҳасан ал-Бистомий, Абуғамим Куфий, Бишр Абунаср, Боязид Тайфур ал-Бистомий, Абубакир аш-Шиблий, Абу Мансур ал-Ҳусайн ал-Ҳаллож ва ҳоказолар тасаввуфнинг етакчиларидир¹.

Боязид Тайфур ал-Бистомий бисмиллоҳ айтишдан, Худонинг номини тилга олишдан олдин оғзини ювар эди; Арийи Сақотий «ўзининг нафсини тийган киши энг кучли кишидир, нафсга таслим бўлган киши энг ожиз кишидир», деб 70 йил ичида ўринда ётмади, бошини ёстикқа қўймади; Абубакир аш-Шиблий бу дунёдан, табиатдан тамомила воз кечиб, фақат худо йўлидагина машгул бўлиш, худо билангина бўлиш, худогагина ихлос қўйиш, бу ёруғ дунёни ҳеч кўрмайин деб кўзларига туз сепиб, ўзини ўзи кўр қилган эди. Сўфийлар фоний, восил бўламан, жонни бадан қафасидан, бу дунёдан, жамиятдан ўзларини хилватга тортган эдилар, ҳеч қандай бошқа нарса уларни қизиқтирмас, уларга жирканч кўринар эди.

«Диний илмларнинг келиб чиқиши» китобида Ғаззолий бундай деб кўрсатади: «Сўфий бўлиш — доимо худога содиқ қолиш, одамларга самимий мулоим муомалада бўлиб, улар билан тинчликда яшаш, ўз юкини бошқалар гарданига ағдармаслик, балки одамларнинг истагига мувофиқ ҳамма нарсани ўз устига олиш демакдир. Сўфийликнинг безаги фақрлик, сабр-тоқат унинг нақши, қаноат қилиш унинг оти, ишонч—унинг қадр-қимматидир». Бундай ахлоқни тарғиб қилиш халқнинг эътиборини ўзига жалб этмасдан қолмас эди. Тасаввуфнинг бошқа муҳим жиҳати, худо ва инсоннинг бирлиги, худо билан қўшилиш, яъни дунёни тасаввуфий тушуниш тўғрисидаги таълимот эди.

Дунё — дунёвий руҳ шаклига бутун оламга тарқалган худо сингари ягонадир. Инсон эса — Ана шу руҳнинг бир қисми, эртамикечми, у билан қўшилади. Бу қўшилиш худога яқинлашишнинг тўрт асосий босқичи — шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатга олиб келади².

Бироқ тасаввуф ва дарвешлик ҳаракати узоқ тадрижий тарихга

¹ Академик В. Зоҳидов. Улуғ шоир ижодининг қалби, 324-бет.

² Академик М. Хайруллаев. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири, 99—100-бетлар.

эга. Олимлар тасаввуф тарихини дастлаб икки даврга ажратадилар: биринчиси — зоҳидлик даври, иккинчиси — орифлик ва ошиқлик даври. Сўфийларнинг ўзини ҳам ориф сўфийлар, зоҳид сўфийлар, ринд сўфийлар, фақир сўфийлар, файласуф сўфийларга ажратиш мумкин.

Зоҳидлик даври сўфийлари (чунончи: Иброҳим Адҳам, Ҳасан Басрий, Абу Ҳошим Куфий ва бошқалар) тақво ва парҳезкорликни бош мақсад деб билган бўлсалар, кейинги давр сўфийлари тафаккурий-шуурий ривожланиш, яъни дунёни ва Илоҳни билиш, таниш-ни асосий мақсад деб ҳисоблаганлар. Биринчи даврни тасаввуфнинг ибтидоий даври сифатида тилга оладилар.

Орифлик даври (бу IX аср ўрталаридан бошланади) бир неча босқичларга эга. Чунончи, IX—X асрлар — хонақоҳларнинг пайдо бўлиши, тариқат русумларининг шаклланиш даври. XI—XII асрлар тасаввуф мактаблари, силсилаларнинг таркиб топиш даври. Бунда Миср, Бағдод, Басра, Бухоро, Нишопур, Термиз, Балх шаҳарлари тасаввуф ва тариқат марказлари сифатида муҳим рол ўйнаган. Натижада Миср, Хуросон, Мовароуннаҳр, Ироқ ва Туркистон мактаблари шуҳрат топган¹.

XIII—XIV аср бошлари тасаввуф тарихида алоҳида бир маҳсулдор даврдир. Бу даврга келиб, тасаввуф назарий-илмий нуқтаи назардан ҳам, амалий ҳаракатчилик нуқтаи назаридан ҳам ўзининг юксак чўққисига кўтарилган эди. Тасаввуф адабиётининг гуллаши ҳам шу даврга тўғри келади. Айниқса, Муҳийиддин Ибн ал-Арабий, Яҳё Сухравардий, Нажмиддин Кубро сингари мутафаккир шайхлар, Фаридиддин Аттор, Аҳмад Яссавий, Жалолиддин Румий каби улўф сўфий шоирлар тасаввуф илмининг доирасини кенгайттирдилар, уни фалсафа ва ҳикмат билан бойитдилар. XIII аср ўрталаридан бошлаб, тафаккурий-ақлий йўналиш етакчилик қила бошлади. Бу фалсафий оқим тасаввуф тарихида «вахдатул вужуд» номи билан шуҳрат топди: сўфийлар энди коинот тузилиши, одамларнинг хусусиятлари, олам ва одам муносабатлари, комил инсон англамлари билан бош қотирадиган бўлдилар. Натижада Ибн ал-Арабий ва Жалолиддин Румий каби зотларнинг асарларида бутун бир фалсафий тизим ўз ифодасини топди, улар илоҳий кашфу каромат, латифликлар билан бирга реал инсоний ҳаёт ҳақида ҳам жуда кўп ажойиб фикрларни баён этдилар. Шундай қилиб, тасаввуф Шарқ фикрий тараққиётидаги кўп асрлик тажрибаларни ўз ичига қамраб олиб, уни ривожлантирди, дин ва фалсафа, ҳикмат ва ваҳдат, калом ва ҳадис

¹ Н.Комилов. Тасаввуф. Биринчи китоб, 11—12-бетлар.

илмларини бирлаштирди, илоҳий илмлар билан дунёвий илмларни ўзаро боғлашга ҳаракат қилди. Натижада тасаввуф Шарқ кишисининг тафаккур тарзи ва ахлоқ нормасини белгилайдиган ҳодисага айланиб қолди.

Баҳоуддин Нақшбанднинг асосий жидду жаҳди ҳам тасаввуф ва тариқатни сунний мазҳабига мослаштириш, уни шиачиликка хос жаҳру самоълардан тозалашдан иборат бўлган. Натижада нақшбандия сунний мазҳабли аҳоли орасида чуқур ёйилган¹.

Ўрта Осиё халқлари ислом дини туфайли янги бир маданият ва маънавият майдонига кирган эдилар. Туркий халқларнинг исломияга ўтиши, турк тарихида бўлганидек, дунё тарихида ҳам жуда муҳим ҳодисалардан бўлганди. Ислом динининг ишонч ва эътиқод мафкураси ўтмиш аجدодларимизнинг маданияти ҳамда ижтимоий турмуш тарзига кучли таъсир кўрсатди. Тасаввуф ана шу янги маданият заминида Ўрта Осиё халқлари қадимий маданиятининг исломий моҳият билан бирикишидан туғилган кўп қиррали ва ниҳоятда қудратли маслакдир. Тасаввуфнинг шаклланиши ва кенг қулоч ёзишида хуросонлик зоҳид сўфийлар ва зоҳид олимлар Иброҳим Адхам, Шақиқи Балхӣй, Абдуллоҳ ибн Муборак, Аҳмад Ҳанбаллар ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшишган. Бироқ тасаввуфнинг дарғалари сифатида ироқлик Маъруфи Қархӣй, Жунайд Бағлодий, Шибли, хуросонлик Боязид Бистомӣй, Саҳл ат-Тустарӣй, Мансур Ҳаллож каби буюк сўфий ва шайхлар тан олинганлар. Ўрта Осиёда сўфийлик юзага келишида, айниқса, машҳур сўфий ва мутасаввуфларнинг маълум таъсирлари бўлган.

Имом Ғаззолий таърифича, «Ҳақиқий сўфийлар илм-ла амални бирлаштира билган ва зафарга эришган зотлардир. Улар айтганларини адо этдилар... сўзлари ва ўзлари бир бўлди. Асил илм, маърифат, ибодат, тақво мана шулардадир. Сўфийларни шу ҳолга етказган ботинларида порлаган юксак имонлари ва буюк ҳимматларидур².

XV—XVI асрлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда нақшбандия тўла тантана қилиб, гуллаган давр бўлган. Айниқса, Хожа Аҳрор Валининг амалӣй ва Маҳдуми Аъзам Аҳмади Хожагоннинг илмӣй фаолиятлари туфайли нақшбандия мустаҳкамланди, нуфузи ошди ва Ҳиндистон, Арабистон ерларига етиб борди, Туркияга тарқалди.

Нақшбандиядан кейин тасаввуф тарихида бошқа силсила вужудга келган эмас. Маҳмуди Аъзам рисолалари нақшбандия ақидаларини

¹ Ўша асар, 12—13-бетлар.

² *Иброҳим Ҳаққул*. Ирфон ва идрок. Тошкент, «Маънавият», 1998, 100—101-бетлар.

шарҳлаш ва чуқурлаштиришдан иборатдир. Энг тоза ва журъатли фикрлар IX—XIII асрларда яшаган сўфийларда учрайди. Тасаввуфнинг классик даври ҳам шу даврдир.

Тасаввуф аҳли чор ёри узом ва Расулуллоҳнинг яқин саҳобаларидан Салмон Форсий билан Имом Жаъфари Содиқни сўфийлик ва валийлик хислати кўринган улуғ инсонлар сифатида эҳтиром билан тилга оладилар. Мазкур зотлар инчунун жавонмардларнинг пирлари сифатида ҳам зикр этилади. Бежиз эмаски, сўфийлар ўз шажараларини шу уч зотга, ёхуд буларнинг бирови воситасида Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламга олиб бориб боғлайдилар. Чунончи, «Назм ул силсила» асари муаллифи Васлий Самарқандий (XIX аср охири — XX аср бошларида яшаб ижод этган) ургутлик Эшони Валихон силсиласини ёзар экан, ул кишининг сўфийлик нисбатини қуйидагича белгилаб чиқади: ҳазрати Муҳаммад Расулуллоҳдан Абу-бакру Сиддиқ Разияллоҳу анҳуга, ул кишидан Салмон Форсийга, ул жанобдан Имом қосим разияллоҳу таолога, ул жанобдан Имом Жаъфар Содиққа, ул жанобдан Султон Абуязид Бистомийга, ул жанобдан Хожа Ҳасан Харақонийга, ул жанобдан Хожа Али Формадийга, ул жанобдан Хожа Юсуф Ҳамадонийга, ул жанобдан хожа Абдулоҳиқ Гиждувонийга, ул жанобдан Хожа Ориф Ревгарийга, ул жанобдан Хожа Али Ромитанийга, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Бобойи Самосийга, ул жанобдан Саййид Амир Кулолга, ул жанобдан Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларига, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Алоуддин Атторга, ул жанобдан Хожа Яъқуби Чархийга, ул жанобдан Хожа Убайдуллоҳ Аҳроп Валига, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Зоҳидга, ул жанобдан Хожа Дарвешга, ул жанобдан Хожа Амкангийга, ул жанобдан Муҳаммад Боқийбиллоҳга, ул жанобдан Хожа Аҳмад Форуқ — Имоми Раббонийга, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Саидга, ул жанобдан Хожа Абдулаҳадга, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Обидга, ул жанобдан Хожа Муҳаммад Сиддиқга, ул жанобдан Мавлоно Ҳусайнга, ул жанобдан Мирмуҳаммад Иброҳимга, ул жанобдан ҳазрати Эшон Хожа Валихонга сўфийлик нисбаси ўтиб келган. Демак, Нақшбандия силсиласи Салмоний Форсий ва Абубакр Сиддиқ орқали Пайғамбаримизга олиб бориб уланган¹.

Жамиятдаги зиддиятлар базасида IX асрдан бошлаб Яқин Шарқ мамлакатларида, сўнграқ Мовароуннаҳр, Хуросон ва Кавказда сўфияна таълимот вужудга келди ва тез ривожлана бошлади. Тарихий миссияга кўра, Аҳмад Яссавий ҳақида «Маккада Муҳаммад, Туркистонда қул Хожа Аҳмад» деган гап тарқалди. Ҳаззолийни ислом дини-

¹ Н. Комилов. Тасаввуф. Биринчи китоб, 16—17-бетлар.

нинг ҳужжати («ҳужжат ул-ислом») деб атай бошладилар. Жалолоддин Румийнинг «Маънавий маснавий» асари эса «Паҳлавий тилидаги Куръон» деб баҳоланди¹.

Тасаввуф ҳақидаги қатор қимматли тадқиқотларнинг муаллифи академик А.Кримский «Ҳижрий III асрнинг охиригача тасаввуф тараққиёти очерки» деган асарида қуйидаги фикрни ёзади: «Тасаввуф моҳият эътибори ила Муҳаммаднинг дини билан тамомила келиша олмаганига қарамай, маҳкам ўрнаша олди. Ўзига нисбатан умумий ҳурмат қозона билди»².

Илк сўфийларнинг халқ орасида тез танилишига бош сабаб шуки, улар мазлум халқнинг ҳукмрон табақаларга бўлган чексиз нафратини ифодаладилар ва бошқаларга зулм қилиб, бойлик орттирганидан бу дунёда яшамаган, ундан кўз юмган аъло дедилар. Аббосий Тусий деган сўфий бу ҳақда шундай дейди: «Дунё—бир ўлакса нарса бўлиб, у билан аввал шерлар, кейин эса қоплонлар, бўри ва итлар, ундан кейин эса қарғалар қорин тўйдиради. Улардан қолганига эса гўнгўнғиз ва чумолилар ёпишади. Шерлар — подшоҳлар, қоплонлар — амирлар, бўри ва итлар — уларнинг аъёнлари, қарғалар уларнинг табааларидир. Гўнгўнғизлар — аравакашлар, чумолилар эса бозордаги одамлардир»³.

Тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва тараққиётида ижтимоий-сиёсий факторлар билан бир қаторда, ислом динининг ўзи, унинг асосий китоби — «Қуръон»даги фикрлар асосий сабаблардан бири бўлди. Айниқса, тасаввуфнинг ўнг қанотини ташкил этган кейинги вакиллари билан Фаззолий кабилар ўзларининг ҳар бир фикрини Қуръон ва ҳадислардан оятлар келтириб асослашга интилар эдилар.

Риттер фикрича, «кимки ўзини билса, у ўз худосини ҳам биледи» деган ҳадиснинг мазмунига яқин бўлиб, сўфийлар, сўфий Навоий ҳам уни жуда кўп мартаба ўзларича шарҳлаганлар. Шарқ мутафаккирлари ва мистикларининг Европадаги фикр тараққиётига таъсири масалаларига оид бир қанча фикрларни академик Ш. Нуцубидзе ўзининг «Руствели ва Шарқ Ренессанси» китобида келтиради. Бу ўрта аср шароитида мистиканинг халқаро воқеа бўлганини, шунга кўра тасаввуфнинг тарихий илдишлари ҳам чуқур ва кенг эканлигини кўрсатади⁴.

¹ А.Ҳайитметов. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан, 160-бет.

² Кримский. Очерк развития суфизма до конца III в. хиджры. М., 1895, стр.3.

³ Гельмут Риттер. Қалб денгизи. М., 1960, 49-бет.

⁴ А.Ҳайитметов. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан, 164-бет.

Баъзи сўфийларнинг фикрича, кишининг танаси бамисоли бир қамоқхона бўлиб, жон ана шу қамоқхонадан қутилгандан кейингина, яъни одам ўлгандан кейингина ҳақиқий озодликка эришади. Баъзи сўфийлар ҳаётни карвонсаройга, баъзилар кўп машаққат билан тўқиладиган, лекин сал тегиш билан узилиб кетадиган ўргумчак уясига, баъзилар эса эшакка ортилган юпқа шиша идишга ўхшатадиларки, эшак сал қоқилиш билан у синиб кетади.

Сўфийларнинг умумий доктринасини таърифлаб, машҳур рус шарқшуноси В.А.Жуковский ёзади: «Ҳақиқат — ҳақиқат учун — бутун борлиқнинг акс мазмуни шу... Ўзининг 1000 сифатини инсонда акс эттирган Холиқ ўзи инсонни ўзидек яратиб, унда икки оламни бир-бирига боғлаб ҳамда бор маҳлуқлар орасида фақат уни ички руҳий борлиқ билан ҳаммадан ажратиб, уни соф муҳаббатнинг шишаси ва билим хазинаси даражасига кўтарди, бу юк, юк бўлганда ҳам қимматли, аммо оғир юк. «Биз уни (юкни), — дейилади Курьонда, — осмон ва ерга ҳамда тоғларга тавсия этдик, бироқ улар уни кўтаришдан бош тортдилар ва ундан қўрқдилар, уни инсон ўзига олди» ва фақат угина ўзининг эҳтиросларини ўз ҳукми билан оёқ ости қила олди ва унинг кичкина қалбига осмонга ҳам, ерга ҳам сифмаган улуғ ҳақиқат сифди: шунинг учун ўз қалбини билиш, ўз юрагини дунёвий қоронғилиқдан тозалаш ва ўзида ҳар қандай ёлғонни йўқотиб юборадиган Ягона, Абадий ҳақиқатни қабул қилиб олиш учун уни (юракни) очиш — инсоннинг бурчи шундан иборат ва унинг энг юқори дунёвий қаҳрамонлиги ҳам шундан иборат бўлмоғи керак»¹.

X—XI асрлардан кейин тасаввуфда содир бўлган катта ва характерли ўзгаришлардан бири унда дунёвийликни оқловчи йўналишларнинг пайдо бўлишидир. Бу йўналишга ҳиротлик Абдуллоҳ Ансорий (1089 вафоти), Юсуф Ҳамадоний (XII аср), Абдулхолиқ Ғиждувоний (XII аср), Баҳоуддин Нақшбандий (1389 вафоти) кабилар асос солди. Тасаввуфдаги бу оқимнинг пайдо бўлиши ва тараққиётига Хуросон ва Мовароуннаҳрда иқтисодий ҳаётнинг X—XII асрларда вақти-вақти билан маълум даражада ривожланиши ҳам сабаб бўлган.

Тасаввуф тарихи ислом тарихи билан бирга ривожланиб, ислом маданияти ва маърифатига улкан ҳисса бўлиб қўшилди. Агар даст-

¹ А.Жуковский. Человек и познание у персидских мистиков. СПб., 1895, стр.31.

лабки пайтларда Куфа, Басра ва Бағдод шаҳарларида санокли даражада зоҳид ва сўфийлар яшаган бўлса, бора-бора мусулмон оламида шайху машойихлар, сўфий-дарвешлар, қаландарларнинг сони кўпайди, бу ўзига хос бир ҳаракатга айланди. Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳотул унс минал ҳазаротул қулс» номли китобида 664 та шайху сўфийнинг номи зикр этилади. Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асарида Туронзаминда етишиб чиққан юздан ортиқ бузургворлар тилга олинади.

Тасаввуф бутун ислом оламини забт этиб, барча қадимий шаҳарларда хонақоҳлар қурилди, йўлларда работлар қад кўтарди. Хонақоҳ ва работлар, азиз-авлиёларнинг мазоратида шайхлар маскан тутиб, кўплаб шогирдларни тарбияга олдилар.

Тасаввуфнинг илк даврида мақомат ва тариқат йўриқларини, вазифаларини ишлаб чиқиш, сўфийлик йўриқларини, вазифаларини белгилаш ва илоҳий ҳақиқатларни эл орасига ёйишда Зуннун Мисрий (796—861), Боязид Бистомий (вафоти 875), Жунайд Бағдодий (вафоти 910), Ҳаким Термизий (вафоти IX аср охири) ва Мансур Ҳаллож (858—922) ларнинг хизмати катта бўлган. Кейинчалик Абусаид Абулхайр (967—1049), Абдуллоҳ Ансорий (1006—1089), Аҳмад Яссавий (вафоти 1166), Яхъё Сухравардий (1155—1221), Баҳовуддин Нақшбанд (1318—1389) каби шайхул машойихлар тасаввуф илмини янги фикрлар, қарашлар билан бойитдилар, янги оқим силсилаларини вужудга келтирдилар. Тасаввуф ҳақида бир қанча рисола ва китоблар ёзилди, тасаввуф ғояларини қизғин тарғиб этувчи улкан шеърят вужудга келди¹.

Тасаввуфдаги талаб рукнлардан бири маънавий камолотга олиб боровчи куч ҳам ишқдир. Ишқ солиқни фанога ва ундан кейин бақога олиб боради. Аммо бунда икки хил йўл, тўғриси — икки хил майл бор: бири ҳаяжонли, сершовқин, руҳий кечинмаларни ғалаёнлар ичра изҳор этиб бориш майли бўлса, иккинчиси — осойишта, тамкинли; чуқур дарёнинг тубига ўхшаган ҳайбатли, вазмин, ички дарди қудратини яшириш майли. Биринчи майлнинг йирик намояндalари Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Абусаид Абулхайр, Фаридиддин Attор, Жалолиддин Румий, Шамс Табрисий, Бобораҳим Машраблардур. Иккинчи майл тарафдорлари қаторига Жунайд Бағдодий, Нажмиддин Кубро, Саъдий Шерозий, Баҳоуддин Нақшбанд кабиларни киритиш мумкин. Боязид

¹ Н. Комилов. Тасаввуф. Биринчи китоб, 20-бет.

Бистомийдан олдин ҳам муҳаббат ҳақида гапирган сўфийлар бўлган. Айниқса, Робия Адавиянинг ўтли муножотлари юракларни пора қилар, илоҳий муҳаббат бу авлиё аёлнинг номини афсонага айлан-тирган эди¹.

Тасаввуф бир йўналишдаги таълимот бўлмаган, унинг шох ва шохчалари кўп, унинг моҳияти ва ҳақиқати, халқ қалбидан жой олган инсонпарварлик ғоялари, улуғ адибларга илҳом берган Софлик, Ҳақиқат, Ғўзаллик, Камолот идеали, шу идеалларга бўлган чексиз муҳаббатдир. Ҳазрат Навоий таърифлагандай, тасаввуф хилофи ихтилофи бўлмаган, риё ва манманлик, даъвою тамаъни инкор этадиган бир улуғ таълимотким, у инсон зийнати, тийнати покловчи обихаётдир:

Бировга мусаллам тариқи тасаввуф,
Ки зотида мавжуд эмасдур тасаввуф.

Тасаввуф ризо аҳлидин яхши ахлоқ,
Эрур истилоҳоти зебу такаллуф.

Тасаввуф эмас, зуҳду тақвою тоат,
Ки анда риё йўл топар бе таваққуф.

Қилиб ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин,
Навоий муни бил тариқи тасаввуф².

Тасаввуф худбинлик эмас, инсониятга ғамхўрлик, раҳмдиллик, муҳаббат ва хизматдир. Сўзамоллик эмас, самимият, ихлос ва ҳикматдир. Кўнгил поклиги, маърифат юксаклиги ва амали солихдир, ғўзал ҳолдир, тошга гул, заҳарга асал, кўзларга нур, кўнгилларга сурурдир.

Тасаввуф соясида банда ғафлатдан халос бўлур, мўминларнинг басират кўзи очилгай, қалблар Аллоҳ севгиси билан тирилгай. Маънавий зулматлар тарқалиб, инсон ботини ва зоҳири нурга тўлгай. Мўминга зиндон ҳукмидаги бу кўҳна дунё ҳақиқий гулистонга айланади. Тасаввуф динимизнинг ўзаги, негизи ва ҳақиқий маъноси, комил инсон бўлиш йўлидир. Хуллас, тасаввуф барча даврлардаги қабил ХХ асрнинг ҳам асабий, шубҳага тўла, дардли, бемор ва бадбахт инсони кеча-кундуз қидираётган, ўткинчи жойлардан топилади деб ўйлаган ҳақиқий саодатнинг илоҳий йўли ва калитидир³.

¹ Ўша асар, 44-бет.

² Ўша асар, 19-бет.

³ Маҳмуд Асад Жўшон. Тасаввуф ва нафс тарбияси. Тошкент, «Чўлпон», 2000, 25—26-бетлар.

Тасаввуфнинг асли Куръони Каримга амал қилиш ва Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг суннатларини маҳкам тутмоқдир. Нафсоний орзуларни ва бидъатларни тарк этмоқдир. Муршид ва мураббий шахсларга хурмат бажо келтирмоқдир. Тасаввуф илмларнинг шарафлиси, энг муҳимидир. Бу асли қалбнинг фикҳидир, ботин фикҳидир. Тасаввуф Куръон ва Исломнинг негизи ва моҳиятидир. Пайгамбаримизнинг суннатлари, яшаш тарзлари, ахлоқидир¹.

Ҳазрати Пайгамбаримиз (с.а.в.) «Мен гўзал ахлоқни адо этмоқ учун юборилдим», дейиш билан сўнгги пайгамбар сифатида ўз рисолатининг ғоясини билдирганлар. Тасаввуфнинг ғояси ҳам ахлоқнинг камол мартабасига эришмоқ учун ҳар соҳада Расулуллоҳ (с.а.в.) кўрсатган йўлдан юриб, ботиний ва зоҳирий етуклик жиҳатидан унинг ҳақиқий вориси бўлмоқ йўлини кўрсатишдир.

Тасаввуфнинг ғояси – Жаноби ҳақнинг розилигига эришмоқ учун нафсни поклаб, гўзал ахлоқ эгаси бўлишга интилмоқ, яъни Аллоҳ ва Расулининг хулқи билан ахлоқланишдир².

Инсон камолоти фақатгина руҳнинг софлигини муҳофаза қилиш орқали мумкинлигидан руҳнинг бадан устидан ғалаба қозониши учун чора-тадбирлар кўриш тасаввуфнинг асосий ғоясидир.

Инсон – Аллоҳдан бошқа нарсаларга меҳр-муҳаббат, яширин ёки очик ширкка йўл қўймоқдалар. Ана шу жиҳатдан тасаввуфнинг ғояси—инсонга Аллоҳ билан қилган аҳду-поймонани эслатиб, унинг зарурати ва сирларидан хабар бериб, инсон фитратида мавжуд бўлган Аллоҳга эришмоқ орзусини бу дунёдаёқ рўёбга чиқармоқ йўллари-ни кўрсатишдан иборатдир³.

Кимники муомаласи Аллоҳ таолога нисбатан соф бўлса, Аллоҳ таоло тарафидан унга берилган каромати ҳам соф бўлгай. Яна бир қавм деди: Сўфийлар Аллоҳ боргоҳида (қўл остида) биринчи сафда-дурлар, уларнинг ҳимматлари ниҳоят даражасида баланд бўлганлиги учун, улар ўз қалблари билан астойдил берилганликлари учун, яна улар Аллоҳнинг ҳузурини тутган сирру асрорлари учундир.

Сўфийлар – бир қавмдирларки, улар дунёни тарк этганлар, ватанларидан чиқиб кетганлар, ўз биродарлари йўлида ҳижрат

¹ Ўша асар, 27—32-бетлар.

² Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Тошкент, «Истиқлол», 1999, 19-бет.

³ Маҳмуд Асъад Жўшон. Тасаввуф ва нафс тарбияси, 2000, 20-бет.

қилганлар, улар ватанларидан чиқиб кетганликлари учун ғарийб-лар деб номланганлар, ҳақиқатни айтадиган бўлсак, жундан уст-бош кийишлик пайғамбарларнинг уст-бошларига ҳавасдандур, Аллоҳ таоло авлиёларининг зебу зийнатларидир¹.

Тасаввуфда комилликка эришмоқнинг қатъий шартининг ҳоли ҳаракатларида Муҳаммад алайҳиссаломни ўзи учун ўрнак шахс деб билишидир. Бу хусус Қуръони Каримда ушбу оят билан тасдиқланган: «Таҳқиқ, бордур сизлар учун, яъни ул киши учунки, Худодан ва қиёмат кунидан қўрқур ва Худони кўп ёд қилур расулulloҳ таълимларидин яхши намуна (олиб). (... алар учун буюк пайғамбаримизнинг зоти баракалик маъданлари ҳаммадин улуг намунадир,) лозимдурки, алар ҳар бир ҳаракат ва сукунатларида жаноб изларида юрсунлар (Аҳзоб, 33/21). Унинг ҳаёти ҳар қандай ифрот ва тафритдан узоқдир. Ҳазрати Пайғамбар Қуръони Каримни энг яхши англаган ва яшаган инсон, мусулмон ва сўфийлар ибрат олган комиллик белгисидир»².

Тасаввуф йўлидагилар икки турлидир. Биринчилари, Расули Акрам, Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) нинг йўлларида юриб камолотга эришганлар. Булар инсонларни ғафлатдан уйғотиш учун халқ орасида юрадилар. Иккинчилари юксак мақоматларда турганлари ҳолда, инсонларни ғафлатдан уйғотишга бурчли бўлмаган авлиёлар. Маломағийларга тақлид қилувчилар ибодатларининг кўринишларига аҳамият бермайдилар. Турли одамларга мослашиб кетаверадилар. Ҳар кимга ширин сўз айтиб, кулиб, кулдириб, қалб ишончини қозонишга ҳаракат қилишади. Нафила ибодатларини қилмайдилар. Фарзларга эътибор берадилар. Дунё ҳирси, ҳавасига берилмайдилар. Буларга ҚАЛАНДАРЛАР дейилади. Риёкорлик қилмаганликлари учун ботинни тозалаш ва нафсни ўлдириш учун курашадилар. Аммо кўп ибодат қилмайдилар. Улар ҳам Оллоҳнинг сифатларини бу дунёда турли маҳлуқотларда кўриш учун ҳаракат қиладилар³.

Машраб қаландар бўлгани ҳолда, тасаввуф йўлидагиларнинг биринчи мақоматидадир. У зоти шариф Расулulloҳнинг изнида юриб камолотга эришганлар. Халқ орасида бўлиб, уларнинг қалбларини ғафлатдан уйғотиш, ғубор босган кўнгил ойиналарини тозалашдек мураккаб вазибаларни бажариш борасида умр бўйи хизмат қилди.

¹ *Шайх ал-Колободий*. Тасаввуф сарчашмаси. Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002, 15—17-бетлар.

² *Ҳожа Аҳмад Яссавий*. Ҳаёти, ижоди, анъаналари. Тошкент, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2001, 93-бет.

³ *Ж.Юсуфов*. “Ёзувчи”, 1998 йил, 26 август.

Охиратда ўзи учун Жаннату Ризвонни эмас, Оллоҳнинг дийдорини кўриш, Расули Акрам алайҳиссаломга пайрав бўлиш (эргашиш) орзусида яшадилар.

Тасаввуф маслағи ўзининг ривожланиш жараёнида яна бир қанча мактаблар ва фирқаларга бўлиниб кетган. Унинг Турон элида энг кўп тарқалган мактаблари яссавия, нақшбандия ва қаландария бўлиб, бу тариқат айниқса, XVII—XVIII асрларда гуллаб-яшнаган ва тушкунликка учраган даврлари кўп бўлган. Бу маслакнинг ривожи кўпинча халқ ўртасида қийинчиликлар кучайган, ҳоким тоифаларнинг жабр-зулмлари ҳаддан ошган пайтларга тўғри келади.

XVII—XVIII асрларда қаландарлик тариқати Туркистонда кенг тарқалган. Бу тариқат ҳижратнинг 724 йилида Ҳиндистонда (ҳозирги Покистон қисмида) Абу Юсуф ал-Қаландарий томонидан асослангандир. Тасаввуфдаги бошқа бир қанча йирик тариқатларга ўхшаш қаландарлик мактабининг мукамал дастури, муайян қонун-қоидалари бор эди. «Ҳафт қулзум» асарида айтилишича, қаландар жамиятда мавжуд расмий тақаллуфлардан, қонун-қоидалардан ўзини мустасно тутувчи, дин ва шариатнинг ўринсиз ақидаларига амал қилмай, уларни рад этувчи гуруҳларга мансуб шахсдир¹.

«Инқилоб»дан бирмунча муддат кейин Абдурауф Фитрат ўзининг «Машраб» номли илмий мақоласида ўз даври ижтимоий фикр тараққиётига ҳисса қўшган шоир, файласуф, мутафаккир Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижоди, у этиқод қўйган тасаввуфнинг қаландария сулуқи ҳақида қимматли фикр юритади. Ҳайратланарли томони шундаки, бу мақола машрабшуносликда аҳамиятли ва арзирлидир. Фитрат бу мақоласида Машраб ва унинг шериклари, қаландарларнинг ҳаёт тарзи, уларнинг махсус кийинишлари ҳақида маълумот беради.

«Қаландарлик мусулмон тасавуфининг шўъбасидир. Бу маслак бизнинг ўлкамизда сўнг кунларгача давом қилди. Ўзбекистон шаҳарларида ҳар бирининг ташқарисида «қаландархона» исмли гўзал боғча ҳолига келтирилган бир жой бор эди. Қаландарлар шунда турар эдилар. Булар қисман маҳаллий, қисман мусофир, ерсиз, хусусий мулклари бўлмаган кишилардан иборат бўлиб, асос касблари тиланчилик эди. Ҳафтада икки дафъа тиланчиликка чиқиб, шаҳар ва бозорларни айланар эдилар. Ўзларига махсус қаландарий куйлари бор эди. Ораларидан энг яхши товушлиси шу куйларда Яссавий, Машраб каби шоирларнинг шеърларини ўқур ва бошқалари унинг нақоратини қайтариб турар эдилар. Ораларидан бир бошлиқлари бўлиб, мунга «бобо» дер эдилар. Тиланчилик чоғида пулни шул боболари терар ва шундан уларни таъмин қилиб турар эди»².

¹ *Муҳсин Зокиров*. Тасаввуф таълимоти ҳақида. «Шарқ юлдузи», 1990 йил, 7-сон, 172—173-бетлар.

² *Абдурауф Фитрат*. Машраб. «Туркистон», 1991 йил, 2 июль.

Бухоро хонлиги замонида буларнинг устида ҳукумат томонидан тайинланган бир «мутавалли» бор эди. Қаландарлар тиланчиликдан тўпланган пулларни шуларга топширар эдилар. Қаландарларнинг ўзларига махсус кийимлари бор эди: булар кулоҳ, долқ, камар, асо, качкул, кадуматбах деб аталган нарсалардан иборат эди. Булардан бошқа тери, суфра, супиргига ҳам айрича аҳамият берар эдилар. Камарларининг етти банди бўлиб, ҳар банди тасаввуфдаги бир қоидага ишоратдир. Долқ: «Одоби тариқ»га кўра, умуман, мутасаввуфлар киятурғон либос «долқ» аталиб, бу уч турлидир: хирқа, кафаний, жанда, качкул ва кадуматбах ва асо ҳаққида узун-узун тасаввуфий ишоратлар ва рамзлар тақадирлар.

Яна қаландарларга махсус шартлардан бири соч қўйишдир. Ўз ораларида сўзлашга махсус сунъий тиллари ҳам бор. Унга «абдал тили» дейлар. Қаландархоналар уларнинг доимий туриш жойларидир.

Мундан ярим аср-бир аср бурунги замонга келган ва Ўрта Осиё шаҳарларининг энг обод жойи қаландархоналари эди. Қаландархоналар шаҳар халқининг жума кунлари чиқиб ўтирадурғон дам олиш, саёҳат жойлари эди¹.

Машраб шу тариқа, «Тазкираи қаландарон»да айтилишича, Шоҳ қаландар бўлиб, дунё кезади, шу сулук таълимоти орқали тариқатни қабул қилиш сабаблари, ўз қарашлари ва ундан кўзлаган мақсадларини очиқ-ойдин сўзлайди:

Муродинга етай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл,
Ситам аҳлин ютай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл.

Оғиздин дур сочай десанг, шароби ишқ ичай десанг,
Ёмонлардан қочай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл.

Фасод аҳлин қувай десанг, (кетига) бир урай десанг,
Бу даргоҳдин қочай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл.

Риёзатсиз бўлай десанг, таним озод юрай десанг,
Жаҳонни сайр этай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл.

Разолат куйдирай десанг, залолат ўлдирай десанг,
Ҳамасин супурай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл.

Бу тақводин кечай десанг, хонақоҳдин қочай десанг,
Ҳақиқатни очай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл.

¹ Юқоридаги манба.

Гуҳаррезлик қилай десанг, ҳамани кулдирай десанг,
Чу Машрабдек бўлай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл¹,

Машрабшунос олим М.Зокиров Машрабнинг мазкур шеърини шундай изоҳ этади: «Бу шеър маълум маънода қаландарларнинг дастурил амалидир. Тасаввуфнинг сўл тараққийпарвар мазҳаблари ва унинг қаландария тариқати Машраб яшаган замонда жамиятнинг маънавий-ижтимоий ҳаётида ижобий тарихий аҳамиятга эга бўлганлиги шубҳасиздир»².

Машраб Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган сўфийлик диний-фалсафий оқими таъсирида эди. Тасаввуфнинг ўнг қанотига мансуб бўлмиш шоирлар халқ орасида фақат инсоннинг худо билан бирлашувини ташвиқот қилдилар. Бунинг учун сўфийлар, тариқатнинг тўртта қоидасига, яъни шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатга сўзсиз амал қилишлари лозим эди. Сўфийлар бу дунёни саробга ўхшатадилар, бутун мавжудот, шу жумладан, инсон ҳам худога интилиши, унинг орзусида яшаши, моддий дунёнинг нознеъматларига қизиқмаслиги, таркидунёчиликка берилиши, Оллоҳ йўлида ҳар қандай қийинчиликларга бардош бериб, ўз мақсадига эришиши керак³.

Дунёки пуштипо уриб Адҳами бенаво ўзум,
Авжи фалақда юругон кавкаби пурзиё ўзум.

Куфр ила дин мазҳабида ҳеч кима йўқтур нисбатим,
Ҳам санаму, ҳам ошику, ҳам шоҳу, ҳам гадо ўзум.

Иброҳим Адҳам – Машраб учун идеал, барча фалокатларни туғдирувчи ва инсон зотини тубанлаштирувчи нафси саркаш аждаҳосини маҳв этиш тимсоли. Зеро, шу нафсни ўлдириб, қаноат даргоҳида ҳалол яшашга кўникишдир. Инсоннинг инсонлиги, илоҳий хислатлари шунда очила боради, унинг қалбида покиза ишқ учун замин ҳозирланади: «Толиби ишқ ўлай десанг, ҳиммати Адҳам керак». Мансур Ҳалложнинг таълимотида ҳам худди шу нарса бош ақида эди: «Нафсинг сени эгарлаб олишдан олдин, сен уни эгарлаб ол», деб васият қилади у ўғли Аҳмадга дорга осилиш арафасида⁴.

¹ *Бобораҳим Машраб*. Меҳрибоним, қайдасан, 70-бет.

² *Мухсин Зокиров*. «Шарқ юлдузи», 1990 йил, 7-сон, 173-бет.

³ Ўрта Осиё халқлари ҳурфикрлиги тарихидан, 154-бет.

⁴ *Бобораҳим Машраб*. Меҳрибоним, қайдасан, 6-бет.

Бироқ Мансурнинг ҳиммати Иброҳим ҳимматидан баландроқ эди, чунки агар Иброҳим Адҳам тож-тахт, мол-давлатдан воз кечган бўлса, Ҳусайн Мансур ҳақ йўлида ширин жонидан кечди — инсонни илоҳийлаштиргани, «мен ҳақман» (яъни худоман), дегани учун қозимуллалар уни қўл-оёқларини кесиб, дорга осиб ўлдиришга ҳукм этдилар. Ақлу тафаккур кучи, маънавий қудратга зўри етмаган нота-вон бандалар ҳамма замонларда ҳам ана шу тариқа йўл тугардилар. Ҳикмат ва дониш аҳлини қийнаб, жисман йўқ қилиб, таскин топардилар, ўз бўйларига мос «ҳақиқат»лар бичиб, осойишта яшайдилар. Мансурнинг фожиали тақдири, фавқулодда жасоратли ғоялари Машрабни қаттиқ ҳаяжонга солади. Шоир уни «шаҳиди ишқ» дея алқайди, қайта-қайта ўзини унга қиёс этади, ҳаваси келади ва ўз умрининг ҳам охир-оқибатда Мансурникидай яқунланишини олдиндан башорат этгандай бўлади:

Шаҳиди ишқ бўлган ошиқи бечора аҳволин,
Ўшал дам Мансури мастон осилғон дордин сўрғил.

Машраб Мансур Ҳаллождек ишқи илоҳий даражасига етишишни хоҳляпти. Румий ва Яссавийлар орзуси ҳам худди шундай, Илоҳийлик мартабасига Ҳаллождек етишиш. Бу сирдан ҳамма, хусусан, илм-сиз нодонлар беҳабар. Етишганларгина бу сирдан воқиф. «Аналҳақ» («Мен ҳақ») ликнинг сирини тушунмаганларга қарата Машраб огоҳлантиряпти:

«Анал — ҳақ» сирини ҳар беҳабарга айтмагил зинҳор,
Худонинг розига маҳрам эмасдур кимки тангдилдир.

Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳаллож, Бобораҳим Машраб гарчи шак-кокликда, ширкда ўлимга ҳукм этилсалар-да, улар жонфидалик кўрсатган, Илоҳийликка етишган, тангдил, нодон, Илоҳиётдан беҳабарларга Илоҳийлик нима эканлигини англаган ҳолда, онгли ҳолатда ўлим топяптилар, Илоҳийликлари туфайли, адолатсизлик қурбони бўляптилар.

Атоқли олим И.С. Брагинский Жалолиддин Румий шеърятида фано тушунчасини «фавқулодда жасорат билан талқин этилган»лигини айтиб, қуйидаги хулосага келади: «Фано концепциясини та-

каббурликка қарши хоксорлик йўсинида характерлаш мумкин, бу эса, алал-оқибатда, ҳар бир алоҳида инсон шахсининг улуғланиши, инсон эса мураккаб камолот йўлини босиб ўтиб, худога ўхшайди:

Аё сиз, жон чекиб, ҳар лаҳза изларсиз илоҳийни,
Ани излашга ҳожат йўқ, илоҳий-сиз, илоҳий-сиз!¹

Фанога доир энг тўғри шарҳлардан биттаси мана шудир. Яссавий ҳам фанодир, асосан, «такаббурликка қарши хоксорлик» фалсафаси сифатида фойдаланган ва уни шу мазмунларда кўпроқ ёритган. Такаббурлик — адолатнинг ёви. Такаббурлик елларида саховат чироқлари ўчади:

Аҳли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ.
Дарвишларни дуосида ижобат йўқ,
Турлук бало халқ устига ёғди, дўстлар¹.

Халқ устига ёғилаётган балолар сабабкори подшоҳу вазирлар адолатсизлиги шу халқнинг ҳимоячилари, етук, онгли сўфийлари ўлимига, жонларини фидо қилишга олиб келган. Ҳар қандай жамиятда нодонлик ва адолатсизлик қурбони, шу халқнинг ҳимоячиси, раҳнамози бўлган ақли дониш ва ақли ҳикмат фарзандлари бошига тушган. Сўфийлар ана шундай жонфидолардир.

Мансур Ҳаллож, Имомиддин Насимий ваҳдат фалсафаси йўлининг қурбонлари бўлиб, Машраб нуқтаи назарида порлоқ сиймолар ва ортга чекинмас қаҳрамонлар сифатида гавдаланиб турадилар. Машраб уларга нисбатан чуқур ҳурмат, чексиз муҳаббат билдириб, ўз тақдирини улар билан боғлайди ва Мансурга қўшилгани учун худога шукурлар қилади.

Ривоятларга кўра, Машрабга унинг муршиди Офоқхожа сен Маҳмудхон номли киши томонидан шаҳид қилинасан деб башорат қилган экан. Машраб ҳар доим шеърларида унинг тақдири Мансурга ўхшаган бўлиб, оқибатда Балх шаҳрида Маҳмудхон кўлидан шаҳодат шарбатини ичиши ҳақида эслатиб юрган:

Қонимни тўкар эмиш, Балх шаҳрида Маҳмудхон,
Тақдири азал бўлса, найлай анга бермай жон.

¹ *Жалолиддин Румий*. Маънавий маснавий. Куллиёт. Тошкент, «Шарқ», 1999, 8-бет.

Минг шукр худойимга Мансурга қўшилдим,
Ул рўйи-сиёҳларким Мансурни ўлдургон.
Ишқинг йўлига кирган, албатга кечар жондан,
Кечмаса бу дунёда, айтган сўзидир ёлгон¹.

Жалолиддин Румий — Худонинг моҳиятини англашда инсоннинг хушёрлиги, ақлий ва маърифий камолотига асосий эътиборни қаратади. Одам қанчалик нодон бўлса, у шунча хурфотга, сўзлар сеҳрига, шаклларга маҳлиё бўлади, расм-русумга, ақидаларга берилувчан бўлади. Ва, аксинча, одамнинг маърифати, билими ошган сари, у Илоҳ илмига, гайбга яқинлашиб боради, мазҳабпарастлик, ақидапарастликдан юқори кўтарилаверади, ҳақиқат ошиғи бўлиб, ҳақ сари талпинаверади. Сўфийлар зоҳирни эмас, ботинни ростлаш, қалбнинг, руҳнинг шарафланиши, камолоти учун курашадилар. Румий таъбири билан айтганда: «Инсоннинг ичи ҳуррият оламидир. Ҳа, инсон қалбан ҳурдир. Оллоҳга бўлган муҳаббат, ҳаётга бўлган муҳаббат ҳам ҳурликдан пайдо бўлган шавқдир. Бу шавқ куйдирувчи ишққа айланиб, инсоннинг ўзини ҳам, оламларни ўз ичига сиғдирувчи буюк бир хилқатга айлантиради. Яъни Оллоҳга қарин этади. Бу ишқ, ҳар қандай дунёвий ва ухравий манфаатпарастликдан, ғаразлардан холи, покдир. Бунда тоат-ибодатдан, аҳкомларни бажаришдан кўра, самимият, ёниқ ҳарорат билан жонфидолик қилиш ҳисси устун².

Румийга хос жонфидолик мутафаккир Машраб руҳиятини ўлимини олдиндан аён этиб қўйган. Кимёи нур топишни, ҳақ йўлида Мансур Ҳаллождек «Аналҳақ»лик мақомига эришиш уни ўлимдан, дор остидан ҳам қайтара олмайди. Чунки унинг авлиёлик руҳонияти ҳамма сиру-синоатдан огоҳ:

Эй мусулмонлар, қазо топсам керак,
Нури ҳақдин кимё топсам керак.

Ман шаҳид ўлсам кафанга чулгаманг,
Ушбу далқидин шифо топсам керак.

Дори Мансури аналҳақ жойидур,
Бош бериб юз минг нидо топсам керак.

¹ *Аҳмад Яссавий*. Ҳикматлар. Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 27—28-бетлар.

² *Абдулҳаким Шаърий Жўзжоний*. «Ваҳдат» уммонининг ғаввоси. “Мулоқот”, 1992 йил, 2-сон, 57-бет.

Раббано инно заломнони ўқиб
Нашъаи қолу бало топсам керак.

Баъд маргим ман ғариби хастани,
Банд — бандимдан жудо топсам керак.

Онаи зоримга берманглар хабар,
Балх шаҳрида қазо топсам керак¹.

Тасаввуф ижтимоий нотенгликка, дунёпарастликка, хурофотларга қарши ўт очди. Сўфийлар — халқнинг маънавий устозлари ҳатто ўлганларидан кейин ҳам халқ халоскорлари сифатида қадрланар эди. Тарих гувоҳки, Шайх Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Имомиддин Насимий, Фаридиддин Ағтор, Бобораҳим Машраб каби улуг зотлар сўфийлик—тасаввуфнинг «Ваҳдату вужуд» — (ҳақ вужуди билан инсон вужуди бирлашиб кетиши) оқимида туриб халқ дард-ҳасратларини ошкора баён қилгани, ижтимоий нотенг ва адолатсизликни қоралаганлари учун шаҳид бўлдилар. Бу улуг зотларнинг иккитаси дорга осилди. Имомиддин Насимийнинг эса тириклайин териси шилинди. Бу зотлар эътиқодини қабул қилган, ҳақ сўзидан тонмаган Машраб ҳам дорга осилади.... Ваҳдату вужуд сўфийлари эътиқодининг моҳияти бундай эди: Худо — энг олий мавжудот, у олий ақл ва ҳусн эгаси. Олий даражадаги камолот унга хос. У ҳамма наботат ва ҳайвонот — махлуқотнинг яратувчиси. Борлиқ эса унинг соясидан иборат. Кўз ва кўнгилни сояга боғламай, олий мавжудот — худо ҳаёлидагина яшаш ва унга ўтмиш умидини ардоқлаш лозим².

Сўфийликнинг «Ваҳдату мавжуд» оқимининг Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Вали, Офоқхожа каби ўнлаб шайхлари фақирлик, мўминлик либосини кийиб, ҳалол меҳнат билан кун кечириш, тоат-ибодат орқали олий мавжудот жамолига эришиш йўлида халққа маънавий йўлбошчилик қилдилар. Ўрта аср фалсафасининг энг юқори чўққиси ҳисобланган «Ваҳдату мавжуд» намояндларининг ижтимоий-фалсафий қарашларида борлиқ ва олий мавжудот —илоҳиёт билан бир бутунликда талқин қилинади. Борлиқ — қуёш, олам ва одам энг олий мавжудот — худонинг нур зарраларидан иборат ёхуд борлиқ худонинг ботиний ва зоҳирий зуротидир!

¹ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним, қайдасан, 232-бет.

² Фуломхон Фафуров. Шарқ жавоҳирлари, 170—171-бетлар.

Машраб ижтимоий-фалсафий қарашларида «Вахдату вужуд» ҳамда «Вахдату мавжуд» таълимотининг ҳар икки кўриниши намоён бўлади¹.

Ёр — ҳақнинг васлига етган Машраб жаннату дўзахни ҳам тан олмайди. Илк сўфий аёл Робиа ал-Адавия ҳақидаги жаннату дўзах тушунчаси, ҳар иккисини ҳам тан олмаслик, фақат воҳид Аллоҳ ишқи, унигина тан олиш тушунчасига вобастадир.

Исломда сўфийликнинг ибтидоси Робиа ал-Адавия (VIII аср) ёки басралик Робиа номи билан боғлиқ. У дунёнинг барча лаззатларидан воз кечишга ундайдиган таркидунёчиликнинг чинакам ишқ, яъни Оллоҳнинг ишқи билан яшашга ундайдиган, сўфийликка айланишида ҳал этувчи рол ўйнаган аёлдир. Ривоят қилишларича, бир куни художўй сўфий Робиа бир қўлида бир челақ сув, иккинчи қўлида ёниб турган машғала кўтарганча Басра кўчаларидан югуриб ўтаётган экан. Йўловчилар ҳайрон бўлиб ундан сўрашибди:

— Бунчалар шошилиб йўл тутдинг, эй Робиа?

Робиа қўлидаги челақка ишора қилибди:

— Дўзахдаги ўтни ўчирмоқчиман.

Йўловчилар ёқа ушлаб «астафтуруллоҳ» деб, яна сўрашибди:

— У ҳолда қўлингдаги машғала нечун?

— Бу машғала билан жаннатга ўт қўймоқчиман.

Йўловчиларнинг жон-пони чиқиб, қичқиришибди:

— Оллоҳдан мағфират сўраб илтижо қил, эй бадбахт аёл, акс ҳолда кофирлар қавмига кириб қоласан.

— Йўқ, азизларим, сизлар мени ногўғри тушундинглар. Мен кофир эмасман, Оллоҳ таоло билан бандалар ўртасидаги бу икки пардани йўқотмоқчиман, холос, токи бандалар Оллоҳ таолога дўзах ўтида куйишдан қўрқишгани ёки жаннат иқболидан умидвор бўлишгани учун эмас, балки, унинг Оллоҳ эканлиги, Биру Борлиги ва Боқий гўзаллиги учун ибодат қилишсин².

Машраб икки дунё нақди, ҳуру филмон, аршу курси ҳам ўзиман, дейишга ҳақли. Энди унинг кўзига жони кўринмайди, у Мансур каби бошини дорга тутишга рози:

Дунёга келиб лойиға бота қолдим,
Дармон йўқидин неча оғиз сўз қота қолдим.

¹ Кўрсатилган жой.

² А.Шиммель. Сўфий аёллар. “Жаҳон адабиёти”, 1999 йил, май, 150-бет.

Кўрдимки Ани душмани руҳу тан экандур,
Ло ўқи билан икки кўзиға ота қолдим.

Майхонага кирдим, била қолдим куяримни,
Масжидга кириб зоҳиди яҳдек қота қолдим.

Зоҳид, менга бир шишада май, сенга намозинг,
Минг тавқини бир косаи майға сота қолдим.

То телбалигим шуҳрати оламни тутубдир,
Бир жилвасиға жаҳондин ўта қолдим.

Ваҳдат майини пири муғон илкидин ичтим,
Мансур каби бошими дорға тута қолдим.

Айб айбламангиз Машраби беҳудни, ёронлар,
Найлайки, бу ғурбат кўчасидан ўта қолдим¹.

«Мансур каби бошими дорға тута қолдим» дейиш билан Машраб нима демоқчи? Машрабнинг пири комили Офокқожа ҳам етти йиллик таълимни олиб бўлиб, сўфийлик даражасига етган Машрабга хитобан: «Эй сўфийлар, Машрабни тутунгларки, андин Мансур Ҳалложнинг бўйи келадур», деган.

Шарқнинг кўп буюк фарзандлари имон ва эътиқоддан чекинишдан кўра, ўлимга томон дадил боришни афзал ва устун кўрганлар. Шундай зотлардан бири — энг машҳур ислом мутасаввуфи ва мутафаккирларидан саналмиш Абул Муғис ал-Ҳусайн бин Мансур Ҳаллож эди. Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат» асарида Мансур Ҳаллож ҳақида бундай маълумот беради: «... кунияти Абулғайс. Форснинг Байзосидиндур. Аввал Ҳаллож эмас эрди. Бир Ҳаллож дўконида эрдиким, анинг дўсти эрди. Ани бир ишга йиборди. Кўнглига ўттики, анинг рўзгорин зоеъ қилдим. Бармоғи била ишорат қилди: момуғ чигитдан айрилди. Анга бу жиҳатдан Ҳаллож от қўйдилар...» «Ул бир кун Жунайднинг эшигин қоқти. Жунайд сўрдикки, кимсан? Дедикки, ҳақ! Жунайд деди: Ҳақ эмассен, аммо ҳақ биласен!»²

Ҳаллож ёлғизлик саҳросининг ёлғиз йўлчисига ўхшаб қолгандир. У Аллоҳга суянган одам ҳеч қачон ёлғиз бўлмаслигини мукамал билса-да, жамият ёлғизлантирган ва ҳокимият ғазабига учраган

¹ *Бобораҳим Машраб*. Меҳрибоним, қайдасан, 84-бет.

² *Алишер Навоий*. Насойим ул-муҳаббат. Тошкент, «Фан», 2001, 105—106-бетлар.

кишининг бошига не балолар ёғилишини тўлиқ тасаввур айлашга рағбат қилмаган. Чунки у ўлимдан чўчиш ҳиссини ҳам тамоман маҳв эта олган эди.

Мансур Ҳаллож илоҳий ишқ майидан масту беҳуш бўлган кунлардан бирида ундан «Сен кимсан?» деб сўрашади. У «Анал-ҳақ», деб жавоб беради. Айни шу бир ибора кўплаб олиму уламоларни дарғазаб қилиб, ислом оламида улкан бир ғавго кўзғайди. Дин ва тасаввуф тариқининг шайхлари Мансур Ҳалложнинг ҳол ҳақиқати тўғрисида қарама-қарши тушунчаларни билдириб, кўп ихтилофларга йўл қўйганлар. Кофирликда айблаган Ҳаллож мелодий 922 йилда ваҳшиёна бир тарзда ўлдирилади. Мансур Ҳаллож «аҳлуллоҳдан бир зот» бўлганлиги учун, унинг борлиги шафқат ва марҳаматга тўлиқ эди¹. «Нафоҳат-ул унс»да айтилишича, худди шу шафқат ва марҳамати боис уни ўлдиришга келганларнинг ҳаммасини хайру дуо этиб, Аллоҳдан тиламишқи: «Буларнинг барчасини раҳматга ноил айла... Аллоҳим, менинг зоҳирий борлиғимни ўзингнинг маънавий борлигинга йўқ эттинг... шунинг ҳаққи мени ўлдиришга келганларнинг барчасига марҳамат айла...» Мана шундай қудратли шахсият соҳиби бўлган Ҳаллож.

Машраб «мен»лигини қудратли шахсият соҳиби Ҳаллож сиймосида кўрди. У Илоҳий муҳаббатини, ишқини ғазалиётда баён этди. У мутасаввуфлар Боязид Бистомий, Шайх Шиблий, Фаридиддин Аттор, Имомиддин Насимий, Мансур Ҳалложни ишқ йўлида, ҳақ маърифати учун ўзини бағишлаганликларига, ўзликдан кечганлигига, шу боис таъқиб қилиниб, қувғин қилинганликларини шеъриятда ифода этди:

Ломаконни шаҳрида ошиқни шайдо қилди ишқ,
Анбиёу авлиёларни ҳувайдо қилди ишқ.

Жилвасини кўрсатиб зоҳирда эга ранг-баранг,
Ору номусдан кечиб оламга ғавго қилди ишқ.

Ёши етмишга етиб соттурди ўзни Боязид,
Маърифат бозорида, кўргил, на савдо қилди ишқ.

Шайх Шиблий, шайх Аттор ул «Аналҳақ» суҳбатин,
Қурди, ичди бодани, Мансурни дордо қилди ишқ.

¹ Иброҳим Ҳаққул. Ирфон ва идрок, 4-бет.

«Куфр айтти!» деб Насимий терисини сўйдилар,
Гўшти пўштин сўзлатиб оламга гўё қилди ишқ.

Билдию эшитти, Машрабнинг қарори йўқ экан,
Зоҳирин гўё қилиб, ботинан бино қилди ишқ¹.

Ўрта ва Яқин Шарқ халқларининг илғор ижтимоий-фалсафий, диний-ахлоқий фикри, орифчилик, хусусан тасаввуф ҳаракатларининг салафларидан, Шарқ ҳурфикрлигининг энг сўл инқилобий қаноти етакчиларидан, ўз жони ва тақдирини умуминсоний қадриятлар — инсон ақли ва иродасини юксалтириш, унга ҳаёт ва борлиқни гултожи деб қарашга бағишлаган, фожиали тақдир топган Шарқнинг авлиёларидан бири Мансур ал-Ҳаллож эди. Ҳаллож (пахта титувчи) 12 ёшидаёқ Восит шаҳрида Курьонни таъсирчан, оҳангдор қилиб ўқувчилар ичида энг машҳури бўлиб танилди, ҳофиз унвонига эга бўлди.

Ҳаллож Басра, Восит, Эроннинг Аҳвон, Форс ва Хузистон вилоятларига, у ердан Хуросон ва Мовароуннаҳрга йўл олган. Икки марта Маккага ҳаж қилган. У Арофат тоғида Аллоҳгина ўз қулига, унинг қалби орқали иноят қилиши, мартаба бериши, ўз қуларини сева олишини билдириб, ўз эътиқодини баён қилади.

Ҳаллож фикрича, Оллоҳ билан олам, инсон ўртасида ўтиб бўлмайдиган тубсиз жар—чегара қўядиган таълимотига қарама-қарши ўлароқ, олам ва инсонни илоҳий моҳиятга кўра, комил-ориф инсон билан Оллоҳ ўртасида яқинлик муносабати бўлиши мумкинлиги ғоясини илғари сурди. Иккинчидан, Ҳаллож Оллоҳ олдида ҳамманинг тенглиги тўғрисидаги Курьон кўрсатмаларига ишора қилиб ва мантиқий жиҳатдан изчил талаб этиладиган соф эътиқоддан келиб чиқиб, бойлик, дунёвий ҳокимиятга берилиш, Оллоҳнинг бандаларини алдаш, улар устидан зўрлик қилиш, Оллоҳ олдида риёкорлик қилиш, яъни хўжакўрсинга ҳудожўй, намозхон бўлиш, сохта тақводорлик каби иллатларни қоралади.

Ҳалложнинг соф фикрлари халифалик ҳокимияти, расмий ислом мавқеига хавф солар эди. Моликия қозиси Умар Юсуф фавқулодда олий суд ҳукми билан қаноатланмай, 84 нафар «ёлғон гувоҳ» топиб келтириб, уларни Ҳаллож устидан қатл ҳукмини чиқаришга овоз бердиртирган. Фақат шундан сўнггина ҳукм чиқарилган. Судда раислик қилган ва уни олиб борган Абу Умар ҳукми қўлга олиб вазир Ҳамидга қарата: «Мана энди сиз унинг қонини тўкишга ҳақлисиз!» деган машъум фатвосини берган².

¹ *Бобораҳим Машраб*. Мехрибоним, қайдасан, 222-бет.

² *Абдуқодир Зоҳидий*. Мансур Ҳаллож, Фан ва турмуш, 1991 йил, март, 22—23-бетлар.

Ҳалложга қуйидаги айблар қўйилган: ўзини илоҳийлаштириш, Каъбага ҳурматсизлик кўрсатиш, уни бузиб ташлашга чақириб, занжилар, қарматлар қўзғолонларига ёрдам бериш ва ҳоказо. Ҳаллож Бағдоддаги Мансурия жомеъ масжидида ваъз айтаётиб, ниҳоятда жазавага тушиб, ёнида турган шогирди аш-Шиблийга оламга машхур «Аналҳақ»—«Мен ҳақман» деган иборани айтган. «Энг зарури — ўз юрагингдаги ҳақиқий эътиқод Каъбасини етти маротаба айланишдир» деган. Ана шу далиллар асосида ҳукмдорлар Ҳалложни ўзини илоҳийлаштириш — хулул ва иттиҳодда, шунингдек, Каъбага ҳурматсизликда айблашган¹.

Бироқ Л.Массинъон, Л.Гарде, Е.Бертельслар ўз тадқиқотларида кўрсатишича, Ҳалложда ўзини илоҳийлаштириш, Оллоҳ билан қўшилиш тўғрисидаги қараш, Каъбага ҳурматсизлик кўрсатиш нияти бўлмаган.

Тасаввуф тариқатининг йирик намояндаси Мансур Ҳаллож Бораҳим Машраб учун «Аналҳақ»ликнинг чинакам намунаси эди, Машраб қарашлари унинг ботини — Ишқи Илоҳийлиги, ҳақ тажаллийси ундалиги Машрабни безовта этар, унинг «мен»лиги Мансурни талаб қиларди, у қисматининг Мансурдек интиҳо топишни истарди. У Мансурворлик иштиёқида ёнарди, халқ унга эргашган сари у жазавага тушар, вужуди, жисмига сиғмаган Илоҳийлик, унга айланишлик тинчлик бермасди, шунинг учун у Ҳалложни ижодида тез-тез тарғиб қиларди:

Кўнгил дардини бир кўнгли бузулгон ёрдин сўрғил,
Бу ишқ ўтига куйганни дили афгордин сўрғил.

Шаҳиди ишқ бўлган ошиқи бечора аҳволин,
Ўшал дам Мансури мастон осилгон дордин сўрғил.

Бу Машраб қон югуб ҳар дам тўкар хунобаи ҳасрат,
Ки ҳўблар ажрини маъшар куни Саттордин сўрғил.

Дунёга эмас, балки Оллоҳга боғланиш, ҳаққа етишиш учун, риёзатларни роҳат деб улуғ муҳаббат билан интилиш фақат тасаввуф таълимотига хос. Ана шу жиҳати билан тасаввуф аҳли, айниқса, Румий, Ибн Арабий, Жомий, Машраб каби улуғ орифлар барча динлар ва мазҳаблардан юқори турганлар, мазҳаблараро тортишувларни маъносиз ва беҳуда нарса деб қараб, одамларни буни англашга ва

¹ Юқоридаги манба, 22—23-бетлар.

бирлашишга чақирганлар. Тасаввуф таълимотининг умумжаҳонийлиги ва ўлмаслиги ҳам ана шундадир¹.

Ҳаллож ва Шиблий, Боязид Бистомий ва Иброҳим Адҳам, Насимий ва Машраб ҳам аслида ҳақнинг ошиғи, тоат-ибодати пок – Мажнун даражасидаги ошиғи, нафси амморани енгиб, руҳ билан қолган ошиғи:

Етти, дарёга қўшудди оби чаши ҳимматим,
Неча Мажнунга сабақ берди дилимда ҳайратим.

Хуни гарқ бирла адо, қилдим, баса Мансурман,
Оҳи сардим бўлди савмим, ҳам фиғоним-тоатим.

Умр азал дорул бақо, дайри фанога турғали,
Лоладек бир соати йўқдур менинг ҳеч фурсатим.

Покбозам, хорижи дунёи уқбодин жудо,
Суратим гарчи башар келди, малакдур сийратим.

Неча Мансур ўлди иршонманд муҳаббат йўлида,
Менга ҳам дори қурулғонда етар бу қисматим².

Тасаввуфнинг жуда катта авлиёлари – Жунайд Бағдодий, Абу Язид Бистомий, аш-Шиблий, Қушайрий, Хужвирий, ас-Суламий ва бошқалар Ҳалложга очиқ ва ишоралар йўли билан хайрихоҳлик билдиришган.

Ҳаллож ҳаётлиги давридаёқ уни авлиё деб таниган кишилар кўпчилики ташкил этиб, улар тасаввуфда алоҳида Ҳалложия тариқатини тузишган. У қатл этилган кунда ҳам шогирд, маслакдошлари ўраб турган, унинг қатл этилишини қоралашган. 1045 йилгача вазирлик қилган шофезий Ибн Муслима ҳар куни «Маслуби Ҳаллож» майдонида (яъни Ҳаллож маслуб қилинган—қўллари, оёқлари, бўйни чопилиб, танаси тўрт нимта қилиниб, қора мойга бўктирилиб, ёқиб юборилган майдонда) намоз ўқиб, лом-лим демай Ҳалложни оқлаб келиб-кетувчи минглаб шогирдлари ва ихлосмандларини кўрган. Улар Ҳаллож ҳақиқатдан қайтиб келади деб мунтазирлик билан кутишган³.

¹ *Жалолиддин Румий*. Маънавий маснавий, 11-бет.

² *Бобораҳим Машраб*. Меҳрибоним, қайдасан, 99-бет.

³ *Абдуқодир Зоҳидий*. Мансур Ҳаллож. “Фан ва турмуш”, 1991 йил, май, 21-бет.

Ҳаллож 922 йилда аввал ўнг ва сўл қўллари, сўнгра ўнг ва сўл оёқлари чопилса-да, у истеҳзо билан: «Менинг яна икки таянчим бор — бири менинг Худога ишқим, иккинчиси — Худонинг менга бўлган ишқи!». Мана шулар охирада менга таянч бўлгуси, шу таянчларимни чопиб ташлаш қўлларингиздан келмас!» — дейди. Мансур Ҳаллож шундай фожиона қатл этилди. Навоийнинг ёзишича: «Шайх Шиблий дебтурлар: «Улча ул (Ҳаллож) деди, мен ҳам дерман, Аммо мени телбалик қутқарди ва ани ақл гирифтор қилди»¹.

Мусулмон мутафаккирлар, асосан сўфийлар аш-Шалмағоний, Айнулқуззот Ҳамадоний, Сухраварди Мақтул, Имомиддин Насимий, Бобораҳим Машраб Ҳаллож фожиасини онгли тарзда такрорлаган.

«Аналҳақ»лик «ҳақ — менман» улуг бир таслимни билдиради. «Худо менман» дегани эса айни пайтда: «Мен ғойибман. У (Худо) бутун борлиқдир, худодан бошқа ҳеч нарса йўқ, мен — соф йўқликдирман, мен — ҳечдирман» деб айтилганидир».

Ҳалложнинг ўлими боқий ҳаётнинг ибтидосига айланганди. Мансур Ҳаллож вафотидан сўнг, у илгари сурган «Аналҳақ»лик тушунчаси жуда кўп тасаввуф арбоблари ва Агтор, Румий, Яссавий сингари Шарқнинг ўнлаб буюк шоирлари томонидан қизғин қўллаб-қувватланди.

Туркий адабиётда Мансур Ҳаллож тақдирига қизиқишнинг кучайиши ва «Аналҳақ»лик маслагининг кенг ўрин ишғол қилиши орифлар султони Хожа Аҳмад Яссавийнинг муборак номи ва ҳикматнавислик тажрибаси билан боғлиқ. Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»ида Мансур Ҳаллож ишқ ва содиқлик, ҳақиқат ва орифлик, руҳоний ҳуррият ва комилликнинг ҳақиқий тимсоли даражасига кўтарилган. Ҳалложнинг «Аналҳақ»лик «даъво»си ва фоже қисмати Яссавий учун ўздан кечиб, жондан кечиб ҳақни деган ва ҳаққа интилувчи Инсон қалби, имон ва эътиқод хусусида теран мушоҳада юритишга кенг имкон берган².

Яссавий Ҳаллож мафқурасидан хато ахтармайди. Балки уни тўла қувватлайди.

Имом Раббоний ёзишича, тасаввуфдаги куфр мақоми «жаҳл ва ҳайрат мақомидир. Аммо бу мақомнинг жаҳли гўзалдир, ҳайрати эса латифдир». Мана шу гўзаллик ва ҳайрат Яссавийни ҳам завқлантир-

¹ Евгений Березиков. Авлиё Аҳмад Яссавийнинг ўн бир исми. “Сирли олам”, 1991 йил, 7-сон, 39-бет.

² Иброҳим Ҳаққул. Ирфон ва идрок, 5—6-бетлар.

ган. Шунинг учун у «Мансуртек жондин кечиб, дорда кўнсам, Дор узра шавқланиб ҳақни айтсам», деган орзуни баён этган. Шунинг учун Яссавий Аллоҳсевар ошиқларга Мансур Ҳалложни қайта-қайта ибрат ва намуна қилиб кўрсатган¹:

Ошиқликнинг осон иши бош бермаклик,
Мансур сифат ўздин кечиб жон бермаклик.

... Мансур айтур «аналҳақ», эранлар иши барҳақ,
Муллолар айтур ноҳақ, кўнглига ёмон олиб,
Айтмагил «аналҳақ» деб, кофир бўлдинг Мансур деб,
Қуръон ичра юлдуз деб ўлдурдулар кўблашиб,
Билмадилар аналҳақнинг маънисин,
Қол аҳлига ҳол илмини ҳақ кўрмади муносиб,
Ривоятлар битилди, ҳолин анинг билмади,
Мансурдек авлиёни қўйдилар дорға осиб...²

Яссавий Ҳалложнинг асосий инсонпарварлик ғоясини шундай ифодалади:

...Афсонадир шарият, фарзонадур тариқат,
Дурдонадур ҳақиқат, ошиқларга муносиб...

Умуман олганда Ҳалложга қўйилган айбларни Жунайд Бағдодий, Абу Язид Бистомий, Абул Ҳасан Ҳарақоний, Абу Сайид Майхонаий, Умар Хайёмларга ҳам, Яссавий, Ибн ал-Арабий, Аттюр, Жомий, Навоий, ҳатто Бедилларга ҳам қўйиш мумкин эди. Чунки бу мутафаккирлар ҳам у ёки бу даражада худонинг моҳияти ва табиятини мансурий талқин этишган. Хусусан, Ўрта Осиёнинг яна бир мутасаввуфи Бобораҳим Машраб (1711 йилда Балхда қатл қилинган) ҳам нафақат Оллоҳга бўлган ўз эътиқодида собит турган, балки ўз даврида «аналҳақ»ни «Неки битдим, ҳақ турур», «На битибмен, ҳақ сўзин битибман» шаклида ифода этган.

Машрабга нисбатан ҳам деярли Ҳалложга қўйилган айблар битилган. У ҳам ўз қатли олдидан Ҳалложона Байтуллоҳ йўлида (ҳаж сафариди) бўлган ўз маслақдошлари даврасида қатл этилган. Бу дунё деб, ўз жони деб ноҳақ тавба-тазарруга рози бўлмай, инсонлик шаъни, гурури ва эътиқодини ерга урмай, Аллоҳга бўлган эътиқоди

¹ Юқоридаги асар, 11-бетлар.

² *Аҳмад Яссавий*. Ҳикматлар, 195-бет.

йўлида жон фидо қилган. Унинг шогирди Пирмат Сеторий тилидан Исҳоқ Боғистоний: «Шоҳ Машрабни уламо аркони давлат қошида тавба-тазарру қилмоққа ундади. Шоҳ Машраб унамадилар», деб да-лолат беради¹.

Машраб Ҳаллождек дорга осилишни ўз ҳаётининг интиҳоси эмас, ибтидоси деб билган. У тасаввуф маслагининг ошиғи сифатида меъ-рожда Оллоҳнинг нури – жамолини кўришни хоҳлайди, шунинг учун у Мансур Ҳаллождек ўлим топишни шараф деб билади. Тасав-вуф фалсафасидан огоҳ киши буни тез англайди. «Минг «Анал-ҳақ» келадур Мансур осилғон дордан» деган сўзлари ушбу даъвонинг бир далили эмасми²?

Илоҳий ишқ дардида жўшиб, ўзини ёқавайрон этган Яссавий, Мансур Ҳаллож каби музтариб ҳолда жонини фидо қилишга ҳам тайёр бир эрдир. Илоҳий ишқ ўтида ёнган киши ҳар қандай қийин-чилигу дардларга чидай оладиган ҳолга келади. Ошиқ ҳаётида ти-канлар йўқ, балки гуллолалар, гўзалликлар, хайр-эзгуликлар ва ка-моллар бор. Ошиқ эҳсон миқёсида ўлмасдан бурун жаннатдаги қал-бий ҳузур ва таскин-қониқишга эришади. Яъни, у «ўлмасдан бурун ўлади» ва руҳий дунёсидаги жаннатнинг маънавий меваларидан озиқ-ланади.

Тасаввуфда Мансур Ҳаллож илоҳий ишқ тимсоли сифатида тас-вирланади. Кудсий ишқ йўлида жон берган «ишқ дори» «дори Ман-сур» ўлароқ барча сўфийлар учун жонларидан кечишнинг рамзий кўринишидир.

Қирқ беш ёшида:

Қирқ бешимда сендан ҳожат тилаб келдим,
Тавба қилдим ҳар иш қилдим, хато қилдим.
Ё илоҳим раҳматингни улуғ билдим,
Зоти улуғ Хожам сифниб келдим сенга.

Шайхимиз Парвардигоридан ҳожат сўрар экан, ҳақиқий сўфий ўлароқ Аллоҳдан бошқасига эҳтиёж сезмайди. Фикримизча, унинг тилаги ҳақнинг хушнудлигини қозонмоқ эди. У комил инсон бўли-шига қарамай, ўзини ҳали ҳам нафси тарбияланмаган, хато қилув-чи ва қусурли деб билиб, тавба қилмоқда³.

¹ Абдуқодир Зоҳидий. Мансур Ҳаллож. “Фан ва турмуш”, 1991 йил, май, 24-бет.

² Иброҳим Ҳаққул. «Анал-ҳақ» недур? «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1996 йил, 3 май.

³ Адҳам Жабажуи ўғли. Аҳмад Яссавий ҳаёти, ижоди ва анъаналари, 113-бет.

Яссавий қирқ беш ёшида «дори Мансур» орзусида жонидан кечишга тайёр бўлса, Машраб «Мансур дори» ишқида «жон берганинг офат эмас» деб олдиндан ўз ўлимини ўзи қутлайди:

Яссавий:

«Минг шукур худойимга Мансурга қўшулдум мен».

Машраб:

Чун қўлум бирла оёғим боғламоқ ҳожат эмас,
Мен ўлумга розидурман, тургали тоқат эмас.

Мунча шиддат бирла бошим кесгали зўр айлама,
Баски, одам қони тўкмак сенга ҳам тоат эмас.

Умр чун барқи ҳаводис, гофил одам билмади,
Ойи кун орамга бир лаҳзае фурсат эмас.

Лашкари хунрез бўлса сабру ором қайда бор?!
Мажнуни девоналардин шоҳга роҳат эмас!

Чун муборак бўлсун, эй Машраб, қизил қонинг сенинг,
Хўб иш бўлди сенга, жон берганинг офат эмас¹.

Хофиз Шерозий, Саъдий Шерозий, Камол Хўжандий, Жомий ва Навоий, Машраб ижодида дунё гўзаллиги илоҳий хусну жамолнинг давоми ва моддий ифодаси сифатида олиб қаралади. Илоҳий мазҳардан илоҳий манбага қараб борадиган руҳ улар учун энг гўзал руҳдир. Шу боис ҳам мазкур шоирларнинг асарларини сўфийлар ўз мақомида, оддий китобхонлар ўз мақомида англаганлар. Шунинг учун ҳам уларнинг асарлари кўп маъноли, ҳар бир ифода етти қават парда ичига яширинган. Масалан, маҳбуб деганда Худони, Пайғамбарни, Пирни ва севган кишисини англаш, соқий деганда ҳам айни шу тўрт тушунчани эътиборга олиш, лаб деганда пирнинг сўзини, илоҳий файзни, қош деганда илоҳий олам билан моддий олам чегарасини, бел деганда комил инсон ҳаёлини, ингичка бел деганда комил инсоннинг ўзини назарда тутиш мавжуд. Бу тимсолларни батафсил англамай, сўфиёна шеърни англаш мумкин эмас! Ана шу тимсоллар орқали Навоий ва Машраб лирикасидаги солик образи гавдалантирилади. Тариқат йўлидаги мусофир, яъни соликнинг кечинма ва ҳаяжонлари, маҳбуб ёдидаги талпиниш, сархушлиги ва хумори, васл дамларидаги шодлиги тасвирланади. Навоий ва Машрабда инсоннинг Илоҳ томон кўтарилиши асосий ғоядир².

¹ *Бобораҳим Машраб*. Меҳрибоним, қайдасан, 206-бет.

² *Н.Комилов*. Тасаввуф. Биринчи китоб, 163-бет.

Машраб, шоҳ қаландар ёки қаландар дарвеш шоирлар ва кимсасиз шоирлар пири. Қонида дарвешлик жўш урган шоирнинг овози бошқача янграйди. Шахсияти ярқ этиб кўзга ташланади. Бундай овоз тозаланган ва холис бўлади. Бундай шахсият ҳайратланарли даражада хоксор, самимий, маърифий куч-қувватга тўлиқлиги билан ажралиб туради.

Тасаввуф аввал-бошданоқ шеърятга муҳтожлик сезган: шеър йўли, фақат хос таъсир усуллари ила кенг омманинг қалбини забт қилишни кўзлаган, мақсадга эришган ҳам. Тасаввуфга яқинлашган, тасаввуф билан алоқа ўрнатган Шарқ шеърятга — бу нисбатан бошқа шеърят том маъноси ила инсонга муносабати теранлашган, инсоннинг қалби, руҳоният сирларини кашф эта билган шеърят. Чунки тасаввуф инсон ва инсонийликлар маъно-моҳиятини бутун мураккаблиги ва бутун мукамаллиги ила кашф этиш илми, дастури, тажрибаларини жорий айлаган эди¹.

Мутафаккир Машраб яшаган XVII—XVIII асрларда Мовароуннаҳрда дарвишлик маслағи кенг тарқалган эди. Бунга, бир томондан, ислом дини мафкурасининг устунлиги сабаб бўлса, иккинчи томондан, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ҳам давр руҳи мос шароитлар туғдирган эди.

Дарвишликни ихтиёр қилганлар учун эса очлик ва тўқлик, борлик ва йўқлик, кеча ва кундуз, шоҳлик ва гадолик чегара билмас эди. Бундай руҳият нафақат бечораҳол кишилар орасида, балки баъзи беклар кайфиятида ҳам ўз аксини топади. Шу сабабли дарвишлик маслағида жамиятнинг деярли барча табақа вакиллари бор эди².

Ҳасан Басрий, Жунайд Бағдодий, Абдулло Ансорий, Аҳмад Яссавий, Абул Ҳасан Ҳарақоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Абдурахмон Жомий, Хўжа Аҳрор вали, Махдуми Аъзам Косоний ҳам кўп марта шоҳ ва амирзодалар, ҳокимларнинг ноҳақ ишларига қарши чиққанлар, эзилган, муҳтож кишиларнинг ҳолатини чиқарганлар.

Юсуф Ҳамадоний, Абдулоҳлик Ғиждувоний, Нажмиддин Кубро, Хожа Аҳмад Яссавий сулуқларининг бевосита таъсирида Марказий Осиёда Нақшбандийлик сулуқи вужудга келиб, у Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига кенг ёйилди.³

¹ И. Ҳаққул. Шайхлар ва шаҳидлар куброси. «Тафаккур», 2002 йил, 3-сон, 83-бет.

² Сирож Ғозиев. Подшохожа қарашларида ижтимоий ахлоқ масалалари, 63—64-бетлар.

³ Иброҳим Каримов. Маънавият, фалсафа ва ҳаёт, 139-бет.

Даврлар бўлган: сўфий ва мутасаввуфлар ижтимоий ва иқтисодий ҳаётнинг жонланишига муносиб ҳисса қўшишган. Иқтисодий ёрдам муассасалари тузишган, ўзлари емаган—моддий аҳволи оғир кишиларга едиришган. Ўзлари киймаган — ғариби ғураболарни кийдиришган. Замонлар бўлган: тасаввуф мусаввирлар, мусиқа арбоблари, беназир хаттотларни етиштириб берган. Мусулмон оламидаги буюк олим ва машҳур шоирларнинг аксарияти мутасаввуфлардир. Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Имом Ғаззолий, Аҳмад Яссавий — булар Шарқда машҳур бўлишса, ғарбда ҳам шунчалик донг таратишган. Тасаввуф таълимотига қизиқиш биринчи галда онгли ва қалбидаги улкан бир бўшлиқни тўлдириш эҳтиёжи ила боғлиқ¹.

Ҳазрати Нақшбанд асослаган нақшбандийлик тариқати тушунчасида «Валийлик нубувватдан афзалдир» («Мақомати Хожа Нақшбанд»дан). Яъни, Нубувват (пайғамбарлик)да одамларга Илоҳни эслатиш ва унинг ҳукмларини адо этмоққа ундаш илк режада туради. Валийликда эса одамларни Илоҳга етказиш ва саодатли бир замонни тортиқ қилиш мақсаддир. Шу сабабли ҳазрат деганлар: «Пайғамбарларимизнинг валийлиги нубувватидан устундир». Демак, «ғофилларга пайғамбар бўлиш»лик бу ўз замондошини (инсонни) саодат нурига итқитиб юборишдир. Чунки Расуллуллоҳ буюрадилар: «Бало аввал пайғамбарларга, ундан кейин авлиёларга, ундан қолганларга ёғилади. Демак, биз одамларга қийинчиликларнинг бир зарраси етиб келади. Шунда авлиёлар шу заррача келадиган қийинчиликларни ҳам кўтариш учун руҳлари воситасида майдонга тушадилар. Зеро, биз ғофилмизки, ўзимизни англамаймиз ва бу билан замонимизни унутамиз. Шу сабабли Машраб кабилар муолажага шошадилар, бу — «ғофилларга пайғамбарлик қилиш»ликдир. Маълум бўладики, бундай қараш замирида пайғамбаримиз ҳукмларини тўлиқ адо этмоқлик бор. Ҳазрати Нақшбанд таълимоти ана шундай улуг миссияни ўз зиммасига олган ва Машрабнинг бу таълимотга кўнгил боғлаши беиз эмас².

Нақшбандийларнинг қарашларида ўз замонининг оғирини енгил қилмаган одам валий ҳисобланмайди. Яъни, замонига раҳмат ёғилишига боис бўлолмаган одам комил эмасдир, валийликдан йироқдир. Ўтмиш аждодларга ҳавас қилиш керак, лекин ўз замонини ҳайратли замонга айлантириш учун нурулар олиб келиш лозим. Шу ҳақда Нақшбандий дейди:

¹ Ким нимага таянади? Иброҳим Ҳаққул билан суҳбат. Миллий тикланиш, 2000 йил, 23-май.

² Абдумалик Ёқуб. Замин дардини олиб...Миллий тикланиш, 2000 йил, 23 май.

Ҳар кужо хатти мушқуло бикашанд
Жаҳд кун то даруни хат боши.
(Ҳар ерда қийинчилик чизиғи тортилса,
Киши шу қийинчилик чизиғида қолсин).

Чунки мард киши «қийинчилик қизиғи»да қолиб, уни баргараф қилиш ҳаракатида бўлади. Бу чинакам валийликдир. Буни сўфий Машраб жуда яхши билади:

Сарахбори муҳаббатман, камоли нури раҳматман,
На парвойи қиёматман, менга дўзахни танҳо бер.

Машрабнинг нақшбандиёна қарашларига кўра, валийликни даъво қилувчи мард улки, аввал ўзини комиллаштириб, илоҳиёт нурига чулғанади, сўнг бу нурни ўзгаларга тортиқ қилади. Авлиёлик ўзинг-ни эмас, ўзгани саодатга олиб чиқиш ҳисобланади. Бу «Шер бўлиш»-дир¹.

XVII аср охири — XVIII аср бошларига келиб Нақшбанд қалбини ҳеч ким Машрабчалик тушуна олмади. У улуҳият мақомида туриб сўзлай бошлади. Бу мақомнинг мазмуни шундайки, Тангрининг чин маърифатини англаб етасан. Сени маломат қиладилар, чидайсан. Яъни, улуҳият бировга саодатга етказиш учун ўзни фидо қилмоқдир. Бунда чексиз абадийлик бор. Фикримизча, Машраб Нақшбанд сирига, Нақшбанд пайғамбар сирига, пайғамбар эса одамзод сирига қалитдир. Одамзодни англамас эканмиз, унинг юкини елкамизга олмас эканмиз, комиллик даъво қила олмаймиз. Комиллик — бу бировни саодатда кўриб, ўзни саодатли этмоқдир. Шоҳ Машрабнинг ичига ўт тушиб юрт кезиш сирлари шунда:

Ул дилбари раънони мен ёр тутай дерман,
Май берса агар ондин бир қатра тотай дерман.

Жаннат била ризвонин, ҳам хур ила ғилмонин,
Балки оби ҳайвонин бир пулга сотай дерман.

Ишқ йўлида ул зоҳид ошиққа қилур таъна,
Бир ўқ била мен они ондин йўқотай дерман.

Ху десам аналҳақ деб, олам бориси ҳақ дер,
Мансур каби бошимни дор узра тутай дерман.

¹ Юқоридаги манба.

Дўзах ўти сув бўлгай ишқинг ўтидин Машраб,
Ишқинг ўтидан ташлаб они қуритай дерман¹.

Бутун комил инсонлар Тангри иноятига эришиш учун ҳукмларини адо этсалар, Машраб эса “абადий ҳаёт тортиғини” ҳам назарга илмайди. Унинг фикрича, одамзод учун Тангрининг дийдорига эришиб, илоҳий нурга чулғанишдан ўзга саодат йўқ. Бу эса инсон аталмиш Тангри бандасини мумтозлаштириш билан амалга ошади. “Аналҳақ” демаган одам ўзининг мумтоз мавжудот эканлигини англамайди. “Аналҳақ” демаслик ўзининг асл манбаси – Тангрини унутишлиқдир.

Баъзилар “Машраб тариқатда қолди, ҳақиқатга ўтмади” дейди. Аналҳақ дейишда одамнинг ўзини ўзи мумтозликка мансуб одамнинг унсури бор. Яъни, “аё, инсон, сен бу оламда халифасан, олам учун масъулсан. Аналҳақ десанг, Тангри суйинадики “бандамиз бизни унутмабди” деб. Машраб талқинидаги “аналҳақ”ни шундай тушуниш керак. Шу сабабли у дейди:

Ху десам аналҳақ деб, олам бориси ҳақ дер ...

Девонадурман шамъи шарар жилва санамга,
Қурбон бўлай оташқадаи шулаъ адамга.

Зебо санамим бода ичиб, юзини очиб,
Ўт қўйди паризод гулистони эрамга.

Бир ху била Лайлини Мажнун қилаёздим,
Девоналигим шона урур зулфи санамга.

Юз жоним бўлса анга ҳеч аямасман,
Мен талпинибон жон берайин қоши қаламга².

Офоқхожа айтган эдилар: «Машраб бизнинг шеримиздир». У одамзодни балолардан ҳимоя этади. Машраб ҳақиқатни сўзласа-да, уни шарҳ этмайди, тушуниб олишни инсоннинг ўзига қолдиради. Шу маънода «ҳақиқат босқичи» тушунчаларингни соддалаштириб беришдир. Аҳмад Яссавий, Боқирғоний ва Машрабнинг замондоши Сўфи Оллоҳёрлар шундай йўлни тутгандилар³.

¹ *Бобораҳим Машраб*. Меҳрибоним, қайдасан, 125–бет.

² *Бобораҳим Машраб*. Меҳрибоним, қайдасан, 25–бет.

³ Замин дардини олиб... Абдумалик Ёқуб. Миллий тикланиш, 2000 йил, 23 май.

Хожалар тариқати асосчилари Хожа Абдуллоҳ Гиждувоний ва Хожа Баҳоуддин Нақшбанд эдилар. Хожа Юсуф Ҳамадоний ва Хожа Абдулҳолиқ Гиждувоний тарғиб этган тасаввуф Мовароуннаҳр маҳаллий шароитига мос тушиб, ўрта аср хунармандчилик ва деҳқончилик мафқурасига ҳамоҳанг ва уйғун эди.

Шунинг учун Мовароуннаҳр Хожалари таълимоти ўша даврда кўпчиликни ташкил этган шаҳар косибларига, хунар аҳлига ва деҳқонга мос ва қулай эди. Мовароуннаҳр Хожалар тариқати ўз моҳиятига кўра, шаҳар ва қишлоқ ҳаётига мувофиқлаштирилган янги тасаввуф эди¹.

Шарқий Туркистонда Ёркент хонлиги ташкил топгач, унинг асосчиси Дўғлот қабиласига мансуб Мирзо Абубакрхон ҳукмронлиги анча кучлироқ эди. Фақат Ёркент хонлиги тахтига Султон Саидхон чиққан давр (1514—1533) дан сўнг тасаввуф тариқатлари, хусусан, Нақшбандия тариқатининг кенг тарқалишига йўл очилди. Ўрта Осиё Нақшбандия тариқати тарафдорларининг машхур вакиллари Хожа Муҳаммад Юсуф ибн Абдулло ва Хожа Аҳрорнинг ўғли Хожа Муҳаммад Абдуллолар Ёркент хонлигига келиб, бу оқим ақидаларини тарқатдилар. 1525 йили Хожа Хованди, ундан кейин Нақшбандия тарафдорларининг пири-авлиёси Хожа Аҳрорнинг шогирди Хожа Аҳмад ибн Хожа Жалолиддин Косоний – Маҳдуми Аъзам Ёркентга келади. Маҳдуми Аъзам ва унинг авлодлари то XIX асрнинг биринчи ярмигача Шарқий Туркистонда ўз фаолиятини давом эттирдилар. Улар Шарқий Туркистонда ташкил топган Хожалар сулоласига асос солдилар².

Шарқий Туркистонда Хожаликнинг пайдо бўлиши тасаввуфнинг тарқалиши ва ривожланиши билан чамбарчас боғлиқ. У жуда узоқ тарихий жараёнга эга.

Хожа Аҳмад ибн Саид Жалолиддин Косоний Марказий Осиё ва Шарқда Маҳдуми Аъзам Хожаги Косоний таҳаллуси билан танилган. У тасаввуфнинг назарий ва амалий муаммолари ҳақида ўттиздан зиёд асар ёзиб қолдирган машхур мутасаввуф олимдир. Унинг «Жоме ул-мақомат», «Одоб ас-соликин», «Васихат ас-соликин», «Ганжнома», «Асрор ан-никоҳ», «Гули наврўз», «Рисолаи Бобурия» каби асарлари бизгача етиб келган.

Маҳдуми Аъзам Шарқий Туркистонга оиласи, мурид ва мушфиқлари билан бирга борганида Ёркент хонлари катта ҳурмат ва

¹ Хуррам Барака. Тасаввуф ва Хожа Аҳрор Валий. «Сўғдиён», 1997 йил, 56-бет.

² Омонбек Жалилов. Шарқий Туркистон хожаларидан Маҳдуми Аъзам авлодлари шажараси. Турон тарихи. Тўплам, 1994 йил, август, 10-бет.

ҳиммат кўрсатиб Қашқар, Ёркент каби шаҳар ва вилоятлардан уй-жой, ер-сув ажратиб бериш барабариди Нақшбандия тариқатини кенг тарғиб этишларига шароит яратиб бердилар. Муҳаммад Эмин Хожа Калон тасаввуфнинг «Ишқия» (Дасторлар), Хожа Исҳоқ Вали эса «қодирия» таъсиридаги «Исҳоқия» (Маҳдумзодалар) тариқатига бошчилик қилдилар. Бу тариқатлар Маҳдуми Аъзамнинг чеваралари Ҳидоятулло Хожа — Офоқхожа ва Убайдулло — Хожамподшоҳ даврига келганда «Оқ тоғликлар» ва «Қора тоғликлар» деган ном олди. Бу икки гуруҳ Шарқий Туркистоннинг XVII—XVIII асрлар, ҳатто XIX аср охириларигача бўлган ижтимоий-сиёсий ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатди. Чунки улар Шарқий Туркистон хонларининг меросхўри сифатида ҳокимият ҳамда мамлакат мустақиллиги учун курашиб келганлар. Маҳдуми Аъзамнинг шундай авлодларидан бири Офоқхожадир¹.

Маҳдуми Аъзам хонадонининг йирик намояндаларидан бири бу— Ҳидоятулло Офоқхожадир. Бу зот 1625 йилда туғилган бўлиб, Шарқий Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига жуда катта таъсир кўрсатгандир.

Ҳидоятуллохожа ҳазрати Маҳдуми Аъзамнинг тўнғич фарзандлари—Хожа Колонхожанинг учинчи фарзандлари бўлмиш Муҳаммад Юсуфхожанинг катта ўғли бўлиб, тасаввуф ва давлат сиёсати борасида катта нуфузга эга бўлган ва «Офоқхожа» (яъни, уфқ ва кутб маъносида) куния—лақабини олгандир.

Шарқий Туркистонда Маҳдуми Аъзамнинг фарзандлари Хожа Калонхожа ва Хожа Исҳоқи Валиларнинг авлодлари муқтадолик—пешволик қилганлар².

XVII асрнинг иккинчи ярмида Ёркент тахтида Чигатойлар сулоласига мансуб Исмоилхон ҳукмронлиги даврида (1670—1682) Офоқхожанинг тахт учун кураши бошланди. Унинг муридлари «юртни Пайгамбар авлоди бошқариши керак, деб таклиф қилганларида Офоқхўжа розилик билдирган ва қўшни давлатлар ҳукмдорлари ёрдамида хонлик тахтига чиқади. Мана шунинг билан 300 йил давом этган Чигатой авлодлари ҳукмронлигига чек қўйилиб, Бартольд таъкидлаганидек, Шарқий Туркистонда хожалар сулоласига асос солинди»³.

¹ Кўрсатилган манба, 11-бет.

² *Комилхон Каттаев*. Маҳдуми Аъзам ва Даҳбед. Самарқанд, «Сугдиён», 1994, 54-бет.

³ *Бартольд*. «Сочинение». М., том. 11, стр.275—276.

Бу сулола Шарқий Туркистонда 78 йил ҳукм сурган бўлиб, Офоқ-хожадан сўнг Хонхожа, Маҳдихожа, Мўминхожа, Хожа Жаҳон, Ёқубхожа, Бурҳониддинхожа каби фарзанд ва қариндошлари ҳукм сурадилар.

1760 йилга келиб эса, Хитойнинг Чин сулоласи Шарқий Туркистонни босиб олгач, хожалар сулоласи ҳукмронлиги тугатилди.

Офоқхожа, сиёсий фаолиятидан ташқари тасаввуф бобида замонасида йирик машойих ҳам эди. Шу билан бирга у назмда ҳам қалам тебратиб, айни вақтда бошқа иқтидорли шоирларга пиру-устозлик қилган. Бунга йирик мутасаввуф шоир Шоҳ Машрабни тарбиялаганлигини мисол келтириш мумкин. Бироқ баъзи адабиётшунослар Офоқхожа ва унинг сингари тасаввуф арбобларини Машраб каби шоирларнинг ижодиётига тўсиқ сифатида кўрсатиб келдилар. Афсуски, шу каби фикрлар ҳозир ҳам учраб турибди. Бу жуда нотўғри фикр-дир. Чунки, Машрабнинг улуғ мутасаввуф бўлиб етишишида айнан шу тасаввуф тариқатининг пешволаридан бири бўлган Офоқхожанинг хизматлари каттадир. Агарда пирдан тариқат ўғитларини ўрганмаганида эди, қандай қилиб у тасаввуфни куйлаб ўтар эди?!¹

Ҳаёт мушкулотларига тасаввуф фалсафасидан жавоб топмоқчи бўлган Машрабнинг Офоқхожага мурид бўлиб келганлигини англатувчи ғазали бунга мисолдир:

Азалдан то абад дўстлар, ҳамиша оҳ деб келдим,
Тилимда раббиял аъло, яна Аллоҳ деб келдим.
Ки сен авлоди пайғамбар, отингдур ҳазрати Офоқ,
Ки навмид қўймағойларким, улуғ даргоҳ деб келдим.
Азалдан менга солди ушбу ўтти, эй мусулмонлар,
Анинг учун куёрман туну кун юз воҳ деб келдим.
Ҳидоят кўргузунг Офоқхожам, пушту паноҳимсиз,
Адашган, йўлда қолганман, ман ғарибга роҳ деб келдим.
Кел, эй Машраб, умид этгилки, афв этгай гуноҳингни,
Ҳасан бирла Ҳусайним ҳурмати ул Шоҳ деб келдим².

Бу муножотни ҳазрати Офоқхожам эшитиб айдиларки: «Эй сўфийлар, девонани яқинроқ келтурунглар!» Андин сўнг сўфийлар икки қўлларидан тутуб, олиб келиб, ҳазратимни аёқларига йиқитдилар. Ҳазратим Машрабни қўлидин тутуб айдиларки: «Эй девона, қайдан келурсиз?» Шоҳ Машраб айдилар: «Намангондин келурман!»

¹ *Комилхон Камтаев*. Маҳдуми Аъзам ва Даҳбед, 55–бет.

² Шоҳ Машраб қиссаси. Тошкент, Шарқ, 1991, 11–бет.

Ҳазратим «Эмди ўз ғазалингдин ўқиғил», деб амр қилдилар. Шоҳ Машраб айдилар:

Бугун Махдуми Аъзам подшоҳим кўрғоли келдим,
Итидек остониға юзумни сўрғоли келдим.
Қиёмат борғоҳини тузар ул кун малоиклар,
Ки сен кимё назарсан, мен мисам, зар бўлғоли келдим.
Сани бузруклиғингни шуҳрати оламини тутгондир,
Қулунг Машраб дуойи хайр ила ёд этғоли келдим¹.

Ҳазратим айдиларки: «Эй сўфийлар, сизлар гувоҳ бўлунгларки, бу девонани отини Машраб кўйдум». «Оллоҳу акбар!» дедилар.

Андин сўнг девонани оти Машраб демакликга шуҳрат топти. Бошларини кўтариб, кўзларини очиб, яна ғазал дедилар:

Қўлум олинг, ё пирим, менда тоқат қолмади,
Йўлга солинг, ё пирим, менда ҳолат қолмади.
Ҳазратингдин мен бугун дуо тилаб келибман,
Бўйни синуқ етимман, менда роҳат қолмади.
Офоқхожамким суюб, отинг Машраб дедилар,
Бўсоғангда ўлурман, менда ҳасрат қолмади...²

Офоқхожа каби тасаввуф алломалари шариатда, илму қолу ҳолда беназир олим ҳисобланиб, ғазалиёт бобида ҳам етук тушунчага эга бўлган. Зеро, Шоҳ Машраб ғазалиётда тасаввуф алоҳида ўринни эгаллаган бўлиб, бу шаклланиш Офоқхожанинг даргоҳида узил-кесил қарор топгандир.

Шоҳ Машраб умр бўйи тасаввуф маърифатини куйлаб ўтган экан, унинг тасаввуф маърифати йўлида қўйган биринчи қадами эса Офоқхожанинг даргоҳида содир бўлганлигини унутмаслигимиз керак³. У айтади:

Дилда сўфиймизки, авсофи ҳақиқат биздадур,
Ботинин обод этиб, зоҳирни расво қилгани.
Неча йил Офоқхожам хизматида,
Шул Хўтан даштида юрган бормукин?

Шоҳ Машраб ўн саккиз йил Қашқарда қолиб кетади. Самарқанд-

¹ Ўша асар, 12-бет.

² Қиссаи Машраб. Тошкент, “Ёзувчи”, 1992, 33-бет.

³ К. Камтаев. Махдуми Аъзам ва Даҳбед, 56—57-бетлар.

да туриб, бирмунча вақт Офоққожанинг қариндошлари хонадонида табаррук зотларга хизмат қилган. У ўзига муносиб пири комил излайди, уч-тўрт йиллик сарсон-саргардонлик, сўраб-суриштиришлар натижасида Қашқарга боришга аҳд қилган. Ўша даврда Офоққожанинг шухрати Хитой, Ҳинд, Хуросон, Мовароуннахр тарафларда кенг ёйилган, ҳисобсиз муридга эга эдилар. Ўз илмидан кўра кучли илоҳий билимларга эга бўлган комил инсонни излаган Машраб беҳудага нақ ўн саккиз йиллик умрини Офоққожага бахшида этмаган. Ҳатто Офоққожа канизақларидан бирига ногаҳон ошиқ бўлиб қолиб, бу гуноҳи учун қаттиқ жазоланган, муборак даргоҳдан қувилганида ҳам Машраб пиридан умидини узмаган. Офоққожа токим унинг гуноҳини афв этгунча, орадан ўтган уч-тўрт йил ичида ул муборак зотдан узоқлашмагани ҳолда, хору зорликда қалмоқ Кунтожixonнинг туяларини боққан.

Машраб пири томонидан нега бундай даҳшатли жазога маҳкум этилди. Эркаклик қувватидан маҳрум қилинди?

Машрабнинг Балх ҳукмдори Маҳмуд қатағонбий томонидан ўлдирилишини йигирма йил аввал башорат қилган Офоққожага бундай жазони бериш оқибати, шубҳасиз аён эди. Пир муриднинг сайқалгаридир. Пир нимани хоҳласа, мурид ҳам бегумон шуни хоҳлаши шарт. Пирнинг хоҳиши билан муриднинг хоҳиши бир бўлмас экан, мурид мўртлигича қолади¹:

Тутдим пирни этокин, охир, йўлга бошлади,
«Йўлда қолгон гумроҳ» деб Офоққожама хушлади.
Айди: «Кирган бу йўлга ўзлуқини ташлади,
Ёди била оҳ уриб, икки кўзин ёшлади» -
Тинмай айттим саносин, хобу гафлат қолмади.

«Ишққа қадам қўймасанг, биллоҳ, маъшуқ топилмас,
Мунда жафо чекмасанг, дарди раҳмат очилмас,
Бағринг кабоб ўлмаса, кўздин ёшинг сочилмас,
Йўл устида йўл бўлмай, нафси шайтон чопилмас»,
Дебон пирим май берди, дилда ҳасрат қолмади.

Ошиқ бўлсанг шундоқ бўл – олам куфринг битсунлар,
Расво бўлғил халқ ичра, номинг олиб кетсунлар,
Девона бўл ишқида, сенга кесак отсунлар,
Туфроғ бўлғил йўл узра, сени босиб ўтсунлар,
Қофирлиғдин ўзга ҳеч менда одат қолмади².

¹ Ж. Юсупов. Уни девонаи Машраб дерлар. «Ёзувчи», 1998 йил, 26 август.

² Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним, қайдасан, 282-бет.

Оташин севги, қатъий садоқат ва маъшуқага фидойилик Машрабнинг Офоқхожа даргоҳидаги шахсий ҳаёти ўртасида боғлиқликни, алоқадорликни юзага чиқаради. Бу йиллар Машраб характери ва дунёқарашининг шаклланишида, ўз йўли ва ўз мавзуларини кашф этишда жиддий аҳамият касб этади.

Исломот тарихидан маълумки, ҳар бир тариқатнинг асосчиси ўз муридларида бўлган ҳирсу ҳаво, манманлик, нафс каби иллатларни йўқотишни тариқат йўлининг асоси қилиб олганлар. Мурид нечоғлиқ олиму билимдон бўлмасин, дафъатан ундаги нафс балосини йўқотмагунча комиллик пайдо бўлмаслигини, ўзликдан тўлиқ воз кечмагунча мақсадга етиш амри маҳоллигини сўз билан ифодалаб бўлмас даражада англаганлар. Инсондаги икки нафс ҳамма иллатларнинг манбаи ҳисобланади. Шу нафс балоси одамларни бошқалардан кўра ушбу ўткинчи замонда яхши яшашга ундаб туради.

Офоқхожа Машрабнинг ҳирс томирини куйдирмаганида, уни фақат Оллоҳ дарди билан яшашга йўлламаганда буюк маънавий неъмат—унинг бетакрор шеъринг мероси балки қолмасиди¹.

Машраб ҳам, Офоқхожа ҳам, бу гуноҳнинг ғойибона сирларидан воқиф эдилар. Машраб бу гуноҳни «мақбули ҳидоят бўлайин» деб қилган бўлса, Офоқхожа Машрабни миллионлаб мўмин-мусулмонларни ҳидоят йўлига чорловчи, уларнинг кўнглидаги чиркинати, ғуборни тозаловчи, аритувчи ва, ниҳоят, унинг ўзини ҳам Оллоҳга яқинлашувини истагани ҳолда жазолаган, деб тахмин қилишга тўғри келади. Бунга рад қилиб бўлмайдиган гувоҳ пири вафотидан кейин ҳам шоирнинг уни қўмсаб «зор-зор чун абри навбахор йиғлаб», унга бағишлаб бетакрор шеърлар ёзиб қолдирганидир.

Офоқхожа Машрабнинг гуноҳидан ўтади. Уни афв этади².

Бобораҳим Машрабга замондош Сўфи Оллоҳёр тасаввуфий қарашлари қандай эди? Сўфи Оллоҳёр Машраб ва Турдиларга ҳамфиқр ва маслакдошдир. Сўфи Оллоҳёр ўз шеърларини чуқур ҳаётий тажрибалар асосида, ўзини ўраб турган ижтимоий-сиёсий ва кундалик ҳаёт воқеалари таъсирида яратган. Сўфи Оллоҳёр ҳам, Машраб каби бадиий ижодда Хожа Баҳоддин Нақшбанд тариқати ғояларидан озиқланган ва уни ривожлантирган эди. Шунинг учун ҳам унинг айрим шеърлари зоҳиран ҳасрат ва надомат, армон ва кулфат маъносига эга бўлиб кўринса—да, уларда ботинан сайру сулук йўлига кирган шахснинг аҳвол-руҳияти ҳам ифодасини топган:

Дил гамин, хотир хазин, толеъ қаро, пешона шўр,
Қўл қуруғ, матлаб йироғ, душман қавий жононадир³.

¹ Ж. Юсупов. Уни девонаи Машраб дерлар. «Ёзувчи», 1998 йил, 26 август.

² Ўша манба, ўша жой.

³ Сўфи Оллоҳёр. Кўзунг ибрат ила оч, 12-бет.

Шеърда шоир мажозий маъно касб этган сўзларни кенг қўллаган: қўл қуруқ—ҳақнинг даргоҳига боришга ҳали тайёргарлигим етарли эмас, матлаб йироқ ҳусни мулоқотнинг висолига етиш жуда узоқ. Душман қавий — нафс ёв; жонона — ҳақиқий ёр висоли эса узоқ каби.

Сўфи Оллоҳёр сўфийлик тариқатларига чуқур ишонч билан қараган ва оқибатда унинг ўзи ҳам сўфийлик тариқатининг атоқли шайхларидан бири сифатида халқимизнинг фалсафий-бадий, ижтимоий фикр тараққиётига улкан ҳисса қўшган. У йирик шоир ва олим сифатида меҳнаткаш оммани пок ҳаёт кечирिशга чақириб, катта обрў-эътибор топган, бутун ақл ва идроки, бутун вужуди билан «бағри бирён кўзлари гирён» худотарс кишиларга хизмат қилган:

Эй, хуш ул умре-ки ўтса, бир неча шайдо билан,
Танлари халқ ичра бўлса, диллари Оллоҳ билан.

Токай, Оллоҳёр, истарсан тириклик лаззатин,
Қоч ўшал тандин-ки фикри бўлмаса тонгло билан¹.

Машраб ўзининг шеърлари билан халқ муҳаббатини қозонса-да, баъзи руҳонийлар уни бутун умр таъқиб этдилар. Мутафаккир Машраб адабий меросининг илк тадқиқотчиларидан Н.Ликошин бу ҳақда шундай деб ёзади: «Машраб оддий халқ орасида катта ҳурматга эга, аммо Туркистон аҳолисининг юқори табақалари Машрабга қаттиқ нафрат билан қарайдилар. Бирор саводсиз, ҳатто соддагина одам билан Машраб тўғрисида суҳбатлашганингизда, у қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбориб, Машрабнинг энг беодоб, лекин ўткир маъноли ғазалларидан бир неча бандини оғзаки ўқиб беради. У бу ғазални саводхон кишиларнинг бирор йиғилишида эшитган бўлиши мумкин. Агар бир маҳаллий руҳоний билан Машраб ҳақида гаплашиб қолсангиз борми, ундан Машраб ҳақида энг ёмон сўзлар эшитасиз, ислом динига мансублиги номаълум одам деб қоралаб беради².

Анқо, Семурғ, Ҳумо, Қақнус каби афсонавий қушлар бор. Анқо — одамларга кўринмас, пати олтин, кумуш бўлади. Семурғ — тоза ва чиройли қуш бўлган. Ҳумо — жаннат ва бахт қуши ҳисобланган. Қақнус чиройли ва нолакор қушдир. Сидқий Хондайлиқий томонидан таржима этилган «Ажойиб ул-маҳлуқот» асарига Қақнус қуш ҳақида шундай дейилган: “Қақнус Ҳиндистон оролларида яшайди-

¹ Сўфи Оллоҳёр. Кўзунг ибрат ила оч, 13-бет.

² Ўрта Осиё халқлари ҳурфикрлиги тарихидан, 160—161-бетлар.

ган бир куш эмиш. У минг йилгача умр кўрар экан, ўлими яқинлашганини сезса, мотам тутиб, ўтин тўплаш, бошқа кушлар унинг атрофида парвона бўлар экан. Сўнгра тўплаган ўтини устига чиқиб сайрар ва қанот қоқар эмиш. Тумшугидаги беҳисоб тешиқлардан ва қанотидан ўт чиқиб, ўтинга тушар, кўп ўтмай ўзи ҳам кулга айланармиш. Кулдан эса янги тухум ва бу тухумдан ёш қақнус пайдо бўлар экан. Куй ва арғанун, мусиқа асбоби унинг овозига тақлидан кашф этилган эмиш”¹.

Низомий Ганжавий, Хисрав Деҳлавий, Фаридиддин Аттор, Алишер Навоий асарларида Қақнус куш ҳақида таъриф ва тавсифлар бор. Пифагор қақнусни «Феникс» ёки «Файник» деб атаган. Европа мамлакатлари ва рус адабиётида бугунги кунда у «Феникс» деб аталган. Қақнус куш ҳақида Навоий девонида шундай байт бор:

Номам элтур куш агар мазмунин айтиб қилса шарҳ,
Сочқай ўт қақнус киби, минг чок ўлуб минқор анга.

Мазмуни: агар хатимни олиб борган куш унинг мазмунини айтмоқчи бўлса, қақнус каби тумшуги мингта бўлиниб, ўт чиқиб кетар эди (чунки ундаги сўзлар шу қадар ҳароратли).

Қақнус ҳақидаги ривоятларда айтилишича, у узоқ ҳаёт кечириб, умр бўйи ўрмонда ўтин йиғиш билан машғул бўлар экан. Ҳўлмиқуруқми — йиққан ўтинлари бир хирмонга айланармиш. Умри адо-сида эса ўша неча йиллар меҳнат қилиб яратган хирмони устига чиқиб олиб, шундай бир ҳазин оҳанглар нола тортиб куйлар эканки, уни эшитган жамики кушлару, ваҳший ҳайвонлар атрофига тўпланиб келишар, баъзилари ҳатто бу куй таъсирига тушиб, жон ҳам таслим қилармиш.

Бу навоси тугагандан кейин шундай бир ўт—оташ ила сайрар эканки, ўша навосидан олов чиқиб кетиб, ўзи тўплаган хирмон ловиллаб ёнар экан. Олов осмонга ўрлар, бу гулхан ичра қақнуснинг ўзи ҳам куйиб, кул бўлар экан²:

Қақнусга ўхшаб ёндим тириклай.

Буни Машраб айтган. Ва у чиндан ҳам тириклай ёнган, ёнгану, бироқ сира кулга айланмаган юракнинг гапи. Машраб руҳини тушуниш, юрагининг сирли, сўзда очилмаган азобларини илғамоқ учун

¹ Н.Муҳаммадиев. Афсонавий кушлар талқини. “Ўзбекистон овози”, 2003 йил, 8 феврал.

² С.Олим. Ишқ, ошиқ ва маъшук. Тошкент, «Фан», 1992, 66-бет.

афсонавий қақнус қуш қисматини эмас, одамни тирик ёққан нарса ва тириклайин ёнмоқ сирларини билиш, билибгина қолмасдан чуқур кечиниш ҳам керак¹. Машраб: «Сўфийларнинг ўлмасдан олдин ўлиш» қойдасига амал қилган.

Машраб тасаввуфнинг қаландария тариқати орқали халққа маърифат тарқатди, унинг қадами узоқ ўлкаларга, она юрти — Намангандан то Шимолий Ямангача бориб етди, илм нури ва ўз шеърия-тидан кўплаб элларни, башариятни баҳраманд этди.

У шеъриятда араб ва форс адабиёти тажрибаларига эга файласуф шоир сифатида Шарқ тасаввуфининг ғазалчилигига улкан ҳисса қўшди. Сўфийликнинг қаландарлик тариқати сулукини солиқ сифатида танлаб, у орқали Нақшбанд ва Яссавий таълимотини ривож-лантирди. Машраб тасавуфда Мансур Ҳаллож, Шайх Боязид Бистомий, Фаридидин Аттор, Иброҳим Адҳам, Шайх Шиблий, Имомиддин Насимий тариқатини давом эттирди.

Улуғ сўфий салафларни ўз ижодида хурмат билан тилга олди ва улардан кагта руҳий куч олганлигини эътироф этди. Тасаввуф тариқати орқали мажозий тарзда, шеърият пардаси орқали адолатсизлик ва зулмни қоралади, давлат ҳукмдорлари ва амалдорларни инсоф ва диёнатга чақирди, ижтимоий тенгсизлик ва нобаробарликни танқид қилди. У ғазалиёти, шеърияти билан халқ оммаси диққатини ўзига қарата олди.

Машраб тасаввуф тариқатининг улкан, йирик мутасаввуф намо-яндаси мақомига кўтарилди ва ўзи яшаган XVII—XVIII асрларнинг файласуф шоири ва мутафаккири сифатида шеърлари билан халқ дардини ифода этди, унинг эзгу ғояларини ижодиётида тарғиб этди. Исёнли шеърияти ўзи яшаган даври ҳукмронлари манфаатларига терс тушганлиги учун улар шоирни ўлимга ҳукм қилдилар. У ўлимни Ҳалложона қабул қилди:

“Мен ўлимга розидурман, турғали тоқат эмас“.

¹ *И.Ҳаққулов. Адабиёт ва санъат, 101-бет.*

МУТАФАККИР ҚАРАШЛАРИДА ИЖТИМОИЙ АХЛОҚ МАСАЛАЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

«... Файласуфларнинг хулқ-атвори, ахлоқи ҳам ўз касбига лойиқ бўлиши керак. Шунингдек, у, ўз халқининг раъйини ва ўз халқида бўлган энг яхши урф-одатларни қаттиқ тутган бўлиши керак». Оламнинг сир-асрорини очиш, табиий-тарихий, маънавий жараёнлар тубида ётган моҳиятлар, қонуниятлар дунёсини кашф этиш мазмунан энг бой тушунчалар билан иш қилувчи фалсафа илмигагина берилган.

Ҳар бир халқ, жамият, давр ҳамиша ўз қиёфасига монанд фалсафий қарашлар тизимини яратган. Марказий Осиё ижтимоий-фалсафий фикри, халқларимиз яқдиллигининг тимсоли сифатида асрлар, минг йиллар давомида муштараклик нашидасини сурган, шу туфайли ҳам, у умумжаҳон тафаккур хазинасига бебаҳо улуш қўшган.

Қадимий Туронзамин халқлари Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Ғаззолий, Насриддин Тусий, Қозизода Румий, Улуғбек, Кошифий, Али Қушчи, Муҳаммад Ҳайдар Дўғлот, Қодирғали Жалоирий; Мансур Ҳаллож, Имом ал-Бухорий, ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Абдулхолиқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Чағминай, Журжоний, Рудакий, Фирдавсий, Жалолиддин Румий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур, Мирзо Бедил, Бобораҳим Машраб, Махтумқули, Чўқон Валихонов, Абай Қўнонбоев, Аҳмад Дониш, Бердах, Тоқтогул Сотилғонов, Фурқат, Муқимий, Бехбудий, Ҳамза, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат ва бошқа кўплаб маънавий аждодларининг табаррук номлари билан ҳақли равишда бирдай фахрланадилар.

Минг афсус бўлсинки, буюк алломаларимизнинг бебаҳо кашфиётлари, мерослари узоқ даврлар мобайнида уларнинг ўз ватанларида унутилишга маҳкум этилди.

Ана шундай унутилаёзган мутафаккир файласуф шоирлардан бири Бобораҳим Машраб эди. Тадқиқот ишининг мазкур бўлимида салафларидан фарқли ўлароқ ўзбек шеърятининг ғазалчилик жанрига ўзининг ижтимоий-ахлоқий қарашлари билан улкан ҳисса қўшган Бобораҳим Машраб ижодиётини таҳлил этишни мақсад қилиб олдик.

Шу ўринда Шарқ ахлоқи, мутафаккирларнинг ахлоқий қарашлари ҳақидаги умуминсоний ғояларни қисқача таҳлил этиб, сўнграқ Машраб меросидаги ахлоқ тушунчасини ёритишни бурчли билдик.

Одоб — инсон ҳақида ёқимли таассурот уйғотадиган, миллий урф-одатларга асосланган чиройли хатти-ҳаракатларни ўз ичига олади.

Хулқ—оила, жамоа, маҳалла-кўй миқёсида аҳамиятли бўлган инсоний хатти-ҳаракатлар мажмуи.

Ахлоқ—жамият, замон, инсоният тарихи учун намуна бўла оладиган хатти-ҳаракатлар йиғиндисиدير¹.

Ахлоқшунослик фанида Афлотун, Арасту, Эпикур, Цицерон, Сенека, Августин, Форобий, Ибн Сино, Ғаззолий, Спиноза, Кант, Гетель, Шопенгауэр, Файербах, Киркегаард, Нитше, В. Соловьёв, Лосский сингари буюк файласуфлар яратган ахлоқ назариясига доир таълимотлар билан биргаликда «Патанжали», «Қобуснома», Саъдийнинг «Ғулистон», «Бўстон», Жомийнинг «Баҳористон», Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», Жалолиддин Давонийнинг «Ахлоқи Жалолоий», Кошфийнинг «Ахлоқи Муҳсиний», Камолиддин Биноийнинг «Феҳрүз ва Баҳром», Мотеннинг «Тажрибанома», Ларошфуканинг «Ҳикматлар», Гулханийнинг «Зарбулмасал», Хондамирнинг «Макорим-ул ахлоқ» (Яхши хулқлар) каби амалий ахлоққа бағишланган асарлари ҳам ўз мустаҳкам ўрнига эга. Ахлоқшуносликнинг бошқа фалсафий фанлардан фарқи ҳам, ўзига хослиги ҳам ундаги назария билан амалиётнинг омукталигидадир.

Ҳинд халқининг улкан «Маҳобҳорат» ва «Рамайна», мажозий образлардаги «Калила ва Димна» асари ҳам ахлоқий асарлардир.

Ахлоқшуносликнинг яна бир вакили Форобийнинг шогирди Ибн Синодир. Ибн Синонинг ахлоқий қарашлари асосан «Ахлоқ илмига доир рисола», «Бурч тўғрисида рисола», «Нафсни покиза тутиш тўғрисида рисола», «Адолат ҳақида китоб», «Турар жойлардаги тадбирлар» сингари асарларида ва замондошлари билан олиб борган мунозара — ёзишмаларда ўз аксини топган².

Ибн Сино тасаввуф фалсафаси ва тасаввуфий ахлоқшуносликка доир кўплаб асарлар яратди. Зеро, у бежиз Шайх ур-Раис, яъни шайхларнинг раиси деган номни олган эмас. Бу борада унинг машҳур «Ишқ рисоласи» диққатга сазовордир. Ундаги асосий муаммо—комил инсон масаласи. Ибн Синонинг фикрига кўра, Яратганга муҳаббат одамни инсон зоти қобил бўлган комиллик даражасига олиб чиқади.

¹ *Абдулла Шер*. Ахлоқшунослик. Тошкент, 2000, 4-бет.

² *Абдулла Шер*. Ахлоқшунослик. Тошкент, 2000, 34-бет.

Форобий «Арасту фалсафаси», «Фозил одамлар шаҳри» асарларида ахлоқнинг барча хусусиятларини таҳлил этди.

Тасаввуф ахлоқшунослигида «Хужжат ул-ислом» Имом Ғаззалининг ўрни беқиёс. Унинг ахлоқий қарашлари, ҳар жиҳатдан буюк асар бўлиши «Ихёи улумид-дин» (Дин илмларини жонлантириш) деб аталган тўрт жиҳдлик китобида ўз аксини топган.

Абдулваҳҳоб Хожанинг «Гулзор», Анбар отининг «Қаролар фалсафаси» рисоласи ижтимоий-ахлоқий аҳамиятини йўқотган эмас.

XX бошларида Туркистонда машҳур бўлган Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» (1913) асари ахлоқий муаммоларга жадидчилик нуқтаи назаридан ёндошиши билан ажралиб туради.

Туркистон маърифатчилари ахлоқшунослигида миллий қаҳрамон Абдурауф Фитратнинг «Оила ёки оила бошқариш тартиблари» (1914) китоби алоҳида ўрин тутаяди¹.

Форобий фикрича, Афлотун юксак ахлоқий фазилатларга эга. Адолатли, пок жасур бўлишга одатланиш, шу билан бирга ёмон қилиқлардан қутилиш учун ҳам маълум муддат ўтиши керак. Агар инсон илоҳий эзгуликларга эришишни умид қилса, унинг ҳаёти қувончли, ҳаёт тарзи эса жуда гўзал бўлади. Гўзал ҳаёт, худо назарида ҳам юксак бўлади².

Ахлоқ қоидалари – инсоннинг хулқ-одати, феъл-атворини тартибга солиб турувчи томонидан қўйилган меъёрлари бўлиб, ижтимоий мазмунига кўра умуминсоний характерга эга бўлади, жамоатчилик фикрига асосланади, инсон хатти-ҳаракатини белгилайди ва назорат қиладди. Ахлоқ қоидалари жамиятнинг инсонга бўлган муносабатини ифода-лаб, ахлоқий фазилатларда ўз аксини топади. Унинг ижтимоий замирида эса комил инсонни тарбиялашдек муҳим муаммо ётади.

XVI асрда яшаган Хожанинг фикрича, инсондаги ахлоқий разолатларнинг энг ёмони ҳасаддир. Ҳасадчи ўзи эришган яхшиликлардан қувониш ўрнига, ўзгалар етишган зарарлардан азобланади. Ҳасадчининг хулқи маломатдир. Унинг лаззат топадиган нарсаси одамлар ўртасида қачимчилик қилиш, уларни уриштириш ва келишмовчиликлар чиқариш бўлади. У бир омадли кишининг жойини эгаллаш мақсадида обрўсини тўкиш учун ҳар қандай қабиҳлик қилишга тайёр туради. Ҳеч бўлмаганда ўша ўзи сингари омадсиз бўлиши учун ҳаракат қиладди³.

¹ Юқоридаги асар, 114-бет.

² *Абу Наср Форобий*. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993, 37-бет.

³ *Сирож Ғозиев*. Подшохожа қарашларида ижтимоий ахлоқ масалалари, 93—97-бетлар.

Ҳусайн Воиз Кошифийдан илмий, бадий, таржима қилинган асарлар мерос қолган. У ахлоқ-одобга, адабиётшуносликка, тарихга, кимё фани, фалакиёт, математика, муסיқага, воизлик санъатига, дин тарихи, тиббиёти, давлатни бошқаришга бағишланган 200 дан ортиқ асар ёзган. Ҳадисларни, Куръони Каримни ёддан билган. Унинг ахлоқий мавзуда «Ахлоқи Муҳсиний», «Рисолати Хотамиа», яъни «Қитоби ҳотамнома», «Анвори Суҳайлий», «Калила ва Димна», «Тафсири Ҳусайний», «Жавоҳирнома» каби ўндан ортиқ асарлари араб, татар, эски ўзбек, урду, турк, немис, инглиз, француз ва бошқа тилларга таржима қилинган¹.

Кошифий ахлоқий таълимотининг фалсафий асоси ҳаёт, давр, билим, ақлдир. Жамиятдаги покликни шакллантирадиган асос ва меъёрдир.

Комил инсон илоҳий исмларнинг жами бўлган Аллоҳ исмининг мазҳаридир. Қолган махлуқотда ноқислик мавжуд. Исмларнинг барчаши жам бўлган марказ инсон (комил инсон) дир. Малаклар ҳам, висол оламидагиларда ҳам, жамоатда, ҳайвонотда, наботатда ҳам ноқислик бор. Инсони комил муқаммадир. Инсони комилнинг асл соҳиби Муҳаммад Пайғамбардир. Пайғамбарлар ва уларга тобе бўлган валийлар бил-вакола, уларга ворис бўлганлар. Ҳақ, валийлар инсонларнинг эҳтирос шиддатидан сўлган юзларини кўриб, уларни қутқариш дардига тушган муборак зотлардир. Улар фойда-зарар ҳисобини қилиб ўтирмайдилар. Исломни қалб тарбияси, Куръони Каримни қалб садоси деб биладилар²:

Валийлар умумдан эмас, Аллоҳдан куч-қувват оладилар. Бобораҳим Машраб куч-қувватни Аллоҳдан олган авлиё эди. У Аллоҳнинг лутфига сазовор бўлган ошиқ эди.

Машрабга замондош Мирзо Бедил инсоннинг ахлоқий қарашларини таълимий-ахлоқий асарларида ёритди. У инсонни ўз ҳақ-ҳуқуқини таниб олишга, гўзал фазилатларни касб этиш ва ёмон хислатлар баҳридан воз кечишга даъват этди. Ахлоқий соф, комил инсонларгина ақл заковати Фотиҳпур Сикри, Масжиди Жоме, Лаъл қалъа, Тож Маҳал (Агра), Ранг-Маҳал (Дехли), Ҳаво-Маҳал (Жайпур) каби муҳташам тарихий ёдгорликлар бунёд қила олишни, жонсиз тошларга хушну чирой бағишлай олишини яхши биларди. Ахлоқий фазилатларни тараннум этган ўзбек маърифатпарвар шоирлар асарларини Бедил манзумаларисиз тасаввур қилиб бўлмайди³.

¹ *Й.Жумабоев*. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан, 130-бет.

² *Салжук Эройдин*. Аҳмад Яссавийнинг таълим-тарбиявий йўли. Тошкент, 2001, 162-бет.

³ *Ш.Шукуров*. Мирзо Бедилнинг поэтик мероси. Тошкент, «Фан», 71—72-бетлар.

Навоийшунос олим М.Муҳиддинов инсон ахлоқи талқини ҳақида фикр юриғиб Низомий, Хисрав Деҳлавий, Жомий, Навоийларнинг «Маҳзанул асрор», «Матлабул анвор», «Тухфатул аҳрор» ва «Ҳайратул аброр» дostonларини тасаввуфий-ахлоқий асарлар деб аташни маъқул кўриб, таҳлил этади. Инсон барча махлуқотнинг афзали, шарифи, одам ўзига муносиб яхши ишлар билан шуғулланиши, ўз номини ёмон, тубан хулқ-атвор билан булғамаслиги керак. Навоий «Ҳайратул-аброр»да адолатли ва золим шоҳ, рост қавл ва риёкор шайх, карамли ва хасис одам, одобли ва беодоб киши, олим ва жоҳиллар хусусида, уларнинг инсоният жамиятига фойда ёки зарарини кўрсатиб ўтади¹.

Файласуф Й.Жумабоев фикрича, улуғ шоир Навоий ўз замони кишисининг маънавий қиёфасини, унинг ахлоқий масалаларини чуқур билган ва таҳлил этган. У дostonларида ахлоқан юксак шахснинг қиёфасини тасвирлаб, ҳар бир киши ундан ибрат олиши даражасига кўтарган. Мутафаккир фикрича, инсон ким бўлмасин, ҳалоллик ва ҳақгўйлик унинг ҳаётининг мазмунини ташкил этиши лозим².

Муҳаммад Ғаззолий яхшилик ва ёмонлик, такаббурлик ва гинакудурат, ғийбат каби ахлоқсизлик жиҳатларини «Иҳёу улумид-дин» (Дин илмларини жонлантириш) китобида таҳлил этиб, уни қоралайди. Ғаззолий фикрича, ғийбат ахлоқсизликнинг энг паст кўринишидир. Аллоҳ таоло уни ўлимтик ейишга ўхшатган. Мунозарачилар «ўлимтик ейиш»дан ҳеч тийила олмайди. Чунки доимо рақибини ёмонлаш, мазаммат қилиш, сўзларини келтиришдан тўхтамайди. Ғийбатдан имкон даражасида сақланганида ҳам, рақибининг сўзларини ҳикоя қилаётиб, ёлғон қўшмаса-да, унинг нуқсонларини айтиб ўтади. Бу айни ғийбатнинг ўзидир. Ёлғон эса бўҳтондир. Шунингдек, ундан юз ўгириб, рақибининг сўзига қулоқ тутган кишини жоҳил, аҳмоқ, фаросатсиз ва ақли паст деб обрўсини тўкишдан тилини тия олмайди³.

XV аср иккинчи ярми ва XVI асрда яшаб ўтган Маҳдуми Аъзам тариқат пири сифатида кўплаб ахлоқий мавзуда рисоалар ёзган. Инсон характери ва табиати унинг ахлоқий баркамоллигини белгилаши ҳақида шундай ёзади: «Ҳазрати хоннинг ўзларини бунчалик такаллуфга солишларига ҳеч нарса сабаб бўлмай, балким ул зотнинг

¹ М.Муҳиддинов. «Хамса»ларнинг биринчи дostonларида комил инсон тасвири, 14-бет.

² Й.Жумабоев. Ўрта Осиё этикаси тарихи очерклари, 205-бет.

³ Ғаззолий. Иҳёи улумид-дин. Тошкент, «Мовароуннаҳр», 2003, 113-бет.

хўй-атвори ва табиати хайрли ишларни қилишга мослашгандир». Мутафаккир башариятнинг тарбияси ҳақида қайғуриб, уни Аллоҳни танишга ва унинг муҳаббатини қозонишга даъват этади: «Эй толиби содиқ! Билгилким, ҳақ субҳона ва таолонинг ният ва мақсуди — ушбу нисбати маънавийнинг ривожи ҳамда ўзига муҳаббат изҳор эттиришдир; чунончи, айтибдурларким — башарнинг яратилишидан мақсад — раббил оламиннинг муҳаббатига сазовор бўлиш ва ўз муҳаббатини изҳор этишдир¹.

Фотиҳ Искандар адолатли подшоҳ бўлиб катта салтанатни бошқарди. Искандар тахтга ўтирганда донишманд файласуф Арасту унга насиҳат қилиб, аввало подшоҳ юксак ахлоқий фазилатлар эгаси бўлишлигини, ақлу заковат билан сиёсат юргизишликни уқтирди: «Билгилки, сенинг замирингда турли хислатлар мавжуддир. Улардан баъзилари маъқул, бошқалари эса лаънатга лойиқ. Сенинг нолойиқ хислатларинг энг ёмон душман саналур. Сен учун энг яхши нарсалар эса, таҳсинга сазовор хислатларингдир. Шундай бўлгач, баъзи хислатларингни бошқалар ёрдамида ўзингдан узоқлаштиргин. Ҳазубу аччиғингни сабру чидам билан, нодонлигингни илму дониш билан, гафлату фаромушкорликни хотирлаш ва диққат қилиш билан ўзингдан йироқлаштиргин².

Тасаввуф ахлоқи—нафсни жиловлаб уни тарбиялайди. Мутасаввуфлар фикрича, бу нафс — Аллоҳнинг «кун» — «бўл» деган буйруғи билан моддасиз пайдо бўлган бир гавҳардир, жисм ё тупроқ эмас. Ҳам ўзини, ҳам Парвардигорини билади. Маъқулот (ақлдан юксакроқ масала ва билимлар) ни ҳам идрок этади. Ўзгарувчан, аммо фоний эмас. Ҳайвоний руҳ эса ўткинчи бўлиб, инсоний руҳ, ҳайвоний руҳ билан ҳаёт кечиргани муддатда алоқаси давом этаверади. Ниҳоятда латиф ва ҳафиф бўлган инсоний нафс ҳайвоний нафс устидан ҳоким бўлгач, инсон ўзлигини билиш ва таниш даражасига эришади. Бу эса Аллоҳнинг буйруқ ва таъқиқларига риоя қилиш, кўнгилини ёмон сифатлардан тозалаб, гўзал сифатлар билан безаш орқали, хусусан, сайру сулук мартабаларини босиб ўтиш орқалигина амалга ошади. Шу орқали инсоният ҳайвоний нафсдан қутулиб, ҳақиқий ва комил инсон даражасига кўтарилади³.

¹ Ҳожаги Аҳмади Косоний — Махдуми Аъзам Даҳбедий. «Танбият ус-салотин» рисоласи. Самарқанд, «Сўғдиёна», 1994, 70—71-бетлар.

² Ҳ. Алиқулов. Мутафаккирлар ахлоқ ва адолат ҳақида, 37-бет.

³ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи, 88-бет.

Шарқ ахлоқи ғарбникидан мутлақо фарқи билан ажралиб туради. Машраб замондоши Сўфи Оллоҳёр шеъриятида ҳам бу ҳолат чуқур талқин қилинган. Сўфи Оллоҳёр тадқиқотчиси, адабиётшунос И.Сувонқулов бундай фикрни келтиради: «Сўфи Оллоҳёр шеъриятига Муҳаммад Фузулий поэзияси тилининг таъсири ҳам сезилиб туради. Бир шеърда насл-насаби номдор бўлмаган оддий ўзбек боласининг ширин тил, шоиста ахлоқ, камтарлик, саховат, бир сўзлилик каби инсоний хислатлари туфайли халқ ҳурматига сазовор бўлганлигининг гувоҳи бўламыз».

Шеърда шоир фарзандини намуна қилиб олиш орқали бир ота сифатидаги қувончини, ўз халқига бўлган меҳри ва ғурурини ифодалайди. Яхши фарзанд билан фахрланиш, оддий халққа ишонч ва ғурур туйғуси билан қараш ҳаммага ҳам насиб бўлавермайди. Бу хислат эса Сўфи Оллоҳёрнинг барча асарлари учун ҳам хос фазилатдир.

«Ким мунда пастлик билан ўтса, улув чиқар...
Навмид ўлурму бандаким раҳмат атосидин,
Ҳар дам нидойи ояти «ло тақинтуво» чиқар.
Оллоҳқулининг ўглидин айлар таажжуб эл,
Ким ўзбек ўгли саъйидин бу рангу буй чиқар»¹.

Сўфи Оллоҳёр фикрича, жамиятда яхши одам бўлиш учун саъй-ҳаракат қилиш лозим бўлади, инсоний фазилатларни ўрганиш учун тарбияланиш керак, деган маъно чиқади. Шоир шеърлари ижтимоий-ахлоқий мазмунга эга бўлиб, уларда моддий дунё ҳою-ҳавасларига ҳирс билан берилмаслик, мансабга ишониб, дилозорлик қилишлик, лаганбардорликлардан узоқ туриш каби инсоний хислатларни улуғлаш руҳи барқ уриб туради.

Тасаввуф ҳақиқий ишқ — Аллоҳ севгисини биринчи ўринга чиқараркан, омма диққат-эътиборини ахлоқ ва одоб муаммоларига чуқур жалб қилган эди. Тасаввуф—бошдан-охир одоб, тасаввуф хулқ ва одоб ҳусни деган қарашларининг илгари сурилиши бежиз эмас эди. Тасаввуфий ахлоқ учун тубан хулқ ҳосиласи бўлмиш ҳар қандай ўткинчи даъво ва ғаразлардан кечиш, тилёғламалик ва манфаат юзасидан ялтоқланишлардан ҳазар этиш, хусусан, ҳосидлик ва мунофиқликнинг тарки албатта шарт эди. Қалбни поклаш, маърифат соҳиби бўлиш, беҳуда кечган умр дақиқалари учун афсус чекиш,

¹ И.Сувонқулов. Кўзунг ибрат била оч, 10—11-бетлар.

одамларга фақат ва фақат яхшилик тилаб, меҳру вафо кўрсатмоқ — булар тасаввуфий ахлоқ мажбуриятлари эди.

Тасаввуф тил, хулқ одоби билан бир қаторда, ҳолат ва руҳоният одобини ҳам кенг қамраб олган эди. Эрон тасаввуфшуноси Жавод Нурбахш: «Аҳли тасаввуф дунёсида ғазаб ҳам, нафрат ҳам йўқ. Унда эркинлик ҳукмрон ва зиддиятга мутлақо ўрин қолдирмаган. Мунофиқлик ва алдов ҳам йўқ... Сўфийлик оламида фақат поклик, осудалик ва муҳаббат мавжуддир. Бу ҳақиқатда барча юрак орзу қилувчи бир ҳаёлдир. Бу — шу дунёда эришилажак жаннат эрур» деганида муболағага эрк бермаган, албатта¹.

Шарқшунос олим Н.Комилов Азизиддин Насафийнинг комил инсон ахлоқи ҳақидаги қарашларини таҳлил этиб, шундай дейди: «Азизиддин Насафий камолотнинг белгиси сифатида икки нарсани асос қилиб олган. Бунинг бири—ҳамида ахлоқ бўлса, иккинчиси — ўз-ўзини таниш. Шу икки асоснинг бор ёки йўқлигига қараб у одамларни уч қисмга ажратган. Биринчиси ҳамида ахлоқий хислатлар билан безанмаган ва ўз-ўзини танимаган одамлар. Иккинчиси ҳамида ахлоқий хислатлар билан безанган, аммо ўз-ўзини танимаган одамлар. Учунчиси ҳамида ахлоқий сифатлар билан безанган ва ўз-ўзини таниган одамлар. Олимнинг назарида ана шу кейинги — учинчи тоифа одамлар комил инсонлардир: «Бинобарин, инсоннинг камолотга эришиши ҳамида ахлоққа эга бўлиш ва ўз-ўзини таниш билан амалга ошади»².

Ўзбек халқининг ахлоқий қадриятлари жуда бой меросга эга. Ахлоқий қадриятлар **ота-боболаримиздан** қолган ва асрлар давомида тўпланиб келинган яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги тушунчаларда акс этди. Бу тушунчаларга ҳалоллик ва ҳаром, тўғрисиўзлик ва ёлғон, саховат ва очкўзлик, камтаринлик ва кибру ҳаво, меҳр-муҳаббат ва нафрат каби тушунчалар кирган³.

Машрабнинг пири комили Ҳидоятulloҳ Офоқ хожанинг бобоси Маҳдуми Аъзам Аҳмад Косоний (1461—1542) Хожа Аҳрордан кейин XVI асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий ҳаётида чуқур из қолдирган буюк нақшбандий сўфийлардандир.

Маҳдуми Аъзам ҳукмдорларни хожагон тариқатига киритиш ва уларга сўфиёна тарбия бериш тариқат пирларининг муҳим вазифаси деб қарайди. Бу ҳақда, у айтади: «Тариқат улуғлари айтмишлар:

¹ *И.Ҳаққул*. Ирфон ва идрок, 103—104-бетлар.

² *Н.Комилов*. Тасаввуф. Биринчи китоб, 152-бет.

³ *М.Ҳошимова*. Ахлоқий тарбиянинг жабҳалари. Таълим ва тарбия. 1—2-сон, 89-бет.

Солик камолот касб этиши учун уч нарса лозимдир: ихвон, макон ва замон. Мен айтаманки, муршид силсиласини ривожлантириши учун тўрт нарса лозимдир: хон, ихвон, макон ва замон»¹.

Хожа Аҳрор фаолиятининг сиёсийлашуви, унинг мол-мулк эгасига айланиб қолиши ва Махдуми Аъзам томонидан илгари сурилган «тариқат ва салтанат бирлиги» ғояси ақидаларига зид бўлса-да, бу буюк пири комиллар халқ тақдирига масъуликни асосий вазифа деб билдилар, эл осойишталигини сақлашда ҳукмдорларга яқиндан ёрдам беришни дарвешлик бурчи ҳисобладилар. Уларнинг ҳаракатлари тарихий шароит тақозо қилганда замон ва даврга мослашувчанлик, тариқатлар табиатига ҳам бегона эмаслигини кўрсатади².

Салафларнинг, хусусан, Форобий, Ибн Сино, Навоий, Довоний, мутасаввуфлардан Иброҳим Адҳам, Боязид Бистомий, Мансур Ҳалложнинг комил инсон ҳақидаги ғоялари, ахлоқий фазилатларни эгаллаш тўғрисидаги қарашлари, шубҳасиз, Бобораҳим Машраб ахлоқий фикрларига таъсир қилди. Мутафаккир асарлари зиддиятли, эркин фикрларга бой инсонпарварлик ғояларини ўзида мужассамлаштирган ва у Ўрта Осиё ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий тафаккур тарихида муҳим роль ўйнайди.

Машрабдан бой бадиий мерос қолди. Унинг кўплаб ғазал ва рубоийлари, мухаммасу мусаддаслари халқ орасида машҳурдир. У ўша вақтда Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида тарқалган тасаввуфнинг қаландарлик оқимига эътиқод қилиб, жамиятдаги адолатсизликка қарши кураш олиб боришга ҳаракат қилди.

Машраб яхши фазилатлар, инсоний хислатларни Оллоҳдан қидиради, демак, Худони севган киши инсонларни ҳам севиши, ўзида гўзал фазилатларни мужассамлантирган бўлиши лозим. Шунинг учун ҳам Машраб ўз шеърларида илоҳий муҳаббат, худо ва у билан бирлашиш ҳақида фикр юритибгина қолмасдан, мавжуд дунё, инсон ва унинг фазилатлари, ёрга бўлган ишқ-муҳаббат, вафодорлик, маҳбуб, халқ гами тўғрисида қайғуриш, инсонга хулқ-одоб қоидаларини сингдириш, ярамас иллатлардан халос бўлиш ҳақида гапирди.

Машраб дунёқарашида зодагонлар ва руҳонийларнинг ярамас хагги-ҳаракатлари, зорланиш, руҳий тушкунлик ғоялари муҳим ўринни эгаллайди.

Машраб ижодида ижтимоий-ахлоқий мавзудаги «Мабдаи нур» ва «Кимё» шеърӣ асарлари алоҳида ўрин тутди. «Мабдаи нур»нинг

¹ Махдуми Аъзам Даҳбедий. Танбият ус-салотин, 71-бет.

² Шухрат Сирожиддинов. Илмий-таҳлилий ахборот, 2003 йил, 2-сон, 15-бет.

аҳамияти, мазмуни ва Машрабга тегишли эканлиги ҳақидаги турли мунозараларга Исмагуллоҳ Абдуллоҳнинг аниқлик киритиши ва унинг чоп этилиши ҳақида академик Алийбег Рустамов, профессор Ботирбег Ҳасановлар ўз муносабатини билдириб шундай ёзадилар: «Бобораҳим Машрабнинг ҳаёт ва ижод йўли мураккаб, турли афсонаю ривоятларга бой. Булар ҳақида фикр юритиш учун машрабшунослар олдида ягона манба «Девонаи Машраб», «Шоҳ Машраб» ва «Қиссаи Машраб» номли асаргина мавжуд эди. Асарнинг қўлёзма ва босма нусхалари кўп. Олимларнинг Машраб ҳақида, жумладан, асарнинг Машрабгами ё Пирмат Сеторийгами ёки бўлмаса Исҳоқ Боғистонийгами тегишли экани борасида шу кунгача айтишган фикрлари ҳам ана шу қўлёзма ва босма нусхаларини ўрганишга асосланган. Маснавийнинг тадқиқотчиси ва ношири И.Абдуллоҳ Машраб асари атрофида шундай фикрлар мавжудлигини таъкидлаб, ўзи ҳам бу масала хусусидаги мулоҳазаларини баён қилади. Лекин у бошқа тадқиқотчиларга қарама-қарши ўлароқ, «Девон»нинг Шарқшунослик институтида бор нусхаларининг ҳаммасидан олинган маълумотларга асосланиб, иш тутади. Натижада, «Девон»даги ғазаллар фақат Бобораҳим Машраб қаламига мансуб деган хулосага келади»¹.

Нашр қилинган китобнинг тадқиқот қисмини Машраб ва унинг шеърлари, «Мабдаи нур» маснавийси ҳақидаги барча маълумотлар, улардан келиб чиқадиган фикр-мулоҳазаларнинг таҳлили сифатида қабул қилиш мумкин. Шу маънода китобни анча тўла ва диққатга сазовор таҳлилий рисола деса бўлади.

Китоб нашрининг тадқиқот қисми «Бобораҳим Машраб ва унинг «Мабдаи нур» асари» аталса-да, «Мабдаи нур» хусусидаги гап ушбу тадқиқотнинг сўнггида — «Мабдаи нур»нинг қисқа мазмуни ва ахлоқий-тарбиявий аҳамияти» сарлавҳаси остида берилган. «Мабдаи нур»-да Румийнинг маснавийсидан фақат 40 байти таржимаси билан келтирилган, ўзи эса уч дафтардан иборат. «Маънавий маснавий» олти дафтардан ташкил топган бўлиб, унда майда насталик хати билан кўчирилган ноёб нусхалари бир неча юз varaқни ташкил қилади. Шунга кўра Исмагуллоҳ ҳожи Абдуллоҳ «Мабдаи нур»ни Румийдан таъсирланиб ёзилган мустақил асар, дейди. Машраб китобни «Маънавий маснавий» усулида унинг биринчи байгини бериш ва уни таржима қилиш билан бошлайди:

Англағил най не ҳикоятлар қилур,
Ким, жудоликдин шикоятлар қилур².

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1996 йил, 6 сентябрь.

² Юқоридаги манба.

«Мабдаи нур» (нурнинг бошланиши, чиқиш жойи) тасаввуф туш-нучасида, кишилар қалбини ёритиш каби маъноларга эга. Исматуллоҳ Абдуллоҳнинг фикрича, «Мабдаи нур»да аввал «Маснавий»дан бир байт форс тилида келтирилиб, шарҳланади, кейин бошқа байтлар ўзбек тилида таржимада берилади. Шарҳлар орасида ғазал, ҳикоялар берилади. Ғазалларнинг ҳаммаси Машрабга тегишли, охирида Машраб тахаллуси билан «Мабдаи нур» сўзи ишлатилган. Ҳикоялар эса, араб ва форс адабиётида қадимдан машҳур бўлган пайғамбарлар, турли шоҳлар, авлиёлар, шайхлар, хожалар, тақводорлар, фосихлар ҳақидаги ривоятлардан иборат. Биринчи дафтарда 46 ҳикоя, 13 ғазал бор. Охирида Машрабнинг икки мустазоди илова қилинган. Иккинчи дафтарда 59 ҳикоя, 21 ғазал берилган, учинчи дафтар «Дарбаён суннатҳо» («Суннатлар баёни») деган сарлавҳа билан бошланиб, китобнинг анча қисмини ўз ичига олган, бунда иккита ғазал ва иккита ҳикоя берилган.

Шарқшунос В.А.Вяткин (1869—1932) 1923 йили Тошкентда босилиб чиққан «Сборник Туркестанского Восточного института в честь профессора А.Э.Шмидта» тўпламидаги «Фарғоналик мутасаввуф «Девонаи Машраб» мақоласида Машраб халқ орасида машҳур тасаввуфий-ахлоқий «Мабдаи нур» асарини ҳам ёзганини айтиб ўтади.

Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти китоб хазинасида «Мабдаи нур»нинг 19 қўлёзма нусхаси сақланмоқда. Шулардан 9 таси илмий тавсиф қилинган. Бу тавсифлар машҳур шарқшунослардан В.И.Беляев, А.Н.Кононов, Н.Д.Миклухо-Маклай, А.А.Молчанов, Н.Д.Салье, А.А.Семёнов, О.И.Смирнова, А.Э.Шмидт томонидан амалга оширилган. Тавсифларда «Мабдаи нур» муаллифи Машраб тахаллуси билан машҳур бўлган Мулло Муҳаммад Раҳимбобо Девонаи Намангоний деб кўрсатилган¹.

Шарқшунослик институтида сақланаётган 1886 йили кўчирилган 3786 рақамли «Мабдаи нур» қўлёзмасидаги муқаддимада «Маснавий машҳур бўлди ва олам андин баҳра олди. Аммо чун бу каминани аҳқарул ибод ар-рожиб ило раҳматир Раббоний Мулло Раҳимбобо Девонаи Намангоний ал-машҳур мулақааб ба Машраб кўруб мутолаа қилдимки, туркий тилга уни шарҳ қилсам деб, орзу қилдим. Аммо ишорати бевосита ҳазрати қутфул орифин, султонул муҳаққиқин, бурҳони муридин, сирожит толибин, сарвари атрок, яъни ҳазрати Султоним Хожа Аҳмад Яссавий, қаддаса сирраҳудин ижозат ва ионат бўлди. Ва шарҳи «Маснавий»га ифтитоҳ қилдук ва туркий тилга баён этгук.

¹ *И.Абдуллаев*. Машраб ва «Мабдаи нур». Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1991 йил, 12 апрель.

То, фаҳму хос ва мафхуми ом бўлғай ва толиби содиқ ва солики ошиқ эшитиб андин баҳра олғай ва нуқсу уюби тожа афв қилғай... Китобни бақавли «Мабдаи нур» деб тамом қилдук» деб ёзилган. Аммо сўзбоши билан асосий матннинг ёзилишида бироз фарқ бор.¹

Машрабнинг Ж.Юсупов томонидан 1990 йили нашр этилган, анча тўлдирилган янги девонига ёзилган сўнгги сўзда: « «Мабдаи нур» ва «Кимё» асарлари ҳофиз Рўзибой Охун Машраби Сонийники эмас. Бу асарлар тузилиши, мазмуни ва ғоявий тили, бадий воситаларнинг ишлатилишига кўра ҳам Бобораҳим Машрабникидир», деган хулосага келади².

9968 рақамли қўлёзмадаги ғазаллар Бобораҳим Машрабники эканлигига тўла ишонч ҳосил этиш учун: биринчидан: ғазаллар сўфиёналиги, услуби ва мазмуни жиҳатидан Машраб ғазалларининг айнан ўзилиги; иккинчидан, бу ғазаллардаги радифлар, қофиялар ва кўплаб ишлатилган иборалар, диний асарлардан олинган парчалар Машрабнинг бошқа ғазалларида учрайди; учинчидан, ғазалларда «Шоҳ Машраб», «Машраби телба», «Девона Машраб» сўзлари учраб туради:

Дилрабо, эшигингда Машраби телбани танҳо дема,
Тора мўйи ишқдин бир қатра нам келтирмишим.

Ёки:

Машрабо девона тан этма Худо тақдирига,
Амри пирни жо-бажо қилмоққа ғайротинг қани.

Ёки:

Фам қулбасига нолау фарёд айлама,
Шоҳ Машрабини кўнглида холис дуоси бор³.

«Мабдаи нур» тасаввуф руҳида ёзилган назмий-бадий, ахлоқий-тарбиявий асар. Машраб унда якка Аллоҳ зикри билан яшаш, ўзни тамом унутиш, бу дунё айш-ишратларидан воз кечиш, поклик, ҳалоллик, ростгўйлик, тақводорлик, бировнинг ҳақиқа хиёнат қилмаслик, етим-есир, камбағал-мискинларга шафқатли бўлиш, хайр-саховатли бўлиш каби инсон учун энг олижаноб хислатларни тарғиб қилди ва тараннум этди. Асарда ўғирлик, каззоб-ёлғончилик, фирибгарлик, маиший бузуклик ва нопоклик, бировнинг ҳақиқа хиёнат қилиш, тилёғламалик, риёкорлик, лаганбардорлик, айниқса, ғурур ва мутакаббирлик, шаробхўрлик, зинкорлик каби жир-

¹ *Бобораҳим Машраб*. Мабдаи нур. Сўзбоши. И.Абдуллаевники.

² Юқоридаги манба.

³ Мабдаи нур, 17-бет.

канчли иллатлар қаттиқ қораланади. Шоир инсон ҳаётидаги ижобий ва салбий хусусиятлар ҳақида ёзар экан, буларнинг ҳаммасига Куръон ва ҳадислардан далиллар келтиради, Исломи дини қонун-қоидалари, яъни фарз ва суннатлари асосида ҳукми юритади¹.

«Мабдаи нур» ҳикоя ва ривоятларида дунёга ҳирс қўйиш, молпарастлик жуда қаттиқ қораланган. Шоир бойлик, айниқса, ҳаром топилган мол-мулкни нажосат, жийфа (ўлимтик) деб атайди, дунёпараст, молпарастлар мусулмонлигу кофирликни фарқига бормаиди, дейди:

Жийфаи дунёга ҳар ким бўлди фарқ,
Куфру иймонни қилолмас ҳеч фарқ.

«Кимё» Машрабнинг «Мабдаи нур»дан кейинги тасаввуфий ахлоқий-тарбиявий, маснавий усулида ёзилган шеърӣ асари.

«Кимё» — энг қимматбаҳо, энг фойдали, ибратли панд-насиҳатлар дурдонаси маъносида ишлатилган. Китоб йигирма кимё (боб) дан иборат. Ҳар бир кимё орасида «Мабдаи нур»даги каби буюк кишилар ҳақидаги ибратли ҳикоялар берилган. Жами 42 ҳикоят бор. Баъзи «кимё»лар узун, айримлари эса қисқа. Бу китобда Машраб ғазаллари йўқ.

Ҳар иккала асар ҳам жуда муҳим фалсафӣ, ахлоқӣ, тарбиявий, илмӣ аҳамиятга эга. Машраб асарлари сифатида халқ томонидан ўқилиб, оғиздан-оғизга ўтиб келган «Мабдаи нур» ва «Кимё» ҳақидаги дастлабки илмӣ фикрлар XX аср бошларига тўғри келади.

«Кимё» асли юнонча сўз бўлиб, мис, қалай каби маъданларни олтинга айлантириш маъносига эга. Фалсафӣ маънода эса қимматбаҳо тош, иксир. Тасаввуф тушунчасида ғилу ғашдан ариган, сўфӣликнинг ҳамма машаққатли йўлларида ўтиб тобланган, покланган инсон. Камолга эришган улуғ зот — пирнинг назари, таъсири ҳам кимё. Фавқулодда таъсир кучига эга бўлган нарсалар: ишқ, ошиқлик, унинг азобларига бардош бериш ҳам кимё.

«Кимёи вужуд» — инсон вужудини ҳамма иллатлардан, гуноҳлардан покловчи, тозаловчи кимё. Алишер Навоӣ шундай ёзган:

Чу қиммат эрур кимёи вужуд—
Ки, андин топар эътибор аҳли жуд.

Исматуллоҳ Абдуллоҳнинг фикрича, мумтоз шоирларимиз, айниқса, тасаввуф йўлидан борган Аҳмад Яссавӣ, Алишер Навоӣ,

¹ *Бобораҳим Машраб. Мабдаи нур, 20-бет.*

Машраб, Сўфи Оллоҳёр каби улуғ шоирлар шеърларида кимё сўзи Аллоҳга яқинлашиш, унинг дийдорига мушарраф бўлиш учун тасаввуфнинг ҳамма машаққатли, оғир сулуқларидан чидам — бардош билан ўтиб, нафсни тамоман ўлдириб, дунё ҳирсу ҳавосидан воз кечиб, қалбан ва руҳан покланиш, камолга етиш маъносидан кенг қўлланган. Машҳур сўфий ва файласуф Абу Ҳомид ал-Ғаззолийнинг «Ихёу улумид-дин» (Дин илмларини жонлантириш) асарининг ўзбекча таржимасини «Кимёйи саодат» деб номлаган¹.

Кимё—моддаларнинг хоссалари, хусусиятларини ўрганувчи фан. Аммо Машраб «кимё» сўзини мажозан қўллаган, ундан нодир, ноёб, қимматбаҳо каби маънолар олиш учун ишлатган. «Кимё» тарбиявий мавзудаги мажмуадир. Маънавият бойликларини ҳеч бир бойликка алмаштириб бўлмайдди. Шу сабабли ҳам у ноёб, яъни «кимё» деб номланган.

«Кимё» асари таркибида ғазал ёки бошқа жанрда ёзилган шеърлар йўқлиги билан «Мабдаи нур»дан фарқланади. Булар, албатта, ҳар икки асарнинг зоҳирий кўринишларидир².

Тасаввуфнинг буюк намоёндаси Бобораҳим Машрабнинг «Кимё» китоби маснавий усулида ёзилган. Кимёлар форс тилида «Кимёйи аввал», «Кимёйи дуввум» сарлавҳалари остида берилган, ҳар бир бобда тасаввуфий ахлоққа оид бирор мавзу қисқа баён этилади, кейин шу мазмундаги ҳикоятлар келтирилади. Ҳикоятларда қадимги авлиёлар, сўфийлар, саховатли, тақводор кишилар ҳақида ривоят қилинади. Айрим кимёларда эса иймонсиз, диёнатсиз, риёкор, фосиқ, ёлғончи, каззоб, ўғри, хасис, мутакаббирлар ҳақида сўз юритилади. Ҳар бир кимё тугагач:

Бу сўзлар кимёйи ҳар ажамдур,
Ажам улдурки, дойим аҳли ғамдур,
Агар огоҳ бўлай десанг Худодан,
Кўнгилни узма шундоқ кимёдин.

«Мабдаи нур» — «Маснавий»нинг туркий тилдаги шарҳидир.

«Мабдаи нур»дек асарни ёза олиш учун Жалолиддин Румий каби авлиёларнинг буюкларидан бири бўлиш лозим эди. Бобораҳим Машраб замонасининг қутбул-ақтов унвонига сазовор бўлган ана шундай валийларидан бири эди. Қутбул-ақтов—авлиёларнинг буюги демакдир.

¹ *И. Абдуллоҳ*. «Кўнгилни узма шундоқ кимёдин». Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1999, 23 апрел.

² *Ж. Юсупов*. Ниҳоясиз баҳри нур. «Дўстлик байроғи», 1995 йил, 28 феврал.

Хатирчилик Жалолиддин Юсуповнинг фикрича, «Мабдаи нур» ва «Кимё» асарлари авлиёлик йўлининг камолотини шарҳловчи мураккаб фалсафий китоблардир. Бу китобларда инсониятнинг аввалияти ва охирати баён қилингандир. Ҳақиқат мақомига етмоқлик учун, ўз ўзлигини танимоқлик учун, ўз аслиятига қайтиш учун одам фарзанди не-не машаққатлар уммонидан кечиб ўтиши, яъни, шайтоний иллатлардан қутилиб, жамики гўзал одамий фазилатлар билан ўзлигини зийнатлаши лозимлиги ушбу китобларнинг ғоявий йўналишини ташкил этади.

«Мабдаи нур» номини шарҳлаш учун аввало диний-тасаввуфий тушунчаларга мурожаат этмоқ лозим. Бунинг учун «рўзи аласт» ва у билан бевосита боғлиқ бўлган «руҳ», «арвоҳ» мазмунини англаш керак. Рўзи аласт ёхуд «рўзи» аввал оламнинг яратила бошланишидан аввалги кун—даврни ифода этади. Руҳ, жон, нафас, ҳаёт, тирликлик ва нур каби маъноларни билдиради.

Абдумалик Ёқуб фикрича, бу юртда кейинги ўн аср ичида икки мингдан ошиқ авлиё инсонлар ўтган, бизнинг Тангридан гуноҳимизни икки мингдан ошиқ авлиё сўраган. Бугун уларнинг руҳлари яна дуода. Чунки улар мансуб бўлган илмлар бугун қайтадан кашф қилинмоқда.

Шу валийлардан бири Шоҳ Машрабдир. У бир ҳовуч чўғ бўлиб туғилди. Бу чўғ одамзотнинг қалбидаги иллатларни куйдириб, эзгулик нурининг рубъи маскунга сиғмас, коинот фазоларида кезиб, энг пок нурларни ер юзига ийдирар эди. Ҳамма ҳайрат билан унга боқарди. Фақатгина унинг пири Ҳидоятulloҳ Офоқхожа дер эдиларки: «Машраб бизнинг шеримиздир»¹.

Шоҳ Машрабнинг илк устози, «зикр чоғида оғиздан нур таралувчи» Мулло Бозор охунд дер эканлар: «Машрабга озор берманглар, Фарғонаи заминнинг дардини ул кўтарур!»

Машраб замонида ҳам маънавият осмонида булутлар бор эди. Бир бутун юрт бўлақларга бўлиниб идора этиларди. Бандаси тангридан кўра, ўзини кўпроқ ўйларди. Шу сабабли Машраб чақнаб кетди ва «Ғофилларга пайғамбар тимсоли бўлишлик»ни орзу этди:

Бўлибман кони зармон, толиби заргар бўлай дерман,
Самандардек тутошиб шуълайи ахгар бўлай дерман.
Ҳақиқат кўчасида раҳнамойи интизоринг ман,
Тамоми аҳли ғафлатларга пайғамбар бўлай дерман,

¹ Абдумалик Ёқуб. Замин дардини олиб... “Миллий тикланиш”, 2000, 23 май.

Бошим ҳафт осмонга етса, ман Исосифат бўлсам,
Худо даргоҳида ман мунданам беҳтар бўлай дерман.
Мани комилсифат эт, офтоби нурдин Машраб,
Буюрсанг ташналарга соқийи кавсар бўлай дерман¹.

Бундай сўзлаш тасаввуфда «Улуҳият мақоми» да рўй беради. Унда комил инсон бутун оламу одам учун ўзини масъул ҳис этади. Илоҳнинг маҳбубига айланиб, олам ва одамнинг муолажасига киришади. Бундай пайтда у дўзах ўтини бир пуфлаб ўчиради, жаннатни орзумандларга беради. У Исо мисол ўлик қалбларни тирилтиради, «етти осмон»нинг нурларини одамзодга ийдиради. Маърифат кавсарининг (ҳовузининг) бошида туриб, Эзгулик нурларини тарқатиш учун Соқийлик қилади. Бу ҳовузда Илоҳиёт нури мужассам ва унга кўмилган Инсон замин ва замоннинг соҳибига айланади. Бу «заргарлик»дир, ғофилларга «пайғамбар бўлишлик»дир. Чунки бундай одамнинг қалби «зар кони»дир. «Ғофилларга пайғамбарлик» бу шаккоқлик эмас, пайғамбарликни даво қилиш эмас, аксинча, пайғамбар қалбини тўғри тушунишликдир².

Адабиётшунос Иброҳим Ҳаққул олам ва комил инсон ҳақида фикрлаб шундай дейди: «XXI аср кишисига келсак, маънавий, руҳий ҳаётдаги аҳвол ҳозиргисидан мураккаблашиб борадиганга ўхшайди. Янги асрдаги иқтисодий, сиёсий, ахлоқий бўҳронлар инсониятни ҳали шундай синовларга гирифтор қиладики, буни тасаввур қилмоқ ҳам мушкул. Бунда алданиш, баландпарвоз тушунчалар сеҳрига берилиш, шафқатсиз воқелик қаршисида кучсизлик қилиш инсон шахсини парчалаб, майдалаштириб ташламоғи мумкин. Шайх Акбар Муйниддин Арабий шундай дейди: «Оллоҳ таоло оламни омон сақлаш учун одамни ўзига халифа қилди. Шу боис ичида комил инсон мавжуд бўлган қадар олам ҳам муҳофазада бўлинур. Инсони комил шу хазинадан ажралиб охиратга кўчиш билан кўк кулаши, юлдузлар сочилишига ва қуёш тугилишига бошлар...»³

Инсон шахси майдалашиб, тубанлашиб, мунофиқлашиб, залолат ва қабоҳат ботқоғига бота боргани билан «камоли нури раҳмат», «ҳақиқат меҳмони» бўлган Машрабга ўхшаш авлиёлар чиқиб жамиятни, ундаги одам шахсиятини тўғри йўлга бошлаб, пайғамбарлар ортидан эргашишга даъват этаверади:

¹ Қиссаи Машраб. Тошкент, «Ёзувчи», 1992, 78-бет.

² Абдумалик Ёқуб. Замин дардини олиб... «Миллик тикланиш», 2000, 23 май.

³ И.Ҳаққул билан суҳбат. Ким нимага таянади? «Миллик тикланиш», 2000 йил, 23 май.

Қилай шўриш маҳшарга, очай дафтар паямбарга,
Деяй, арзимни Акбарга, менга дўзахни танҳо бер.

Сарахбори муҳаббатман, камоли нури раҳматман,
На парвойи қиёматман, менга дўзахни танҳо бер.

Ҳақиқат меҳмониман, жаҳоннинг нуктадониман,
Фалақдин шиквакониман, менга дўзахни танҳо бер.

Нидо келдики, эй Машраб, сени мен жаннати қилдим,
Бу йўлда айлагил таслим, менга дўзахни танҳо бер¹.

Тасаввуфшунос олим Нажмиддин Комилов фикрича, Машраб — илоҳий ишқнинг масту девонаси, мажнун шоир. Унинг ижодида юксак фалсафий-тасаввуфий ғоялар заминий дарду алам, оддий инсонлар, ғарибу бенаволарнинг ночор аҳволидан қайғуриш, зулм-ситамдан портлаган адолат туйғусининг пўртанали исёни ифодаланган. Машраб шеърियाи — дунёдан норози кетган, покдил инсонларнинг виждон қичқириви, нур қидириб, нурга талпинган, Илоҳга муштоқ интизор юракнинг нола-ғигони. Унинг шеърларининг ҳар бири бир лаҳча, чўғ, ёндирувчи олов: «Бошимдан то оёғим туташиб хирмани оташ». Шоирнинг хуш кўрган ташбеҳлари шуъла, самандар, хуноба, чақмоқ, гулхан. Унинг ғигони — оҳу ноласининг чораси йўқ, наърасидан олам ларзага келади. Агар маҳшар куни оҳ урсам, у дунёву бу дунёгина эмас, балки арши курси, «беҳишти жовидон ҳам ўртар», дейди дардли шоир тугёни ҳисларининг шиддатини шоён этароқ².

Бобораҳим Машрабнинг ижтимоий-ахлоқий қарашларини ёритишда, нечоғли унинг «Мабдаи нур» ва «Кимё» ахлоқий-фалсафий асарларини нашрга тайёрлаган заҳматкаш олим, хатирчилик адабиёт ўқитувчиси Ж.Юсупов фикрларини мазкур ишда келтиришни бурчимиз деб билдик. Ж.Юсупов вилоят матбуотида мутафаккир шоир Машраб ва унинг мероси, айниқса, яқин келажакда уч жилдлик бўлиши лозим бўлган халқчил шеъриятидан намуналар бериб бермоқда. Машрабнинг ҳали эълон қилинмаган ғазалиёти, куллиёти ва девонларини тўплаб, тайёрламоқда.

Ж.Юсуповнинг фикрича, манманликнинг зидди камтарликдир. Камтарлик ўзликни ҳамма жонли ёхуд жонсиз мавжудотдан кам,

¹ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним, қайдасан, 224–бет.

² Н. Комилов. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Фафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат ҳамда «Ўзбекистон» нашриётлари. Тошкент, 1999, 131-бет.

паст, фақир деб билишдир. Авлиёлар валийлик даражасига худди ана шу фазилатлари натижасида эришганлар. Каромат соҳиби бўлган авлиёлар ҳеч қачон ўзларини халққа ошкор қилмайдилар. Фаросат эгалари уларни айнан шу сифатларига қараб билиб оладилар. Авлиёлик – Оллоҳга яқинлик демақдир. Ўзини ҳаммадан кам деб билган инсон ҳаммага муҳаббатлик инсондир. Ҳаммага муҳаббатлик инсон ҳаммадан ҳам Оллоҳни севувчи инсондир. Пайғамбарларга мўъжизалар кўрсатиш жоиздир. Чунки улар Оллоҳ ва одамлар ўртасидаги элчилардир. Шунинг учун ҳам улар ўзликларини халққа танитишлари албатта лозимдир. Пайғамбарларнинг суннатларини халққа етказиш учун эса авлиёларнинг каромат кўрсатишлари қатъий ҳолатда жоиз эмасдир. Кўплаб каромат кўрсатган валийлар охир дамларида жуда кўп пушаймонлик қилганлар. Сабаб шуки, бу кароматларнинг оқибати шуҳрат келтирган¹.

Орқасидан саф-саф бўлиб юрган одамларнинг эътиқодларини синдириш учун Машраб: «Кайфидин ҳолий эрурман нури каромат менда йўқ» деган бир шеърда камтарлик билан:

Куфру иймонни билолмаслар, каромат айлабон,
Тоату тақво билан соҳибриёларни кўрунг.

Ўзини айбин ёпиб, халқ айбини ифшо қилиб,
Зоҳиру ботинда мундоғ норасоларни кўрунг.

Лоф урарлар орифи яқдиламан деб халқ аро,
Халқни гумроҳ қилиб, юзи қароларни кўрунг.

Зоҳирида сўфийман деб тарки дунё айлаган,
Ботини дунёга мойил бахти қароларни кўрунг.

Халқнинг кўзига ҳар дам сувратин дигар қилиб,
Нафс учун шайтон билан юрган гадоларни кўрунг.

Ўзининг авлодини халқ ичида ифшо қилиб,
Танда йўқ маъно, куруқ номи сароларни кўрунг.

Шуҳратим офат бўлур деб Машрабинг қўл олмади,
Кўзда ёшим қатраси дурри бақоларни кўрунг²,

¹ Ж. Юсуфов. Ниҳоясиз баҳру нур. “Дўстлик байроғи”, 1995 йил, 24 феврал.

² Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним, қайдасан, 25-бет.

деб пирларидан қўл-хатти иршод олмаганликларига сабаб қилиб шухратнинг офат келтиришини кўрсатмоқда. Мабодо қўл олса, шайх сифатида сулуқат тузишга тўғри келиши, ҳисобсиз муридларга раҳнамолик қилишга мажбур бўлишлари ва натижада ўз-ўзидан шухратланиб кетишлари мумкинлигини билган. Фақирликда тўқилган кўз ёшларни эса у дунёда Оллоҳ даргоҳига мақбул бўлиш – абадийлик хазинаси деб ҳисоблаган.

Машрабнинг шеърларида Мусо, Хизр ва Исо образлари жуда кўп учрайди. Машраб ҳақиқий маҳбуб, яъни яратувчи дийдорининг муштоқи. Дийдор иштиёқи унга бир лаҳза ҳам ором бермайди. Аллоҳни ушбу дунёда кўриш имконсиз бўлса ҳам, Мусо каби уни кўришга интилади, унинг жамолини кўришга муяссар бўлмаса, жаннат ва ундаги хурларни ҳам ёқтирмайди:

«Жаннату ҳурингни найлай то жамолинг бўлмаса»¹.

Бобораҳим Машраб «ал-фақру фаҳр» мазмунида ривоят қилинган ҳадис асосида, барча дунёвий ҳаю ҳавас, нафсоний истаклар, молу давлат, тожу-тахтга берилишдан озод бир инсон сифатида, фақр (фақирлик) гадоси бўлиб яшади. Ҳофиз Шерозий «дарвишу гадо бўлиб яшаётган бўлсам ҳам, ўзимнинг битта жундан тўқилган қалпоғимни юзта шоҳона тож билан алмаштиришга ҳозир эмасман» деган эди.

Машраб:

Биҳишт айвонида ҳуру равоқин орзу қилмай,
Сотарға дину дунёни, ривожин орзу қилмай,
Бориб Руму, Хито божу хирожин орзу қилмай,
Шаҳи рўйи замину тахту тожин орзу қилмай,
Гадойи фақр бўлдум, сайр этарман баҳру бар танҳо.

Бобораҳим Машраб ижтимоий-ахлоқий дунёқараши шаклланишида Шарқ ахлоқий-фалсафий тафаккурига ўз мероси билан ҳисса қўшган Шамс Табризий, Жалолиддин Румий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Мажиддин Хавофий каби улуғ аллома, мутасаввуфлар катта таъсир этган.

Мутафаккир Машраб салафларининг маънавиятини, ахлоқий қарашларини ўрганар экан, у буюк зотларнинг башарият тараққиёти учун қўшган ҳиссаларини таъкидлайди.

¹ *Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний*. Тасаввуф ва инсон. Тошкент, «Адолат», 2001, 141-бет.

Салафларнинг руҳи, ботиний қалбини забт қилиб, илмий-ижодий мерос маҳв этганлигини, умр ўтиб, фоний дунёни тарк этишга ҳозирлик кўрилганда азизу мукаррам зотларнинг сиймоси билан яшаганлигини эътироф этади:

Нақш давлат муҳрини нафсимга босди чун ажал,
Шамс Табризий манам, гоҳи Жалолиддин манам.

Хилвати роҳи ватан топдим, нишоним қолмади,
Гоҳ Нажмиддин манам, гоҳи Баҳоуддин манам.

Ҳосилим дунёву уқбодин ки ҳар су келди, бас,
Бир назар ҳолимга қилгил, руҳи Шамсиддин манам.

Чун хамирга бўлди бу хоким шўриши маҳшар билан,
Ташла дилдин фикратингни, шайх Маждиддин манам.

Машраби девонадурман ҳеч киши билмас мани,
Гоҳ комил, гоҳ фозил, гоҳи чун мўмин манам¹.

Машраб ижодиётини ажралмас қисмини фалсафий йўналиши унинг шеърларига Жалолиддин Румий ғазалларидек шўру ҳаяжон, жозоба ва завқ, ҳарорат ва гўзаллик бағишланганидир, — дейди юқоридаги шеър ҳақида Жўзжоний Шоир Жалолиддин Румий ва унинг сирдоши машҳур ориф Шамс Табризийга ихлос кўзи билан қараб, ўзбекча шеърларидан бирида «Шамс Табризий манам, гоҳи Жалолиддин манам» деб уларни тилга олади².

Машраб шеърларида тилга олинган Жалолиддин Румий дунё ўзгаришларини шахс фаолияти ила боғлайдиган олимлар сирасига киради.

Иймон—ишониш демак. Иймон—ҳаққа таслим бўлиш демак. Иймонсиз одамдан кўрқгулик. Иймонсизлик вайронагарчиликлар аввалидир. Ана ўша ҳолат—иймонсизлик кўринишлари аксарият шарқ мутафаккирларини безовта қилгани маълум. Чунончи, ҳазрат Алишер Навоий бу ҳақда шу байтни битган:

Нақди жон чиққанда иймон гавҳарин кўнглимга сол,
Айлагил жондин жудо, лек этма иймондин жудо.

Жондин жудолик—тан қафасидан руҳ қушининг чиқиб парвоз

¹ *Бобораҳим Машраб*. Меҳрибоним, қайдасан, 263-бет.

² *Абдулҳаким Шарбий Жўзжоний*. Тасаввуф ва инсон, 147-бет.

айлаши хавфли эмас, бироқ иймонсизлик ўта хавфли ҳолат. Иймонсиз киши ўзига, яқинларига, қўни-қўшниларига бутун бир хавфу хатар туғдиради. Иймонсизликнинг бизнинг асрда гиёҳвандлик сувратигадаги кўриниши бор.

Одамда кўриш учун кўз, яхши-ёмонни фарқлаш учун ақл мавжуд. Инсон ўзини таниши ҳам, танимаслиги ҳам мумкин. Ана шу силсилалар ичидан мукаммал шахсият—комил инсон ажралиб чиқади¹.

Инсон ўз кўксига жондан жудо бўлиши мумкинми? Кишида иймонсизлик, виждонсизлик иллатлари куртак ёзганида, ўз-ўзига хилоф йўл тутилганда инсон кўксигадаги жондан, ботиний қалб жонидан жудо бўлади. Булбул гулистони—гулзоридан, ғариб бенаво—афтодаҳол ҳолатга тушганда, тўти ширин забони — эркин, озод сайрашдан, чуғз—бойўгли вайрона ошени—уйидан жудо бўлганда жонидан жудо бўлади. Машраб фикрича:

Эй фалак, қилдинг мени ул меҳрибонимдан жудо,
Булбули шўрида янглиғ гулистонимдин жудо.

Найлайн, қилдинг мени охир ғарибу бенаво,
Мубталои ғам қилиб кўксимда жонимдин жудо.

Кумри янглиғ бандалик тавқини бўйнимга солиб,
Термулиб ҳайрон эдим сарви равонимдин жудо.

Оҳ уриб қон йиғласам айб айбламанинг, эй дўстлар,
Мен бўлибман тўтиги ширин забонимдан жудо.

Кўҳ ба кўҳ, саҳро ба саҳро, Машрабо, юрмоқ надур,
Чуғзи бевайронадурман ошенимдин жудо².

Машраб хулқ-одоб масалаларига катта эътибор бериб, одамларни ярамас хатти-ҳаракатлардан, ёмон қилиқлардан, хусусан, такаббуриликдан, ёлғон сўзлашдан сақланишга ундайди. Унингча, киши ҳеч қачон ўзининг келиб чиқиши, насл-насабига ишониб, мағрурланмаслиги, вақтини беҳуда ўтказмаслиги, имонини сотмаслиги лозим. Машраб шеърларида нокас, бахил ва яхши одамларнинг сўзига кирмайдиган, бошқалар билан маслаҳатлашмайдиган кимсаларни танқид остига олади, доимо ҳақиқат томон интилишга, олий ҳимматли бўлишга даъват этади³.

¹ *Баҳром Рўзимуҳаммад*. Буюк шахслар силсиласи. “Маърифат”, 2003 йил, 26 феврал.

² *Бобораҳим Машраб*. Меҳрибоним, қайдасан, 155-бет.

³ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан, 198-бет.

Машраб газалларида аввало пайгамбарлар – Иброҳим Халилуллоҳ, Муҳаммад (с.а.в.), Юсуф Канъонни тез-тез тилга олади. Шунингдек, Аллоҳ васлига етган азиз авлиёлар, мутасаввуф сўфийлар Иброҳим Адҳам, Боязид Бастомий, Жунайд Бағдодий, Имомиддин Насимий, айниқса, Мансур Ҳаллож сиймосини кўрсатишга интилади. Шу ўринда ахлоқшунослик фанига ҳисса қўшган, комил инсон характери ахлоқ илмида ёритаётган Абдулла Шернинг ғоят ибратли, ахлоқий-таълимий жиҳатдан мазмун-моҳияти чуқур, Машрабнинг ғоявий сиймосига айланган Мансур Ҳаллож ва унинг Анор исмли синглиси ҳақидаги ривоятни келтирамиз.

Мансур Ҳалложнинг Анор исмли синглиси бор экан. У бағоят покдомон, комилликка эришган қиз экан. Лекин шаҳардаги баъзи бир ғийбатчилар уни ёмон йўлга кириб кетган деб гап тарқатишибди ва Мансурга бир қуни: «Синглинг бузуқ» дейишибди. Мансур ишонмабди. Шунда улар Мансурга: «Ишонмасанг, кечаси ўзинг кутат, синглинг ярим кечада улфатлари билан хуфя майхўрлигу ишрат қилгани шаҳар ташқарисига чиқиб кетади», дейишибди.

Эртаси қуни тунда Мансур ўзини уйкута солиб, синглисини кутатиб ётибди. Ярим кечада, ҳақиқатдан ҳам, Анор ўрнидан туриб, акаси ухлаб ётганига ишонч ҳосил қилгач, эҳтиётлик билан йўлга тушибди. Мансур ҳам ўрнидан туриб, унинг кетидан секин-аста қорама-қора бораверибди. Анор, унинг кетидан акаси, шундай қилиб шаҳардан ташқарига чиқишибди. Яна бир муддат юришгач, олисдаги эшикнинг тирқишидан тушиб турган нур кўзга ташланибди. Мансур нурга яқинлашгач, у ернинг бир гумбазга ўхшаш жой эканини илғабди. Ичкаридаги нур шу қадар кучли эканки, Мансурнинг кўзини олиб қўйибди, бир зум у ҳеч нимани кўрмай қолибди. Сал фурсат ўтгач, гумбазга яқинлашиб, эшик тирқишидан мўралабди. Ичкари шундай бир гўзал боғ эмишки, унга тенг келадиган боғ бу дунёда йўқ экан. Боғ ўртасида шоҳсупа, шоҳсупада чўғдек гилам, гилам устида қирқ дарвиш ўлтириб, майхўрлик қилаётган эмиш. Чилтанлар пири кириб келган Анорга ҳам май узатибди. Кейин ўзи ичиб бўлган косасидаги май қолдигини «Ташқаридаги ташна лаблар ҳам ноумид кетмасин» деб эшикка сочиб юборибди. Ўша майнинг бир томчиси тирқишдан Мансурнинг лабига сачрабди. Мансур Ҳаллож шу заҳоти ўзидан кетиб, ўзлигига, худога етишибди ва шу-шу оғзидан кўпик сочиб: «Анор ҳақ, мен ҳақ!», яъни «Мен ҳақ чиқдим, Анор бузуқ эмас, тўғри экан» деб шаҳарни кеза бошлабди. «Анор ҳақ!» иборасини «Аналҳақ!» деб тушунган шариат пешволари Мансур худолик даъво қилипти дейишиб, уни қатл этишга фатво беришибди.¹

¹ *Абдулла Шер*. Комил инсон ҳақида. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993 йил, 26 март.

Бу ривоят ягона эмас. Шариат пешволари ҳукми билан, Махтумқули тили билан айтганда, товонидан сўйилган, яъни тириклайин териси шилинган Насимий ҳақида ҳам, қофир деб эълон қилинган Имом Ғаззолий ҳақида ҳам кейинчалик айнан ана шундай пешволар томонидан ривоятлар тўқилган ва улар авлиёларга айлантирилган.

Ишқ шароби — Аллоҳ васлини кўриш, унинг васлига восил бўлиш, эшик тирқишидан бир томчи тушиб, ундан баҳраманд бўлиш «шароби антаҳур» дан насиба топиш камдан кам кишиларга (Машраб — насибали демақдир — бир маъноси) насиб бўладиган ҳодисадир. Машрабнинг Мансурвор дорини орзу этиши, унинг сулук ва аъмолларини қабул этиши, Мансур мақоми, ҳаққа етишиши сирларидан огоҳлиги, воқифлиги эди:

Мансури Ҳаллождек ичиб шароби антаҳур
Чарх уруб йиғлаб турурман ушбу дам дор олдида.

Ёлғизликни фақат ўзига муносиб кўрган Аллоҳ Таоло бутун мавжудотларни жуфт-жуфт қилиб яратган. Шу жумладан, инсонни ҳам. Аммо барча зоҳир ва ботин нарсаларни қамраб олган жуфтлик қонуни инсонларда энг камолот чўққисига улашган. Эркак ва аёлнинг, ошиқ ва машуқанинг бир-бирига интилиши, бир-бирига муҳаббатига Аллоҳга интилоқнинг, илоҳий ишқнинг намоён бўлиши Шарқ адабиётида, сўфийлар шеърлятида ўз ифодасини топган. Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Вомиқ ва Узро, Тоҳир ва Зухро қабилар машҳур ошиқ-машуқалардир. Ана шу севги ривоятларнинг барчасида аёл тимсоли Аллоҳ ишқида куйиб-ёнишларнинг, интилиш-талпинишларнинг илоҳий хотимасига айланган, улар сиймосида Аллоҳ таолонинг сифатлари зоҳир бўлган¹.

«Мабдаи нур»нинг биринчи дафтарига Лайли ва Мажнуннинг Илоҳий муҳаббати ҳақида ҳикоят берилган. Ҳикоятнинг мазмунидан англашилинадик, Машраб севишганлар тақдирини ижтимоий-анъанавий, тарихий-тадрижий руҳда изчил ёритган. Подшоҳ Ҳорун ар-Рашид ийд-ҳайит ва наврўз куни тасодиф бирга нишонланаётган пайтда, раиятни ҳолини кўриш, уларнинг байрамини қутлаш мақсадида халқ олдида кўриниш бера туриб афтодаҳол юрган Мажнунга кўзи тушади ва унга дейди:

«Халқ ҳама хурсанд, сан мотамдасан,
Манга айтгин қору боринг, ғамдасан».

¹ А. Мухаммад. Аёл—Аллоҳ нури. “Хуррият”, 2003 йил, 1 октябр.

Ҳорун яна айтдики, мендек вилоят шоҳи вақтида жумла халқ хушнуд, сенгина ғамга ботгансан. Эшитишимча, Лайлининг сурат ва сийрати қоп-қора, зангиваш эмиш. Мен сенга Лайлидан гўзалроқ, ширинсухан бир маъшуқа топай, — деди ва ҳарамидаги жамийки канизақларини Мажнун қошига ҳозирлади:

«Тўрт юз маҳрў канизаким бордур,
Неча Лайли олдига бекордур».

Мажнун шоҳга жавоб бердики, Э подшоҳ, Лайли кўпдир, мен эса, унинг ишқидаги гадо, девона, телба Мажнунман. Унинг ҳуснигина мени шайдо этган ва мен унигина ошиқиман деди:

Лайли ёди қилгудек Мажнун керак,
Кимки ошиқдур, дили пурхун керак.
Ишққа бўлсин мисли мандек мубғало,
Сўнгра они сўра мандин, подшоҳ.
Асли билсанг, дийдаси пурхуни ман,
Лайли отли ёрни Мажнуни ман.

Мажнун подшоҳнинг тўрт юз канизагининг бирортасига қарамади, назарини солмади. Ҳорун ар-Рашид шундагина Мажнуннинг Лайлига ошиқлигини тушуниб етди. Ийдгоҳга Лайлини келтирдилар. Подшоҳ Лайлининг оддий қизлардан бири эканлигига гувоҳ бўлди ва ҳайратини яширмади: Лайли, сенинг нимангга Мажнун ошиқ, — деб сўради:

Кўрди Ҳорунким, бу Мажнун маст экан,
Лайлини доғи билан побаст экан.
Лайлини келтирдилар Мажнунга боз,
Ёқосин чок этти босўзу гудоз.

Улар бир-бирлари сари талпинадилар. Лайли Мажнун бошини тиззасига олди. Улар бир-бирларига унсиз термилдилар. Уларнинг ишқи Илоҳий эди. Улар бирлашиш учун жонларини фидо этишга рози эдилар. Мажнуннинг Лайлини тўрт юз канизақка алмаштирамагани ҳайит ва наврўз айёмида Илоҳий ишқнинг бир-биридан дийдор олишуви ва керак бўлса жонфидо қилишга тайёрлиги, васлни пок сақлаб, фонийлик (ўткинчилик)дан воз кечиб, боқийлик (абადий) ка соф ҳолда бирлашиши, унинг васли билан пок қўшилиб кетиши эди:

Маълуми асрор бўлмоқ васлдур,
Бас аларнинг муддаоси васлдур¹.

Барча замонларда аёллар шаънига бўлмағур тухматлар, камситишлар қилиб келинди, улар хўрланди, жаҳолатга отилди. Аммо Аллоҳ таоло уларни хўрлатиб қўймади, аксинча уларнинг мақомини юқори кўтарди. Румийнинг «Маснавий» шарҳида айтилади: Мажнун ҳаётининг мазмуни, муҳаббатининг нишони бўлган Лайли Илоҳий муҳаббат боғида ўз ўрнини топганидан кейин нисбий гўзаллик соҳиби бўлган Лайли ўз аҳамиятини йўқотганди. Буни қуйидаги ривоятдан ҳам билса бўлади: ўша замоннинг ҳукмдори Лайлини куриб қолади ва «Мажнунни изтиробга солган сенмисан, бошқа аёллардан ҳеч фарқинг йўқ-ку!», дейди. Шайх Саъдий бу ривоятни шундоқ изоҳлайди: «Лайлининг гўзаллигига Мажнуннинг кўнгил дарчасидан боқиш керак»².

Машраб тасвирлаган Мажнуннинг кўнгил дарчаси Лайли қиёфасидаги Илоҳий ишқ эди:

Мажнуни бенаво деманг, лайлу наҳор бўзласам,
Лайлини сўроғлаган Мажнуни бенаво ўзум.

Яна бир ўринда Машраб:

Жоми майи луоб ичиб, Мажнуни бенаво бўлиб,
Нозу карашмалар қилиб, Лайлига ишвагар ўзум.

Жузжоний ҳазратлари «Тасаввуф ва инсон» китобида Бобораҳим Машрабнинг ирфоний ва фалсафий, лирик ва ахлоқий қарашларини таҳлил этиб, шоир шеърятининг икки жиҳатига алоҳида тўхталади. Машрабнинг шеърларида, бир томондан, инсон ҳаётига тегишли бўлган олий хислатлар, яъни илму фазилатга интилиш, иймонли ва виждонли бўлиш, ёмонликдан узоқлашиб, эзгуликка юз тутиш, ўз сўзи устида туриб ёлғон-яшиғдан чекланиш, ота, она, халқи ва юртига нисбатан меҳр, муҳаббатли бўлиш ва бошқа кўп юксак ахлоқий нормалар ўрин олиб, ўз ифодасини топган бўлса, иккинчи томондан, унинг асарларида тасаввуфий ғоялар ва ирфонли қарашлар, айниқса, «вахдат» масаласи чуқур илдиз отган. Мазкур ғоялар, илоҳий муҳаббат туйғулари билан қўшилиб Машрабнинг шеърий услубига йўналиш беради. У бундай юксак мақомга эришган бўлса

¹ Бобораҳим Машраб. Мабада нур, 107-бет.

² А. Мухаммад. Аёл—Аллоҳ нури. “Хуррият”, 2003 йил, 1 октябр.

ҳам, унинг барҳаёт исми ёнида «демона» сўзи қўшилиб келган, ҳатто баъзан унинг ҳаётномаси бир қатор шеърлари билан «демонаи Машраб» номи билан нашр этилган. Фикримизча, бунинг сабаби, бир томондан, унинг ўзи «демона» сўзини кўп ишлатиб, ўз номи билан ҳам уни кўп қўшиб ёзгани бўлса, иккинчи томондан, унинг дунё кезиб, қаландарона сафар қилиб, дарвишларча ҳаёт кечиргани ҳисобланади¹. Биз бу ҳақда таниқли олим, устод Ғайбулло Салом фикрига қўшилаемиз. «Ҳамонки муборак, қутлуғ, сирли табаррук номига “демона» деган сифат тиркалган экан, унинг қалбида ва онг-шуурида, ҳақиқатдан ҳам, тиниқ инсоний анбиёларга хос зукколик, фаришта ва малоикаларга хос нур, девларга хос битмас-туганмас куч-қувват мужассамдай кўринди менга”.

Бобораҳим Машраб ижтимоий-ахлоқий қарашлари таҳлил этилганда унинг ота-онага бўлган муҳаббатини эътибордан қолдириб бўлмайди.

Машраб волид ота, волида онасини кажрафтор замона ва давр талотўплари боис ва юртидан чиқиб дунёни дарвишона кезганда ҳам бир дақиқа нутган эмас.

Алишер Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро ўғли Бадиуззамонга ёзган мактуби ибрат кўзини очгуликдир: «Пайғамбаримиз буюрубтурларким, Тенгри таоло ризоси ато ризосига вобастадур ва Тенгри таоло ғазоби ато ғазобига вобастадур. Бас, киши ато ризосин ҳосил қилса, Тенгри таоло ризосин ҳам ҳосил қилиши бўлғай ва ато ғазобига учраса, Тенгри ғазобига учраши бўлғай. Мундоқ бўлгондин сўнгра нечук киши ато ризосидин айру дам ургай ё қадам қўйғай... Тенгри таоло сени йўқдин бор қилмоққа восила улдур ва туғлиятдин шабоб синниғача парвариш бергучи ул, Адиб Аҳмад дебтурким:

Атодин хато келса кўрма хато,
Савоб бил хато қилса доғи ато.
Атонинг хатосини билгил савоб,
Сени юз балодин қутқарғай Худо².

Навоий отани фарзандга Тангри даражасида улуғлашни ўтинмоқда. Машраб-чи, Машраб фарзандни отанинг кўз нури, ёниб турган ва ёруғлик бергувчи шамга ўхшатади. Иймонли кишигина гани бойдур, — дейди мутафаккир. Отанинг лаънатига учраган фарзанд —

¹ Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон, 146-бет.

² Раҳматуллоҳ Носир. Хуршид атонгдур, ой-анонг. Тошкент, «Янги асп авлоди», 2003, 11-бет.

худонинг душманидир. Моуман — манманлик қилмагин, бошинг аршга етса ҳам, дейди. Куръон тиловати, тақвойи тоати, хайру саховати, минг бор зиёрати, тавбанинг қабул бўлмаслиги, ота розилигига боғлиқ дейди шоир:

Эй кўзумнинг шамъию ҳам нури дийдам равшани,
Одавий иймонга етмай ҳеч вақт бўлмас гани,
Мардумизори қилиб бўлма худони душмани,
Осмонга етса бошинг қилмагил мовумани,
То отанг рози эмас, тавбанг қабул бўлмас сени.

Кечау кундуз агар Қуръон тиловат айласанг,
Шабни рўз айлаб мудом тақвойи тоат айласанг,
Мисли Ҳотамдек бўлуб хайри саховат айласанг,
Қаъбаи мақсудни минг бор зиёрат айласанг,
То отанг рози эмас, тавбанг қабул бўлмас сени¹.

Машраб падари бузруквори Мулла Вали ва волидаи муҳтарамаси Биби Салимани шеърларида иззат-икром ва чуқур эҳтиром бирла тилга олади. Онасини «Муроду ду жаҳон, онам...» («икки жаҳоним онам») деб эъзозлайди.

Машраб наздида Аллоҳ онага шу қадар кўп меҳр-муҳаббат ато этганки, унинг меҳри замону маконларга сиғмайди. Она ўзи учун энг оғир дақиқаларда ҳам фарзандим дейди. Агар фарзанд учун жон бериш лозим бўлса, она иккиланмайди. Ҳолбуки, инсон учун ҳамма нарсадан ширини жондир. Онанинг фарзандга бўлган муносабатида Яратганнинг буюк илми ва ҳикмати бор. Она юрагини фарзандга аталган меҳру шафқат билан лиммо-лим қилиб қўйган.

Узоқ сафардан қайтганда шоир онаси вафот этган, у қабр устидан волидаси ҳақида оҳ уриб йиғлаб, бўзлайди; муродимга етказувчи сенинг дуойингдир. Ўз ташвишим билан бўлиб, сени кўп азобга қўйдим, сен менинг Қаъбамсан. Бугун сени тавоф этишга изн бергин. Ё, Парвардигор! Банданг Машраб гуноҳларини шу ғариби нотавон онасининг дуоси шарофати билан афв этгин:

Эй сафобахши баҳорим, бўстони қайдасан?
Нури дийдам, мушфиқим, ороми жоним қайдасан?
Эй, тириклик боиси, сарви равоним қайдасан?
Ёлғизим, уйда рафиқи ғамгусорим қайдасан?
Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним қайдасан?

¹ *Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним, қайдасан, 308-бет.*

Хотирим восвосдур, девона дерлар сўзласам,
Эмди менга фарздур байтул-хазанни кўзласам,
Дашту саҳроларда мен етим кўзидек бўзласам,
Мен сени қайдин топарман, тоғу тузни изласам,
Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним қайдасан?

Бул жаҳонда лаҳза ором топмадим бир дам тиниб,
Булбули бечораман, синди қанотим қайрилиб,
Бенаводурман бу боғ ичра пару болим синиб,
Чун етим бўлдим букун, қолдим онамдин айрилиб,
Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним қайдасан?¹

Машраб ижтимоий-ахлоқий қарашларининг моҳияти шундаки, у яшаган XVII—XVIII асрлар мавжуд тузумига ўз муносабатини билдирди, адолатсизлик, жамият иллатларига қарши курашиш, баъзи хукмдорлардан норозилик кайфиятларини илғор маънавияти, кенг ижодкор сифатида кўра олди ва дунёқарашини ўткир, халқчил қарашлари билан зулм тигини пасайтиришга қаратди.

Мутафаккир Машраб олға сурган ва бутун ҳаёти давомида жон куйдирган ахлоқий-тарбиявий ғоялар, олижаноб теран насиҳатомуз фикрлар ҳукм суриб келаётган айрим салбий иллатларни йўқотишда, ёшлар ахлоқи ва тарбиясини тузатишда ҳеч шубҳасиз ижобий аҳамиятга эга бўлади.

Машраб «Мабдаи нур», «Кимё» ижтимоий-ахлоқий асарларида, ғазалларида адолат, инсоний муҳаббат ва яхшилик дунёсини яратди. Унинг тафаккуридаги яхшилик муаммоси ҳамон ёвуз кучлар устидан ғалабани таъминлашга кўмак беради. Унинг меросидаги ахлоқий ғоялар башарият келажаги учун қаратилган бўлиб, чуқур ҳаётийлик билан суғорилган.

Мутафаккир шоир Бобораҳим Машрабнинг тафаккур кучи ва бадий маҳорат билан яратилган турфа образлари, юксак ғоялар ва ахлоқий қоидалари бугунги ва эртаги кун учун аҳамиятини йўқотмай хизмат этиши муқаррардир.

Машрабнинг ижтимоий-ахлоқий мероси, у қолдирган бетакроп шеърят ўзбек халқининг ўтмиш маънавий ҳаётининг ривожланишида алоҳида саҳифа очди. Машраб қолдирган юксак шеърят халқчиллиги билан башариятни бундан кейин ҳам ўзига ром қилажак.

¹ Ўша асар, 309-бет.

ХУЛОСА

Ўзбек шоири ва мутафаккири, Шарқ шеърлятига, фалсафий-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий, диний-тасаввуфий қарашлари, айниқса, шахс ва жамият ҳақидаги қарашлари, ижтимоий адолат ва тенглик ҳақидаги фикрлари билан ҳисса қўшган Бобораҳим Машраб XVII—XVIII асрлар Ўрта Осиё ижтимоий-фалсафий фикри тарихида муҳим ўрин тугади, унинг ғазалиёти, янги топилган ва топилаётган шеърляти, «Мабдаи нур» ва «Кимё» асарлари ўзбек адабиётида, ижтимоий фикр тараққиётида ўзига хос, бетакрор бир саҳифани ташкил этади.

Аввало, Машраб яшаган ва ижод этган XVII—XVIII асарларда Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёт қай тарзда эди ва бу ҳолат мутафаккир шоир ижодиётига, унинг ижтимоий қарашларига қандай таъсир этди, шу билан бирга, Машраб тафаккури ва ижодини бевосита у яшаган даврнинг ижтимоий-иқтисодий, маънавий-адабий аҳволи, унинг ўзига хос хусусиятлари, айниқса, даврнинг сиёсий аҳволи ва таназзули билан боғлиқ ҳолатда ўрганиш натижасида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1.а) Мовароуннаҳр ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётига улкан ҳисса қўшган мутафаккир шоир, мутасаввуф файласуф Бобораҳим Машраб Ўрта Осиёда аштархонийлар давлати ҳукмронлик қилган шароитда яшаб, ижод этган даврда Бухоро ва Хива хонликлари қарор топган бўлиб, аштархонийлар сулоласи ҳукмронлиги XVIII аср ўрталаригача давом этди.

Аштархонийлар сулоласи вакили Боқи Муҳаммадхон (1601—1605) нинг тож-тахт учун етти йиллик кураши ва ҳукмронлигининг охирида кўчманчи қозоқлар, қорақалпоқлар ва қалмиқларнинг ҳужумларидан мамлакат вайрон бўлди.

Боқи Муҳаммад вафотидан кейин тахтни унинг укаси Балх ҳокими Вали Муҳаммад (1605—1611 йиллар) эгаллади, 1611 йилда у Бухоро аъёнларининг унга қарши кўзғолон кўтарганлиги оқибатида икки ўғлини олиб Эронга қочади, у ерда кўшин тўплаб, ҳокимиятга қайтишга уринди.

Вали Муҳаммаднинг амакиваччаси Имомқулихон (1611—1642 йиллар) Тошканд қозоқлари ёрдамида эронликларга таянган Вали Муҳаммадни енгиб, Тошкандни эгаллаб, унга ўз ўғлини ҳоким қилиб тайинлади. Имомқулихон Тошкандни тарк этгани ҳамоно кўзғолончи-

лар шаҳзодани ўлдиришди. Ўғлининг ўчини олиш учун Имомқулихон шаҳарликларнинг қони отининг узангисига етмагунча қирғин қилишга ҳаракат қилди. Имомқулихон қорақалпоқлар билан ҳам жанг қилиб, мавқеини мустаҳкамлаб олди.

Имомқулихоннинг укаси, Балх ҳокими Назр Муҳаммад (1642—1648 йиллар) мамлакатни бошқарди. У қозоқларга қарши юриш қилганида Хўжанддан чиқиб кетиши биланоқ, бир гуруҳ амирлар ўғли Абдулазизни (1645—1680 йиллар) хон қилиб кўтардилар¹. Назр Муҳаммадхон ўзининг 12 нафар ўғлига Балхнинг айрим туманларини мулк сифатида, қолган туманларни эса амирларга бўлиб берди, шундай қилиб, этник тарқоқликни янада кучайтирди.

1655 йилда Мовароуннаҳр хиваликларнинг қаттиқ ҳужумига дучор бўлди.

1657 йилда Абулғозихоннинг асирга тушишига сал қолди, уни ўғли Ануша сақлаб қолди. 1658 йилда хиваликлар Варданзени хонавайрон қилдилар. 1662 йили Бухорогача етиб боришди. Ўша йили Абдулазизхон Абулғозихон билан сулҳ тузди. Бироқ Абулғози вафотидан сўнг ҳам унинг ўғли Ануша бухороликларга ҳужум қилиб турди.

Хива билан узоқ давом этган урушлар Мовароуннаҳрнинг иқтисодий аҳволига ёмон таъсир кўрсатди ва ижтимоий-сиёсий муносабатларни мураккаблаштириб юборди.

Субҳонқулихон (1680—1702) ҳукмронлиги даврида Хива билан олиб борилган урушлар Бухорода ҳокимият инқирозини келтириб чиқарди. Субҳонқулихон Анушахонни самарқандликлар хони деб эътироф этганликлари учун уларни жазолади. Сўнгра Анушани унинг яқинлари билан тил бириктириб кўзини кўр қилишди ва Субҳонқулихонни хиваликлар тан олишди.

Бадахшон билан уруш, мамлакат ичкарасидаги урушлар Субҳонқулихоннинг вориси Убайдуллохон (1702—1711) даврида аштархонийлар давлатининг инқирози юқори даражасига етди².

Убайдуллохоннинг ҳукмронлиги муттасил урушларда ўтди. Фитна натижасида Убайдуллохон 1711 йилда ўлдирилди, тахтга унинг укаси Абулфайзхон (1711—1747 йиллар) ўтирди, лекин у ўз амирлари қўлида кўғирчоққа айланиб қолди.

Аштархонийлар ҳукмронлиги давридаги табақавий низолар ва ўзаро урушлар Мовароуннаҳрнинг бутун хўжалик тармоқларини издан чиқарди.

XVIII аср Бухоро хонлигида иқтисодий ва сиёсий тушкунлик-

¹ Ўзбекистон халқлари тарихи, 35-бет.

² Ўзбекистон халқлари тарихи, 37-бет .

нинг парчаланишига олиб келди. Бу даврда Фарғона хонликдан алоҳида ўлка сифатида ажралиб чиқди. Ўлкада ҳокимиятни Чодак қишлоғи (Чустдан 40 км шарқда) хожалари қўлга олишди. 1710 йилларда хожалар ҳокимияти ўзини Чингизхон авлоди деб ҳисоблаган ўзбекларнинг минг уруғидан бўлган Шохруҳбий томонидан ағдарилди.

Минглар сулоласи кейинчалик Сирдарё ҳавзасини ва Еттисувнинг бир қисмини эгаллади. Янгидан барпо бўлган давлат пойтахти Кўқон (Хўқанд) бўлиб қолди.

Бу вақтда Балх ҳам Бухоро хонлиги тасарруфида эди, кейинчалик Балх ҳокимлиги суверен ҳуқуқ олади. Машрабнинг қатл этилиши (1711 йил) худди шу пайтга—Балх ва Кундуз ҳокими Маҳмуд қатағонбий ҳукмронлик қилган даврга тўғри келади¹. Аштархонийлар давлатининг таназзули XVIII аср ўрталарида ниҳоясига етди.

XVIII аср бошида Кўқон, Балх ва Кундуз туманлари ҳам Бухоро хонлигидан ажралиб, гоҳ аштархонийлар, гоҳ ўзбек шаҳзодаларидан чиққан кишилар қўли остида қолди. Мутафаккир Машраб яшаган даврдаги ижтимоий-сиёсий муҳит ана шулардан иборат эди. Бу пайтда социал, ижтимоий-иқтисодий муҳитда гарчи номига марказлашган ҳокимият ўрнатилган бўлса-да, аслида мамлакатни катта ер эгалари бошқаради.

Қанчалик катта иқтисодий, маданий, маънавий шарт-шароит ва имкониятларга эга бўлинмасин, марказий ҳокимиятнинг заифлашиши, маҳаллийчилик, сиёсий бошбошдоқлик, мамлакат ва давлатнинг бошқа барча қудратларини кесиб юборади. Назр Муҳаммадхон замонида бошланган сиёсий беқарорлик тахминан юз йил ўтиб сулола инқирози ва давлатнинг учга бўлиниши билан тугади. Шунингдек, давлат бошқаруви тизимида шайбонийлар даврида бошланган «орқага қайтиш» жараёни кучайиб бориб, аштархонийлар замонида девонлар тизими деярли барбод бўлди. Бутун ҳокимият даргоҳда мужассамлашиб қолди. Агар даргоҳ ва девонлар тизими мавжудлиги шароитида марказ вилоятларни даргоҳ—маҳаллий ҳокимликлар тизимидан ташқари девонларнинг маҳаллий бўлимлари орқали ҳам бошқариш имконига эга бўлиб, бу ҳол марказ эътиборини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этган бўлса, энди эса жойлардаги бутун ҳокимият маҳаллий кучлар қўлида мужассамлашганди. Шунинг учун ҳам вилоятларнинг бошбошдоқлик кайфияти бу вақтда ниҳоятда кучайган. Бундан давлатчилик асослари заифлашиши ҳам турган гап эди. Шундай бўлиб борди ҳам. Муҳим жиҳат давлатнинг

¹ Мўмин Ҳошимхонов. Машраби мўътабар ўзум, 126-бет.

халқаро ҳаётдаги мавқеи сусайиб борди. Ташқи алоқалар асосан Хуросон доирасида, шимолдаги кўчманчи халқлар билан муносабатларда чекланиб қолган. Замонанинг энг илғор ютуқларидан миллий манфаат йўлида фойдаланишга масъул ҳукмрон кучлар, сулолалар тобора ўз қобилқарига ўраллашиб, маҳаллийчилик, сулолавий манфаатлар қарама-қаршилиги асоратидан чиқа олмаганлар¹.

б) Бобораҳим Машраб яшаган XVII—XVIII асрлар Мовароуннаҳр ўлкасида ижтимоий-маънавий муҳит, санъат, маданият, маърифат муайян даражада ўзига хос даражада тараққий этди. Ўрта асрлар ўзбек адабиётида наср ва назм билан тузилган тарихий ва фалсафий асарлар ҳокимлар, хон ва аъёнларнинг қараш ва мафкурасини акс эттирди. Халқнинг турли қатлам ва тоифалари орасидан Саидо Насафий, Турди Фароғий, Равнақ, Гулханий, Роқим, Нишотий, Андалиб, Хувайдо, Сўфи Оллоҳёр, Юсуф Қорабоғий, Абулғозихон, Машраб каби ҳурфикрли шоир ва мутафаккирлар етишиб чиқди, улар жамиятнинг орзу-умидлари ва қарашларини ўз ижодларида акс эттиридилар.

Давлатда диндорлар мавқеининг ошиб бориши аниқ фанлар ривожига бирмунча таъсир кўрсатди.

Жамият мафкуравий ҳаётида мадрасаи олияларнинг қурилиши Бухоро, Тошкент, Самарқанд, Балхда мусулмон-сунний мазҳаби вакиллари мавқеининг ошишига сабаб бўлди. Шундай бўлса-да, Мовароуннаҳрнинг кўпгина шаҳарларида ҳунармандчилик, меъморчилик ривожланди, шифохоналар қуриш ишлари жонланди.

Айниқса, Самарқанд ва Бухорода мадраса ва хонақолар, даҳмалар қурилиши кўпайди, ўймакорлик ва ганчкорлик ривожланди.

Китобат, тарихнавислик, мусиқа, Куръон ўқиш, ҳадислар ўрганиш кучайди. Жуда кўплаб дostonлар яратилди, халқ оғзаки ижоди маҳсули бўлган ривоятлар, қиссалар яратилди.

Асли бухоролик Бедил Ҳиндистонда ижтимоий-маънавий муҳитда фалсафанинг ривожланишига улкан ҳисса қўшди.

Бухоро билан Россия ўртасида савдо-сотик, тижорат ишлари йўлга қўйилди.

в) Мутафаккир Машраб яшаган давр ижтимоий фикрнинг муҳим хусусиятлари ҳақида гап борганда, Турди Фароғий, Сўфи Оллоҳёр, Юсуф Қорабоғий, Абу Абдулло ас-Сиёлкутий, Муҳибулло ал-Ҳиндий, Мирзо Абдулқодир Бедил, Вафойи, Мулло Масти Охунд, Нодир, Равнақ, Андалиб, Роқим, Нишотий, Хувайдо, Умар, Бо-

¹ *Азамат Зиё*. Ўзбек давлатчилиги тарихи, 277—278-бетлар.

қий ва бошқа мутафаккирларнинг замона гарчи зўри, зарлари борлар томонидан бошқарилаётган бўлса-да, улар ижодлари билан ҳоқиму бекларга ўз муносабатини билдира олган.

Бу даврда Мовароуннаҳрнинг қўшни давлатлар билан сиёсий ва маънавий таъсири торайганлиги сезилади.

Тасаввуф ва тасаввуф адабиёти мавқеи ошди. Бобур ва темурийлар таъсири, айниқса, Ҳиндистон, Эрон — форсий адабиётнинг таъсири Мовароуннаҳрда фалсафий тафаккурга ижобий таъсир кўрсатди.

Бобур томонидан Ҳиндистонга таклиф этилган кўплаб фан арбоблари, ижодкорларнинг яратган асарлари яна ўз юрти раўнақига таъсир этиб, ўзига хос хусусият ва моҳият касб этади.

Айниқса, Бедил ижоди Мовароуннаҳрда чуқур ўрганилди. Мирза Бедил дунёқараши, унинг асарлари, ундаги фалсафий руҳ илмийлиги, исломийлиги ва дунёвийлиги билан Ҳиндистон ва Мовароуннаҳр ижтимоий-фалсафий фикр тарихида бугунги кунда ҳам аҳамиятлидир.

Бедилнинг издошлари Ҳаким Сиёлқутий, Муҳибуллоҳ ал-Ҳиндий ва қози Муборак ижтимоий-ахлоқий қарашлари ҳам Мовароуннаҳрда ўзига хос хусусият касб этди.

Асли озарбайжонлик файласуф Юсуф Қорабоғий Самарқанд ва Бухорода яшаб, тиббиёт, фалсафа соҳасида ижод этди ва асарларини башарият бахт-саодати ривожига бағишлади. Унинг руҳ, модда—тана-сух ҳақидаги фикрлари, билиш жараёни ҳақидаги ғоялари бугунги кунда ҳам ўз хусусиятини йўқотган эмас.

Муҳаммад Шариф Бухорий, Муҳаммад Аслам ал-Ҳиравий, Ҳусайн Холхолоий ижоди ҳам ўзига хос хусусиятда ривожланди.

Олдинги монографияда Абулғозихон ижоди ҳақида фикр юритилмаган эди. Шоҳ ва шоир Абулғозихон ижоди, унинг «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима» тарихий асарлари ўзининг қиммати, аҳамияти билан бугунги кунда таҳлил этилган.

Хоразм тахти учун курашган, Бобур Мирзога хос характерга эга ижодкор шоҳ Абулғозихон туркларнинг афсонавий подшоҳи Ўғузхон ва қавмлари, хусусан, туркман халқининг ижтимоий келиб чиқиши ҳақида ҳам адолатли фикр юритиб, Мовароуннаҳр ижтимоий-фалсафий фикр ривожига ўзига хос тарзда ҳисса қўшди.

Мовароуннаҳр ижтимоий фикр тараққиётига Турди Фароғий, Сўфи Оллоҳёр ҳам ўзига хос ҳисса қўшдилар.

Сўфи Оллоҳёрнинг ҳақ йўлига кириши ва унинг фалсафий ижоди нафақат Мовароуннаҳр, балки Яқин Шарқ, Эрон, Покистон,

Афғонистон, Туркия, Булғористон, Кавказ халқлари мусулмонлари, бутун инсониятга бераётган маънавий мадади билан аҳамиятлидир.

г) Мазкур тадқиқотда Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодига аниқликлар киритиб, тўхтаб ўтган бўлсак-да, яна биз туркий халқларга ҳали эълон қилинмаган унинг ижоди маҳсули бўлган 1000 га яқин газал ва мухаммаслари хатирчилик Жалолиддин Юсупов томонидан топилиб, энди эълон қилинишини мамнуният билан билдирмоқчимиз. Шу билан бирга унинг 180 байтдан иборат «Вайсул Қараний» (қиссаи Вайсул Қаран) ҳикоят битганлигини маълум қилмоқчимиз. У 71 ёшда эмас, аниқ ҳисоблашимизча, ўта қари эмас, Маҳмуд қатағонбий ва унинг бекари билан мунозара ўтказганлиги, ўлимига аввалдан пири комили Офоқхожа фатво берганлиги ва у айни ижоди барқ урган 58 ёшида қатл этилганлиги айни ҳақиқатлигини эътироф этмоқчимиз. Машрабнинг ўлими оддий ўлим эмас, балки пири қалбига Илоҳиётдан аён бўлиб, содир бўлиши муқаррар ўлим эди.

«Бизнинг ўлимимизга мойил тутманглар», барча сўфийлар каби Машраб ҳам бу ўлимни тақдир азалий деб қабул қилган ва Маҳмуд қатағонбий, унинг аркони давлат арбобларидан ўлими учун узр айтиб, омонлик сўрамаган. Омонлик сўрашни, уни афв этишларини катъиян рад этган:

Чун қўлум бирла оёғим боғламоқ ҳожат эмас,
Мен ўлумга розиман, чун турғали тоқат эмас.

2.а) Бобораҳим Машраб ижтимоий қарашлари ҳали фалсафа, социология, адабиёт тарихларида таҳлил этилмаган. Муаллиф нуқтаи назаридан уни таҳлил этишни шоир олдидаги бурч ҳисоблаб, уриниш қилганлигимни мамнуният билан билдирмоқчиман.

Мутафаккирнинг шахс ва жамият ҳақидаги қарашлари умуминсонийдир. Аслида ижтимоий фанларнинг ўрганиш объекти инсоншуносликдир. Инсоншунослик шахс руҳияти, унинг жамоадаги ўрни ва жамиятдаги фаол хатти-ҳаракатини тарбиялаш масаласидир.

Ҳадисларда зикр қилинганидек, инсон Коинот гултождир. Аллоҳ уни азизу муқаррам қилиб яратган. Машрабнинг шахс ва жамият ҳақидаги концепцияси: «Азалдан мен дили ғамгин халойиқ хайлини севдим». Унинг шахс ҳақидаги концепцияси моҳияти янада ижодида чуқурроқ шарҳланади: «То кишига дард тегмай бўлмади бағри кабоб, Дилда дардинг бўлмаса сардафтаримни кавлама». Қанақа дард?

— деган савол туғилади. — Аллоҳни англаш, уни таниш ва билиш дарди. Ҳақни билган, уни таниган ориф—ҳаққониятни—инсонни, шахсни билади. Жамият аҳволидан хабардор бўлади. Нотенгликка, нобаробарликка қарши адолат учун кураш шавқига тушади. Машраб шуни англаган, инсонни, шахсни жамиятдаги ўрнини билишга, танишга чорлаган шоир. Шоири—аналҳақ.

Машраб ҳам Навоийнинг «Одами эрсанг, демагил одаме...» концепциясини тушунган ва унга содиқ қолган мутафаккир. Навоий ўзига қилинган юз жафога фарёд қилмаган, элга қилинган бир жафога юз қатла фарёд айлаган. Машраб-чи? Дўзахга кўксини қалқон қилиб ҳайқирган: «Аё, дўзах, мени куйдур, халойиқ куймасун ҳаргиз!»

Машраб Насимий даҳосига ҳурмат билан қараган, шеъриятда унга вобаста ижод қилишни хоҳлаган. Тақдири ҳам Насимийдек хотима топишини истаган.

Ҳар иккиси ҳам Ҳаллож йўлини, унинг шахс ва жамият ҳақидаги фикрларини ўз ижодларига татбиқ этган.

Нақшбанд, Бедил, Сўфи Оллоҳёр ва бошқа ҳурфикрли ижодкор мутасаввуфларнинг ҳаётлари ҳам фожиали тугаши мумкин эди. Улар бунини асарларида жуда кўп тилга оладилар. Улар жазбаси ҳам Машраб ва бошқаларникидан кам эмас, лекин улар сақланадилар, ўлимга чап берадилар.

б) Башариятнинг жуда катта қисми ҳар қандай жамиятда ижтимоий адолатни ҳукмдорлардан талаб қилишган, барчага баробар муносабатда бўлишни ишташган.

Подшоларнинг адолатли бўлиши ҳақида Куръон ва ҳадисларда ҳам илғор фикрлар айтилган.

Файласуф Форобий инсоннинг бахт-саодатда яшашини кўпроқ адолатли жамият ва одил подшоҳларга боғлиқ эканлигини таъкидлаган.

Мутафаккир Беруний фикрича ҳам адолатнинг ўрнатилиши подшо ва унинг амалдорларига боғлиқ бўлган.

Хусусан, ислом дини асосий дин бўлган Мовароуннаҳрда ҳам Амир Темур, Шайбонийхон, Убайдуллохон, Абдуллахон Иккинчи, аштархонийлардан Имомқулихон даврида ижтимоий адолат қарор топган.

Айниқса, соҳибқирон Амир Темур даврида ижтимоий тенглик барқарор бўлган, оддий халқ камситилмаган, ҳақ-ҳуқуқи топталмаган.

Абулғозихон ҳам Мовароуннаҳрда қисман бўлса-да, адолат ўрнатишга, ижтимоий тенглик бўлишини таъмин этишга интилган.

Мутафаккир Машрабнинг ижтимоий адолат ва тенглик ҳақидаги фикрлари салафлари фикрига яқинлиги билан аҳамиятлидир.

Машраб замондош амиру бекларни, шоҳу султонларни инсоф ва адолатга чақирди. Баъзи инсофсиз ва адолатсиз, риёқору бадахлоқ амирлар, шаҳар қозисию уламози Машрабни кўрганда Аҳраман девни кўргандек қочадилар. Шоҳларга мурожаат қилиб у: «Лашқари хунрез, бўлса сабр-ором қайда бор?!» деб огоҳлантиради. «Шаҳид қонини сипқорғон шаҳаншоҳлардан орим бор»,—деган Машраб ҳеч кимни аямаган, ижтимоий нотенгликни ва адолатсизликни гоҳо заҳарханда кулгу, гоҳо ҳажв билан ошқор этган.

Мутафаккир салафлари каби мукамал ва адолатли жамият бўлишини орзу этган. Машраб ва Насимийнинг бу борадаги қарашлари ҳам ўзаро ҳамоҳангдир.

Машраб шеърятни тадқиқотчиси Ж.Юсупов халқни жаҳолат ва кўркувда сақлашдан манфаатдор бўлган шахсларнинг риёкорликлари, адолатсизликлари ва қонхўрликлари Машраб қалбини уларга нисбатан нафратга тўлдирган деб ёзганида ҳақли эди. У ҳамманинг ўзидек соф бўлишини: «Машраби софинг қани?» дея талаб қилади.

в) Илк тасаввуф VII—XI асрларда пайдо бўлганлигини, машҳур мутасаввуфлар майдонга келганлигини таъкидласак-да, Ибн Арабий, Иброҳим Адҳам, Аттот, Ҳасан Басрий, Бистомий, Шиблий, Ҳаллож ва бошқа улуғ мутасаввуфлар бошида соф сўфий Пайгамбар Муҳаммад (с.а.в.) турганлигини ифтихор билан тилга оламиз.

— У зотнинг аъмоллари соф сўфийларникидек, уларга устозу раҳнамо эканликларини англаймиз.

Бобораҳим Машрабга сўфийлар Жунайд Бағдодий, Иброҳим Адҳам, Боязид Бистомий, Шайх Шиблий, Мансур Ҳаллож, Насимий, Яссавий тасаввуфна қарашлари таъсири чексизлиги сезилади.

Алоҳида таъкид этмоқ керакки, Машрабнинг пири комили, устози Офоқхожанинг тасаввуф мактаби, пирнинг иршод бериши ва унинг шогирдини маънавий тарбияси, Машрабнинг устоз ўғити ва унинг хизматини сидқидилдан бажариши, бир-биридан огоҳлиги ва англаши энг муҳим жиҳатдир.

Тасаввуф тариқатини Абдураҳмон Жомий мулозамати билан Алишер Навоий ҳам қабул қилган эди. Тасаввуф нафсни поклаб, риёзатга берилиб, ҳақ йўлига киришдир. Тасаввуф комиллик йўлидир.

XVII—XVIII асрларда тасаввуфнинг қаландария тариқати Туркистонда кенг тарқалди. Фитратнинг ёзишчи, қаландарлар ҳафтада икки дафъа тиланчиликка чиқиб, Яссавий, Машраб ғазалларини ўқир ва тушган пулни қаландарбошига берар ва шундан улар таъмин этилган. Уларнинг ўзига хос расмий кийимлари бўлган.

Мутафаккир Машраб қаландарлик орқали ўз қарашларини ифода этади:

Қаландария ўз дастурини тасаввуфнинг Яссавия ва Нақшбандия таълимотидан олган эди. Тасаввуф Ислому дунёсида фалсафа, сиёсат, диний ахлоқ, санъат, шарқ мумтоз шеъриятига кучли таъсир кўрсатган таълимот эди.

Машраб тасаввуфда Мансур Ҳаллож йўлини танлади, Румий шеъриятидаги Илоҳий «мен» ликни англади, Яссавий тариқатига эргашди, Нақшбандия сулукини қабул қилди, Иброҳим Адҳам, Боязид Бистомий ва Имомиддин Насимий каби ўзлигини йўқотмади.

Машрабдаги ишқ салафлари ишқидан кам эмас эди, юксакроқ эди, шунинг учун у Мансурвор дорига осилиб ўлишни, ҳақ ва ҳаққоният йўлида шаҳид кетишликни хоҳларди. «Аналҳақ» лик улуг бир таслимни билдиришини англаган эди. Яссавий шунинг учун Ҳаллождек шаҳид бўлишни орзу қилган. Машрабнинг шаҳид бўлишлиги ваҳий орқали билдирилган эди. Шунинг учун у Ҳаллождек дорга осилишни ўз ҳаётининг интиҳоси эмас, ибтидоси деб билган ва мерожда Оллоҳнинг жамолини кўришни, Ҳаллождек ўлим топишни шараф деб билган.

Маҳдуми Аъзамнинг чевараси Офоқхожа мурид Машраб дунёқарашига таъсир этди: «дилда сўфиймизки, авсофи ҳақиқат биздур», — деган Машраб Офоқхожа этагидан ушлади. У тасаввуф тариқати, унинг сулукини ушлаб, дунёнинг деярли ярмига ўзбек шеъриятини тарғиб этди ва бу тариқатнинг йирик намояндасига айланди.

г) Шарқда ахлоқ ҳақида жуда кўплаб илмий-бадий рисолалар, панд-насиҳат тарзидаги дидактик дostonлар ёзилган. Йирик олимлар етишиб чиққан. Назм ва насрда ахлоқ нормалари ҳақидаги асарлар битилган.

Форобий, Навоий, Кошифий, Бедил каби мутафаккирларнинг ахлоқ илмига оид дидактик асарлари бугунги кунда ҳам мутолаа қилинмоқда.

Тасаввуфда ахлоқ нафсни жиловлашдир. Машрабга замондош Юсуф Қорабоғий ва Сўфи Оллоҳёрларнинг ҳам ижодиётини ижтимоий-ахлоқий асарлар ташкил этган.

Шарқ ахлоқи ҳақида марҳум файласуфлар В.Зоҳидов, И.Мўминов, М.Хайруллаев кўплаб рисолалар ёзишган. Профессор Ҳ.Алиқуловнинг бир қатор рисолалари чиққан. Адабиётшунос Н.Комилов комиллик ва ахлоқ ҳақида махсус тадқиқотлар қилган.

Бугунги кунда Махдуми Аъзам ва Хожа Аҳрор ахлоқий-таълимий асарларига мурожаат қилинмоқда.

Салафларнинг фикрларидан маънавий озуқа олган Машраб шеърларида илгари сурган ғоялар, ахлоқий-таълимий жиҳатидан бугунги кунда ҳам эътиборга лойиқдир.

Машраб инсоний фазилатларни, ахлоқий хислатларни Оллоҳдан қидиради, инсонга хулқ-одоб қондаларини сингдириш, ёмон хулқлардан халос бўлиш ҳақида ўғит беради.

Шу жиҳатдан мутафаккирнинг ахлоқий-таълимий «Мабдаи нур» ва «Кимё» асарлари қимматлидир. Бу асарлар мураккаб фалсафий асарлардир. Ҳар икки китобда инсониятнинг аввалияти ва охираги баён қилингандир. Агар бизнинг кейинги ўн асрда икки мингдан ошиқ авлиё ўтган бўлиб, улар бизнинг гуноҳимизни Яратгандан сўраган бўлса, шулардан бири Шоҳ Машрабдир.

Бобораҳим Машраб ижтимоий қарашларининг туб моҳияти мутафаккирнинг шахс ва жамият ҳақидаги қарашларида, унинг ижтимоий адолат ва тенглик ҳақидаги фикрларида, шоирнинг тасаввуфий ва ахлоқий қарашларида таҳлил этилди.

Мутафаккир даврининг ижтимоий масалаларини умуминсоний ва инсонпарварлик нуқтаи назаридан ҳал қилишга интилди.

Машраб ижодиётида дунёвий билимларни ва маърифатпарварликни тарғиб этди. Шоирнинг ижтимоий қарашлари илмий ва тарихий аҳамиятга эгадир.

Машраб фалсафасидаги исён руҳининг кучлилиги, унинг ўз мустақил овозини ана шу тарихий, ижтимоий-сиёсий муҳитга боғламоқ лозим.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ

1. *Абдуғафуров А.* Эрк ва эзулик куйчилари. — Тошкент: Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 йил. — (160).
2. *Абдуғафуров А.* Буюк бешлик сабоқлари. — Тошкент: Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995 йил. — (180).
3. *Абдуғафуров А.* Қалб қаъридаги қадриятлар. — Тошкент: Ўқитувчи, 1998 йил. — (214).
4. *Абдуқодир Зоҳидий.* Туркистонда ўрта аср араб-мусулмон маданияти. — Тошкент: 1993 йил. — (132).
5. *Абдуллаев В.А.* Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. — Тошкент: Ўқитувчи, 1980 йил. — (348).
6. *Абдуллаев В.* Сайланма. — Тошкент: Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982 йил. — (440).
7. *Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний.* Тасаввуф ва инсон. — Тошкент: Адолат, 2001 йил. — (190).
8. *Абу Наср Фөробий.* Фозил одамлар шаҳри. — Тошкент: Мерос, 1993 йил. — (224).
9. *Абулғозий.* Шажараи турк. — Тошкент: Чўлпон, 1992 йил. — (188).
10. *Абу Тоҳирхожа.* Самария. — Тошкент: Камалак, 1991 йил. — (336).
11. Адабиёт ва санъат. Адабий-танқидий мақолалар. — Тошкент: Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983 йил. — (280).
12. *Азамат Зиё.* Ўзбек давлатчилиги тарихи. — Тошкент: Шарқ, 2000 йил. — (366).
13. *Алишер Навоий.* Сирожу-л-муслимийн. — Тошкент: Мерос, 1993 йил. — (112).
14. *Алишер Навоий.* Арбаъийн. — Тошкент: Мерос, 1991 йил. — (30).
15. *Аликулов Х.* Этические воззрения мыслителей Средней Азии и Хорасана. — Тошкент: Наука, 1992. — (100).
16. *Аликулов Ҳ.* Жалолиддин Давоний. — Тошкент: Ўзбекистон, 1992 йил. — (72).
17. *Аристотель.* Поэтика. — Тошкент: Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 йил. — (118).
18. *Аҳмад Яссавий.* Ҳикматлар. — Тошкент: Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991 йил. (256).
19. *Аҳмад Яссавий.* Девони ҳикмат. — Тошкент: Ф.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1992 йил. — (208).
20. *Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий.* Ихёу улумид-дин. — Тошкент: Моваруннаҳр, 2003 йил. — (231).
21. *Алишер Навоий.* Ғазаллар, шарҳлар. Тошкент. Камалак, 1991 йил. — (173).

22. *Алишер Навоий*. Насойим ул-муҳаббат. – Тошкент. Фан, 2001. – (518).
23. *Абдурауф Фитрат*. Танланган асарлар. II жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000 йил. – (206).
24. *Аҳмедов Б.* Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994 йил. – (428).
25. *Аҳмадбаева М. Иброҳимова С.* Ўзбек адабиёти. – Тошкент, Ўқитувчи, 1985 йил. – (321).
26. *Абдулла Шер*. Ахлоқшунослик. – Тошкент: 2000 йил. – (171).
27. *Баратов М.* Ўзбекистонда маърифатчилик. – Тошкент, 1961 йил. – (95).
28. *Бобораҳим Машраб*. – Тошкент, Ўқитувчи. – Тошкент, 1961 йил. – (95).
29. *Бобораҳим Машраб*. Меҳрибоним, қайдасан. – Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990 йил. – (416).
30. *Бобораҳим Машраб*. Мабадаи нур. – Тошкент: Фан, 1994 йил. – (48).
31. *Бобораҳим Машраб*. Мабадаи нур. – Тошкент: Фан, 1994 йил. – (315).
32. *Беруний ва ижтимоий фанлар*. – Тошкент: Фан, 1973 йил. – (145).
33. Билиш назарияси масалалари. – Тошкент: Фан, 1975 йил. – (208).
34. *Бозоров О., Худойқулов А.* Ахлоқий қадриятлар ва ислом. – Самарқанд, —Зарафшон, 1992 йил. – (76).
35. *Боқирғоний Сулаймон*. Боқирғон китоби. – Тошкент: Ёзувчи, 1991 йил. –(179).
36. *Бекмуродов М. ва бошқалар*. Социология. – Тошкент, 2000 йил. – (211).
37. *Бекмуродов М.* Ўзбекистонда жамоатчилик фикри. –Тошкент, 1999 йил. (244).
38. *Бекмуродов М.* Мовароуннаҳрда жамоатчилик фикри тарихи. – Тошкент, Фан. 1994 йил. – (78).
39. Буюк сиймолар, алломалар. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги Халқ Мероси нашриёти, 1997 йил. – (141).
40. *Бобур*. Танланган асарлар. – Тошкент, Ўқитувчи. 1976 йил. - (87).
41. Бобур шеърятидан. – Тошкент, 1982 йил. – (142).
42. *Валиев А.* Ахлоқий поклик ва маънавий гўзаллик. – Тошкент, Ўзбекистон, 1974 йил. –(72).
43. *Валихўжаев Б.* Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент, Ўзбекистон, 1993 йил. – (192).
44. Дунёни ўзгартирувчи таълимот. – Тошкент, Ўзбекистон, 1962 йил. – (424).
45. Дивана-и-Машраб. – Ташкент. Издательско-полиграфическое объединение имени Гафура Гуляма, 1992 год. – (244).
46. *Дилором Салоҳий*. Навоий насрида тасаввуф. – Самарқанд, 1995 йил. – (37).
47. *Жабборов М.* Руҳий олам. Жаҳолат ва камолот. – Тошкент: Ўзбекистон, 1988 йил. –(392).
48. *Жалолов Т.* Нафосат оламида. – Тошкент. Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974 йил. – (274).

49. *Жонматова Ҳ.* Абу Али ибн Сино таълим-тарбия тўғрисида. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980 йил. – (32).
50. *Жалолов А.* Мустақиллик масъулияти. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996 йил. – (254).
51. *Жалолiddин Румий.* Маънавий маснавий. – Тошкент, – Шарқ. 1999 йил. – (367).
52. *Жумабоев Й.* Ўрта Осиё этикаси тарихи очерклари. – Тошкент, Ўзбекистон, 1980 йил. – (248).
53. *Жўраев О.* Ўзбекистон классик адабиётида фалсафий-дидактик дostonчилик. – Тошкент: Фан, 1985 йил. – (80).
54. *Жумабоев Й.* Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997 йил. – (1820).
55. *Жумабоев З.* Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994 йил. – (334).
56. *Зоҳидов В.* Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 йил. – (410).
57. *Зоҳидов В.* Улуғ шоир ижодининг қалби. – Тошкент: 1970 йил. – (494).
58. *Зуннунов А.* ва бошқалар. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992 йил. – (337).
59. Ислom динининг асослари. Мерос нашриёти. – Тошкент: 1991 йил. – (121).
60. Ислom. Справочник. – Тошкент. 1989 йил. – (208).
61. История Узбекистана. Ташкент: Фан, 1993 йил. – (220).
62. Ислom, тарих ва маънавият. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ Мероси нашриёти. 2000 йил. – (110).
63. Ислom ва хорижий Шарқ. Тошкент: Ўзбекистон, 1992 йил. – (173).
64. *Идиров У., Ғозиев С.* Аждодларимиз ижтимоий-сиёсий ва маънавий-ахлоқий қарашлари. Тошкент: - 2003 йил. – (60).
65. *Иззат Султон.* Ҳаёт, адабиёт ва маҳорат. Тошкент. Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972 йил. – (424).
66. *Каримов И.* Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999 йил. – (32).
67. *Каримов Ф.* Халқ, тарих, адабиёт. – Тошкент: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977 йил. – (312).
68. *Караматов Ҳ.* Қуръон ва ўзбек адабиёти. Тошкент: Фан, 1993 йил. – (48).
69. *Каримов Иброҳим.* Маънавият, фалсафа, ҳаёт. Тошкент: Фан, 2001 йил. – (214).
70. *Каттаев К.* Махдumi Аъзам ва Даҳбед. Самарқанд, Сўғдиёна, 1994 йил. – (94).
71. *Комилов Н.* Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент, Ёзувчи, 1996 йил. – (272).
72. *Комилов Н.* Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. – Тошкент, Ўзбекистон. 1999 йил. – (206).

73. *Йўлдошхўжаев ва бошқ.* Диншунослик. Тошкент: 2000 йил. – (132).
74. *Машраб.* Танланган асарлар. – Тошкент: 1963 йил. – (127).
75. *Машраб.* Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 йил. – (192).
76. *Машраб шеърятидан.* Тошкент: Ўзбекистон. 1979 йил. – (126) .
77. *Машраб.* Девон. –Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 йил. –(352).
78. *Маҳмудов М. Ҳайрат ва тафаккур.* – Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990 йил. – (192).
79. *Маҳмудов М. Талант ва ижод фалсафаси.* – Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 йил. – (207).
80. *Маҳдуми Аъзам Даҳбедий.* Зубдат ус-солиқин ва Танбият ус-салотин, Сўғдиёна. 1994 йил. – (76).
81. *Маҳмуд Асвад Жўшон.* Тасаввуф ва нафс тарбияси. Тошкент: Чўлпон, 2000 йил. – (94).
82. *Мирзааҳмедова М. Хожа.* – Тошкент: Фан, 1975 йил. – (136).
83. *Мирзаев А.* Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти. Тошкент: 2000 йил. – (226).
84. *Мусурмонова О.* Адабиёт ва ахлоқий тарбия. – Тошкент: Ўқитувчи. 1989 йил. – (94).
85. *Мухаммад Юсуф Мунший.* Мукумханская история. – Ташкент: Наука, 1956 йил. – (222).
86. *Мирза Бедил.* Рубойилар. Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974 йил. –(108).
87. *Мирза Бедил.* Рубойилар. Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974 йил. –(110).
88. *Муҳсин Зокирий.* Машраб. Адабий-танқидий очерк. Тошкент: 1966 йил. – (178).
89. *Муҳсин Зокиров.* Эрк ва маърифат куйчилари. Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984 йил. – (180).
90. *Муҳиддинов М.* «Хамса»ларнинг биринчи дostonларида комил инсон тасвири. – Самарқанд. 2001 йил. – (110).
91. *Мутафаккирлар ахлоқ ва адолат ҳақида.* – Тошкент: Адолат. 1995 йил. – (48).
92. *Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф.* Шоядки тақводор бўлсак. – Тошкент: Чўлпон. 1992 йил. – (176).
93. *Мўминов И.* Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1969 йил. – (496).
94. *Мўминов И.* Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. – Тошкент: Фан. 1993 йил. – (56).
95. *Мўминов И.* Мирзо Бедил. Тошкент: Ўзбекистон, 1974 йил. – (120).
96. *Навоий ва адабий таъсир масалалари.* – Тошкент, Фан, 1968 йил. – (355).
97. *Насимий.* Асарлар. –Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977 йил. – (232).

98. *Насафий*. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд. — Тошкент: Фан, 1993 йил. — (48).
99. *Насафий*. Хожа Аҳмад Яссавий. — Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993 йил. — (16).
100. *Нуритдинов М.* Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI—XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр. — Тошкент: Фан, 1991 йил. — (124).
101. *Норбоев Б.* Маънавият мезони. — Тошкент: Ўзбекистон, 1985 йил. — (70).
102. *Олимов С.* Ишқ, ошиқ ва маъшук. — Тошкент: Фан, 1992 йил. — (80).
103. *Олимов С.* Нақшбанд ва Навоий. — Тошкент: Ўқитувчи, — 1996 йил. — (216).
104. *Ориф Усмон.* Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. — Тошкент: Университет, 1993 йил. — (34).
105. *Орзибеков Р.* Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. Тошкент, Фан, 1976 йил. — (120).
106. *Паҳлавон Маҳмуд.* Рубойилар. — Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990 йил. — (85).
107. *Пўлатжон Домулла Қайюмов.* Тазкираи Қайюмий. — Тошкент: 1998 йил. — (246).
108. *Петрушевский И.А.* Ислам в Иране в XI—XV вв. Москва: 1934 год. — (204).
109. *Расулев Х.* Ўзбек классик шеърлятида халқчиллик. — Тошкент: Фан, 1982 йил. — (134).
110. *Роузентал Ф.* Торжество знания. — Москва. — 1978 год. — (183).
111. *Садриддин Салим Бухорий.* Дилда ёр. — Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993 йил. — (80).
112. Самарқанд тарихи. 1-жилд. — Тошкент. — Фан, 1971 йил. — (484).
113. *Сайф ўз-Зафар Навбаҳорий.* Дурр ул-мажалис. — Тошкент: Ёзувчи, 1992 йил. — (152).
114. *Сагдуллаев А ва бошқ.* Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. — Тошкент: Академия. 2000 йил. — (272).
115. *Сувонқулов И.* Сўфи Аллоҳёр. — Тошкент: Фан, 1995 йил. — (76).
116. *Сирожиддинов И.* Сўфи Оллоҳёр илоҳиёти. 1-қисм. — Тошкент: Фан, 2001 йил. — (78).
117. *Сўфи Оллоҳёр.* Сабот ул-ојизин. — Тошкент: Меҳнат, 1991 йил. — (96).
118. *Сўфи Оллоҳёр.* Кўзунг ибрат била оч. — Самарқанд: ф йил. — (160).
119. Тафаккур чечаклари. Фан, 1992 йил. — (83).
120. Тавҳид. — Тошкент: Меҳнат. 1991 йил. — (32).
121. *Туленов Ж. Ғофуров З.* Фалсафа. — Тошкент. Ўқитувчи, 1997 йил. — (382).
122. *Турсунов Х. Бекназаров Х.* Ўзбекистон тарихи. — Тошкент: Ўқитувчи. 1982 йил. — (264).
123. Темур тузуқлари. — Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991 йил. — (110).

124. *Умар Хайём*. Рубоийлар. —Тошкент: 1981 йил. - (302).
125. *Усмон Турар*. Тасаввуф тарихи. — Тошкент: Истиқлол, 1999 йил. — (180).
126. *Умар Форуқ Сайдо ал-Жазарий*. Тасаввуф сирлари. —Тошкент, Мо-вароуннаҳр. 2000 йил. — (88).
127. Фалсафа. — Тошкент: Шарқ. 1999 йил. — (496).
128. Философия луғати. — Тошкент: Ўзбекистон, 1976 йил. — (640).
129. *Шайх Ал-Колободий*. Тасаввуф сарчашмаси. — Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002 йил. — (144).
130. *Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф*. — Тошкент: Фан, 1979 йил. — (160).
131. *Шукуров Ш.* Мирзо Бедилнинг поэтик мероси. — Тошкент, Фан,— 1979 йил. — (128).
132. *Шомуҳаммедов Ш.* Гуманизм — абадийлик ялови. Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974 йил. —(236).
133. *Шодиев Э.* Алишер Навоий ва унинг салафлари. Ленинобод: 1967 йил. —(53).
134. *Шоҳ Машраб* қиссаси. Тошкент: Шарқ. — (56).
135. *Шоҳ Ҳаким Холис*. Меъроҷнома. — Тошкент: Меҳнат, 1992 йил. — (32).
136. Ўзбекистон ССР тарихи. 1-жилд. — Тошкент: Фан, 1970 йил. — (764).
137. Ўзбекистон халқлари тарихи. 2-жилд. — Тошкент: Фан, 1993 йил. — (256).
138. Ўрта Осиё халқлари ҳурфикрлиги тарихидан. Тошкент: Фан, 1995 йил. — (240).
139. Ўзбек классик шеърляти жанрлари. — Тошкент: Ўқитувчи, 1979 йил. — (183).
140. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. Тошкент: Фан, 1995 йил. — (240).
141. Ўзбек адабиёти тарихи. I жилд. — Тошкент: Фан, 1978 йил. — (464).
142. Ўзбек адабиёти тарихи. II жилд. — Тошкент: Фан, 1978 йил. — (381).
143. Ўзбек Совет энциклопедияси. 14-жилд. — Тошкент: 1990 йил. —(690).
144. *Хайруллаев М.М.* Абу Наср Форобий. — Тошкент: Фан, 1961 йил. — (90).
145. *Хайруллаев М.М.* Форобий. — Тошкент. Ўзбекистон, 1991 йил. — (79).
146. *Хайруллаев М.М.* Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. — Тошкент: Ўзбекистон, 1971 йил. — (312).
147. *Хондамир*. Макоримул ахлоқ. — Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967 йил. — (132).
148. *Хожа Аҳмад Яссавий*. — Тошкент: Ўзбекистон Ёзувчилари Уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти. 2001 йил. — (236).

149. *Хўжаназар Хувайдо*. Роҳати дил. — Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1994 йил. — (118).
150. *Хуррам Барака*. Тасаввуф. Самарқанд, Сўғдиён. 1997 йил. — (142).
151. Куръони Карим. Тошкент, Тошкент Ислом Университети нашриёти. 2001 йил. — (619).
152. *Қаюмов А.* Беруний ва адабиёт. Тошкент: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1974 йил. — (144).
153. *Қаюмов А.* Садди Искандарий. — Тошкент: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1975 йил. — (196).
154. *Қиссаи Иброҳим Адҳам*. Самарқанд, Зарафшон, 1993 йил. — (107).
155. *Қул Убайдий*. Вафо қилсанг. — Тошкент, Ёзувчи, 1994 йил. — (47).
156. Қиссаи Машраб. — Тошкент: Ёзувчи, 1992 йил. — (72).
157. *Ҳозиев С.* Подшохожа қарашларида ижтимоий ахлоқ масалалари. Тошкент. Абдулла Қодирий номидаги Халқ Мероси нашриёти, 1999 йил. — (116).
158. *Ф.Фуллом*. Асарлар. Саккизинчи жилд. — Тошкент: Фан, 1989 йил. — (189).
159. *Ҳ.Ғафуров*. Шарқ жавоҳирлари. Тошкент. Маънавият, 2000 йил. — (182).
160. Ҳадис. IV жилд. — Тошкент: 1992 йил. — (560).
161. *Ҳазрати Хожа Убайдулло Аҳро*. Рисолаи волидия. — Тошкент: Ёзувчи, 1991 йил. — (16).
162. *Ҳайитметов А.* Ҳаётбахш чашма. Мақолалар. — Тошкент: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1974 йил — (152).
163. *Ҳайитметов А.* Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. — Тошкент: Фан, 1970 йил. — (332).
164. *Ҳаққулов И.* Тасаввуф ва шеърят. — Тошкент: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991 йил. — (183).
165. *Ҳаққулов И.* Занжирбанд шер қошида. — Тошкент: Юлдузча, 1989 йил. — (224).
166. *Ҳаққулов И.* Абадият фарзандлари. — Тошкент: Ёш гвардия нашриёти. — 1990 йил. — (190).
167. *Ҳаққулов И.* Ифрон ва идрок. — Тошкент: Маънавият, 1998 йил. — (159).
168. *Ҳасанов С.* Хоразм маърифати — олам кўзгуси. — Тошкент. Ўқитувчи. 1996 йил. — (295).
169. *Ҳамиджон Ҳомидий*. Кўҳна Шарқ дарғалари. — Тошкент: Шарқ. 1999 йил. — (249).
170. *Ҳожи Аҳмаджон Бобомурод*. Камолот сари. — Тошкент: Чўлпон. 2000 йил. — (72).
171. *Херман Вамбери*. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. — Тошкент: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990 йил йил. — (94).

172. *Ҳошимхонов М ва бошқ.* Нур Шарқдандир. — Тошкент. Янги аср авлоди, 2003 йил. — (252).
173. *Ҳошимхонов М.* Машраби мўътабар ўзум. —Тошкент: Шарқ, 2001 йил. — (144).
174. *Ҳошимхонов М., Ибрагимова Г.* Бобораҳим Машраб ижодини ўрганиш. — Тошкент: Орзу, 2002 йил. — (40).
175. *Ҳофиз Хоразмий.* Девон. 1-китоб. — Тошкент: 1981 йил. — (304).

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
------------	---

I БОБ. МОВАРОУННАХРДА ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

Даврнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳволи.....	9
Маънавий муҳит.....	27
Ижтимоий фикрнинг муҳим хусусиятлари.....	40
Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодий мероси.....	56

II БОБ. БОБОРАҲИМ МАШРАБНИНГ ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИ

Мутафаккирнинг шахс ва жамият ҳақидаги қарашлари.....	76
Машрабнинг ижтимоий адолат ва тенглик ҳақидаги қарашлари.....	93
Машраб ижодида тасаввуфнинг ўрни.....	115
Мутафаккир қарашларида ижтимоий ахлоқ масалаларининг ёритилиши.....	157
ХУЛОСА.....	185
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	195

Мўмин Ҳошимхонов

МАШРАБИ МУЪТАБАР ЎЗУМ

Машраб ва Мовароуннаҳрда
ижтимоий таназзулнинг
социологик таҳлили
(XVII—XVIII асрлар)

Иккинчи китоб

Муҳаррирлар *Ш. Қурбон, Д. Исмоилова*
Бадийий муҳаррир *Ҳ. Худойбердиев*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*
Саҳифаловчи *Б. Ирисбоев*

Босишга 15. 08. 2007 йилда рухсат этилди.
Бичими 60x84 1/16. Ҳажми 12 б. т. Нусхаси 500.
Буюртма № 112. Шартнома № 81/3.

Оригинал макет “MEDIANASHR” МЧЖ
компьютер марказида тайёрланди.

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси босмахонаси.
Тошкент, Х. Сулаймонова кўчаси, 33.